

ISSN 0130-5719

Філософська думка

---

5 1985

До уваги пропагандистів і слухачів теоретичних семінарів системи партійного навчання

На допомогу керівникам і слухачам теоретичних семінарів, на яких вивчаються теоретичні проблеми вдосконалення розвинутого соціалізму, вміщуємо статті: В. І. Даниленко. Основні підсумки і перспективи соціально-філософських досліджень у вищій школі республіки; Ю. В. Сиволоб. Трудові традиції робітничого класу і соціалістичне змагання; Є. М. Герасимов. Соціалістична праця: специфіка і закономірності розвитку; Г. І. Логінова, Є. Ф. Сластенко. Вплив культурного середовища на трудову і громадсько-політичну активність особи.

На допомогу керівникам філософсько-методологічних семінарів пропонуємо: Є. К. Бистрицький. Місце розуміння у пізнавальному досвіді; В. П. Загороднюк. Проблема соціальної детермінації пізнання в сучасній буржуазній філософії.

Філософська думка

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

Заснований 1927 року • Виходить 1 раз на 2 місяці

№ 5 Вересень — жовтень 1985

Київ Наукова думка

З М І С Т

Назустріч XXVII з'їздові КПРС

Даниленко В. І. Основні підсумки і перспективи соціально-філософських досліджень у вищій школі республіки . . . . . 3•

Теоретичні проблеми вдосконалення розвинутого соціалізму

Сиволоб Ю. В. Трудові традиції робітничого класу і соціалістичне змагання 14•
Герасимов Є. М. Соціалістична праця: специфіка і закономірності розвитку 22•

Проблеми формування нової людини

Логінова Г. І., Сластенко Є. Ф. Вплив культурного середовища на трудову і громадсько-політичну активність особи . . . . . 29•

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

Бистрицький Є. К. Місце розуміння у пізнавальному досвіді . . . . . 37•

З історії вітчизняної філософії

Від редакції 47
Горський В. С. Світоглядно-філософський зміст «Слова о полку Ігоревім»: морально-етичні уявлення в давньоруській культурі XII ст. (стаття перша) . . . . . 47•
Нічик В. М. З історії одеської логіко-математичної школи . . . . . 59•
Додаток 69

Критика буржуазної ідеології

Відносини особи і суспільства як об'єкт ідеологічної боротьби (Круглий стіл «Філософської думки») . . . . . 72•
Мигович І. І. Клерикальний націоналізм як соціально-політичне явище . . . . . 83•
Загороднюк В. П. Проблема соціальної детермінації пізнання в сучасній буржуазній філософії . . . . . 92•
Кобелянська Л. С. Псевдогуманізм релігійно-антропологічних тлумачень сенсу життя . . . . . 101•

Наукові повідомлення

Шкуринова Ю. П. (Москва). Естетичні погляди М. С. Кореліна 108
Цехлістро І. З. (Харків), Тягло О. В. (Харків). Про співвідношення понять «момент часу» та «інтервал часу» 112

Наукове життя

Савченко П. П. На першому плані — вдосконалення стилю і методів роботи 115

Рецензії

Куркіна Л. Я. (Москва). Марксистсько-ленінське дослідження філософської боротьби в II Інтернаціоналі . . . . . 117•
Парнюк М. О., Підтиченко В. І. Свідомість народних мас — предмет дослідження 120•
Острянкін Д. Х., Яровець Н. О. Здібності і діяльність особи 122•
Петренко В. П. Категорії перервного і неперервного у філософії і науці 124•
Шанкін С. М. Видова специфіка і синтез мистецтв як естетична проблема . . . . . 126•
Козаков В. М. Взаємозбагачення національних художніх культур . . . . . 127•

Книжкова полиця 82

Наші автори . . . . . (3-тя стор. обкладинки)

СОДЕРЖАНИЕ

НАВСТРЕЧУ XXVII СЪЕЗДУ КПСС. *Даниленко В. И.* Основные итоги и перспективы социально-философских исследований в высшей школе республики, с. 3. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ РАЗВИТОГО СОЦИАЛИЗМА. *Сиволюб Ю. В.* Трудовые традиции рабочего класса и социалистическое соревнование, с. 14. *Герасимов Е. Н.* Социалистический труд: специфика и закономерности развития, с. 22. ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ НОВОГО ЧЕЛОВЕКА. *Логинова Г. И., Сластенко Е. Ф.* Влияние культурной среды на трудовую и общественно-политическую активность личности, с. 29. МИРОВОЗРЕНЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТИКИ. *Быстрицкий Е. К.* Место понимания в познавательном опыте, с. 37. ИЗ ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ФИЛОСОФИИ. От редакции, с. 47. *Горский В. С.* Мировоззренческо-философское содержание «Слова о полку Игореве»: нравственно-этические представления в древнерусской культуре XII в. (ст-я первая), с. 47. *Ничик В. М.* Из истории одесской логико-математической школы, с. 59. Дополнение, с. 69. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. Отношения личности и общества как объект идеологической борьбы (Круглый стол «Философской думки»), с. 72. *Мигович И. И.* Клерикальный национализм как социально-политическое явление, с. 83. *Загороднюк В. П.* Проблема социальной детерминации познания в современной буржуазной философии, с. 92. *Кобелянская Л. С.* Псевдогуманизм религиозно-антропологических истолкований смысла жизни, с. 101. НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ. *Шкурникова Ю. П.* (Москва). Эстетические взгляды М. С. Корелина, с. 108. *Цехмистро И. З.* (Харьков), *Тягло А. В.* (Харьков). О соотношении понятий «момент времени» и «интервал времени», с. 112. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *Савченко П. П.* На первом плане — усовершенствование стиля и методов работы, с. 115. РЕЦЕНЗИИ, с. 117. КНИЖНАЯ ПОЛКА, с. 82. НАШИ АВТОРЫ, 3-я стр. обл.

CONTENTS

TO MEET THE 27th CONGRESS OF THE CPSU. *Danilenko V. I.* Main Results and Prospects of Socio-Philosophic Researches in the Higher School of the Ukrainian SSR, p. 3. THEORETICAL PROBLEMS OF PERFECTION OF DEVELOPED SOCIALISM. *Sivolob Yu. V.* Labour Traditions of Working Class and Socialist Emulation, p. 14. *Gerashimov E. N.* Socialist Labour: Specific Character and Regularities of Development, p. 22. PROBLEMS OF MOULDING NEW MAN. *Loginova G. I., Slastenko E. F.* Influence of Cultural Environment on Working and Socio-Political Activity of the Personality, p. 29. WELTANSCHAUUNG ASPECTS OF MATERIALIST DIALECTICS. *Bystritsky E. K.* Place of Comprehension in Cognitive Experience, p. 37. FROM THE HISTORY OF HOME PHILOSOPHY. From the Editorial Board, p. 47. *Gorsky V. S.* Weltanschauung-Philosophical Matter of «The Song of Igor's Campaign»: Moral-Ethic Nations in the Ancient Russian Culture (Paper 1), p. 47. *Nichik V. M.* From the History of Odessa Logico-Mathematical School, p. 59. Supplement, p. 69. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. Relations of the Personality and Society as an Object of Ideological Struggle (Round Table of «Filosofska Dumka»), p. 72. *Migovich I. I.* Clerical Nationalism as Socio-Political Phenomenon, p. 83. *Zagorodnyuk V. P.* The Problem of Social Determination of Cognition in Modern Bourgeois Philosophy, p. 92. *Kobelyanskaya L. S.* Pseudo-Humanism of Religious-Anthropological Interpretations of the Sense of Life, p. 101. SCIENTIFIC COMMUNICATIONS. *Shkurinova Yu. P.* (Moscow). Aesthetic Views of M. S. Korelin, p. 108. *Tsekhmistro I. L.* (Kharkov), *Tyaglo A. V.* (Kharkov). On Correlation of Conceptions «Time Moment» and «Time Interval», p. 112. SCIENTIFIC LIFE. *Savchenko P. P.* Improvement of the Mode and Methods of Work is Foremost, p. 115. REVIEWS, p. 117. BOOK SHELF, p. 82. OUR AUTHORS, the 3d paper of the cover.

В. І. ДАНИЛЕНКО

ОСНОВНІ ПІДСУМКИ І ПЕРСПЕКТИВИ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ВИЩІЙ ШКОЛІ РЕСПУБЛІКИ

Одним з головних завдань ідеологічної, масово-політичної роботи є зміцнення у свідомості і поведінці радянських людей ідейної переконаності, патріотичних та інтернаціоналістських почуттів, кращих рис соціалістичного способу життя. Це висуває надзвичайно відповідальні завдання перед представниками суспільних наук, зокрема перед філософами, соціологами, психологами.

У матеріалах ХХVІ з'їзду КПРС з великою силою було підкреслено необхідність подолання у філософських дослідженнях схильності до схоластичного теоретизування, важливість концентрації зусиль учених-суспільствознавців на осмисленні та узагальненні нових явищ і процесів у житті суспільства розвинутого соціалізму. Ці настанови партії конкретизовані і розвинуті на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС. Зокрема, було наголошено на зростанні ролі суспільних наук в соціально-економічному, ідеологічному і політичному житті нашої країни, висунуто вимогу щодо максимального використання потенціалу суспільствознавства у практиці комуністичного творення.

Потужним стимулом активізації широкомасштабних творчих пошуків послужили матеріали квітневого і позачергового березневого (1985 р.) Пленумів ЦК КПРС, широка підготовка до ХХVІІ з'їзду КПРС, постанова ЦК Компартії України «Про роботу інститутів Секції суспільних наук АН УРСР по виконанню рішень ХХVІ з'їзду партії, червневого (1983 р.), наступних Пленумів ЦК КПРС». Ці партійні документи безпосередньо стосуються організації наукової роботи вузівських суспільствознавців, спрямовують їх на дальше підвищення рівня теоретичних досліджень і ширший вихід останніх у суспільну практику.

Питання організації наукових досліджень, раціонального використання науково-теоретичного потенціалу, зосередження зусиль учених-філософів на перспективних напрямках сьогодні набувають великої державної ваги. Як зазначалося на нараді в ЦК КПРС з питань прискорення науково-технічного прогресу, наука повинна рішуче повернутись до потреб суспільного виробництва. Треба підвищити її роль і відповідальність за створення теоретичних основ принципів нових видів техніки і технології. Важливий резерв — вузівська наука, можливості якої використовуються ще не повністю¹. Перед суспільними науками у зв'язку з цим постає важливе соціально-виховне завдання світоглядного та ідейно-політичного забезпечення переорієнтації суспільної свідомості.

В організації філософських досліджень потрібно враховувати масштабність і складність завдань, які розв'язуються партією в процесі вдосконалення розвинутого соціалізму, докорінні зрушення у сферах економіки, культури і моралі, які відкривають нові можливості і ре-

¹ Див.: Горбачов М. С. Корінне питання економічної політики партії: Доп. на нараді в ЦК КПРС з питань прискорення науково-технічного прогресу, 11—12 черв. 1985 р.—Рад. Україна, 1985, 12 черв.

зерви для революційно-перетворюючої діяльності², динамізм сучасного політичного життя, необхідність здійснення всього комплексу контр-пропагандистських заходів, посилення наступальної, аргументованої наукової критики сучасних антимарксистських концепцій. Усе це передбачає значне підвищення теоретичного рівня соціально-філософських досліджень, тісний зв'язок наукової діяльності з народногосподарською практикою та організацією ідеологічної роботи. Як підкреслювалось у постанові червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС, необхідно «забезпечити рішучий поворот наукових установ, усіх учених-суспільствознавців до ключових практичних завдань, які стоять перед країною»³.

У роки одинадцятої п'ятирічки Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР здійснено ряд конкретних заходів для організаційної перебудови науково-дослідної роботи в галузі суспільних наук. Цілеспрямованіше впроваджуються ефективні форми планування, вдосконалюється система координації та тематичного спрямування теоретичних досліджень. Перспективною і плідною формою їх організації є програмно-цільове планування. Сьогодні значний загін суспільствознавців об'єднаний навколо 17 республіканських міжвузівських науково-дослідних програм на 1981—1985 роки.

Провідні вузівські науковці — філософи та викладачі наукового комунізму колективно реалізують вісім програм з проблем філософської науки: «Духовний світ особи розвинутого соціалістичного суспільства. (Методологічний аналіз)» — керівник професор КДУ І. Ф. Надольний; «Діалектичний матеріалізм — теорія і метод наукового пізнання і практики» — керівник професор КДУ М. В. Дученко; «Ефективність системи філософія — природознавство — техніка. (Методологічний аналіз)» — керівник професор КДУ Н. Т. Костюк; «Шляхи підвищення науково-атеїстичного виховання трудящих» — керівник професор КДУ В. К. Танчер; «Теорія творчості і шляхи оптимізації науково-дослідної роботи студентів» — керівник професор Сімферопольського держуніверситету В. М. Сагатовський; «Методологічні проблеми критики буржуазної філософії в умовах сучасної ідеологічної боротьби» — керівник професор ІПК викладачів суспільних наук при КДУ І. В. Бичко; «Внутрішні і міжнародні умови становлення комуністичної формації» — керівник професор КДУ В. Г. Антоненко; «Комуністичне виховання студентів. (Проблеми ефективності)» — керівник професор КДУ Я. С. Калакура.

Програмно-цільове планування дозволяє не лише концентрувати зусилля науковців на провідних напрямках філософської науки, а й наближати їхні дослідження до практики навчально-виховного процесу, масово-політичної роботи в студентських колективах. На основі розробок, здійснених у межах названих програм, підготовлено спецкурси «Пізнання та ідеологія», «Суть релігії, її соціальні функції», «Методологічні основи історичної науки», «Праця В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» та її значення для критики сучасної буржуазної філософії і ревізіонізму» та ін. Підготовлено близько 20 науково-методичних матеріалів для викладачів і студентів, слухачів вечірніх університетів марксизму-ленінізму при міських і обласних комітетах партії.

Перехід до організації досліджень на основі цільових програм є важливим кроком у поліпшенні координації наукової роботи в галузі філософії, в усуненні паралелізму, дублювання. Координаційні ради, що управляють виконанням програм, провадять свою роботу в тісній взаємодії з секціями філософії та наукового комунізму Науково-техніч-

² Див.: Капто А. С. Классовое воспитание: методология, теория, практика.— М., 1985, с. 5.

³ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року.— К., 1983, с. 67.

ної ради Мінвузу УРСР. Узгодження наукових розробок здійснюється на пленарних засіданнях рад за участю всіх виконавців програм. Такі засідання відбуваються не рідше як два рази на рік. Наприкінці календарного року (в грудні) координаційні ради звітують про свою роботу на секціях Мінвузу УРСР, а останні — в Управлінні викладання суспільних наук. Програмно-цільова організація науково-дослідної роботи сприяє тому, що управління теоретичними розробками у вищій школі стає чітко визначеним й ефективним.

Велике значення для концентрації зусиль професорсько-викладацького складу на найважливіших проблемах суспільного розвитку має практика соціального замовлення. Потрібно відзначити, що лише за роки одинадцятої п'ятирічки на цій основі підготовлено цілий ряд монографій, в яких досліджуються актуальні соціально-філософські проблеми.

Питання ленінської стратегії миру, гуманістичного характеру політики КПРС, Радянського Союзу, послідовної боротьби миролюбних сил за зміцнення миру, за поглиблення розрядки міжнародної напруженості висвітлюються в колективній праці: *Проблеми війни і мира в сучасну епоху* / Рук. авт. колл. В. І. Полурез.— Київ, 1983. У ній проблема війни і миру розглядається комплексно, в органічному зв'язку з актуальними питаннями боротьби за суспільний прогрес, розкриваються соціальний характер війни і миру в сучасну епоху, джерела, специфічні риси сучасної воєнної загрози, шляхи збереження миру. Особливий наголос робиться на показі соціального змісту і класової сутності мирного співіснування, його впливу на боротьбу за демократію і соціальний прогрес, нерозривного зв'язку боротьби за мир із завданнями захисту революційних завоювань соціалізму, постійної готовності СРСР дати рішучу відсіч будь-якому агресорові, відстояти соціалістичні здобутки народів.

Питанням про закономірності зростання керівної ролі КПРС у соціалістичному будівництві, аналізові характерних рис розвинутого соціалізму, особливостей розвитку його політичної системи, соціально-класової структури, проблемам вдосконалення соціалістичної демократії присвячено праці: *Соціально-класові відносини в розвинутому соціалістичному суспільстві* / Кер. авт. кол. О. П. Веремієва.— Львів, 1981; *XXVI съезд КПСС и проблемы научного коммунизма* / Рук. авт. колл. М. Ф. Шумихин.— Київ, 1982; *Общество зрелого социализма: образ жизни и социальное единство* / Рук. авт. колл. В. А. Шпилюк.— Львов, 1983; *Диалектика социальных процессов* / Рук. авт. колл. А. А. Лысенко.— Київ, 1983; *Первак В. И. Руководство и управление социалистическим обществом: сущность, механизмы взаимодействия.*— Львов, 1984.

Проблеми формування у спеціалістів високої професійної, політичної і моральної культури, його динаміка розкриваються на основі великого масиву соціологічних даних у комплексному дослідженні: *Социальная активность специалистов: источники и механизм формирования* / Рук. авт. колл. Е. А. Якуба.— Харків, 1983. Колектив викладачів кафедри соціології і співробітників лабораторії конкретно-соціологічних досліджень Харківського університету є піонером у дослідженні цієї проблематики. У монографії здійснюється аналіз критеріїв, рівнів, суперечностей зростання соціальної активності молодого спеціаліста в умовах розвинутого соціалізму, розкриваються умови і фактори розвитку трудової, громадської і наукової активності студентів, шляхи вироблення в них навичок і вміння організаційно-управлінської діяльності.

Особлива увага приділена питанню про залучення студентів до громадсько-політичної роботи, що є необхідною умовою розвитку соціальної активності молодих спеціалістів.

Загалом за роки одинадцяті п'ятирічки видруковано понад 60 праць вузівських викладачів з проблем філософії і наукового комунізму. Значне місце у філософських дослідженнях посідають питання, пов'язані з розкриттям матеріалістичної діалектики як теорії і методу наукового пізнання та практичної дії, її світоглядних та методологічних функцій. Чималу увагу приділено вивченню закономірності зростання соціально-практичної значимості діалектико-матеріалістичної методології, систематизації принципів і форм зв'язку теорії і практики.

Позитивну оцінку наукової громадськості дістали монографічні дослідження: *Материалистическая диалектика — методологическая основа развития современной науки* / Рук. авт. колл. Н. В. Дученко.— Киев, 1982; *Логические методы и формы научного познания* / Рук. авт. колл. В. Т. Павлов.— Киев, 1984; *Материалистическая диалектика — методологическая основа развития теоретического естествознания* / Рук. авт. колл. Н. Т. Костюк.— Киев, 1981; Шановский В. К. *Диалектика сущностных сил человека*.— Киев, 1985; Лутай В. С. *Теория диалектики и общая теория науки*.— Киев, 1981; Исаев И. К. *Материалистическая диалектика и системный подход в науке*.— Киев, 1984; Цикин В. А. *Практика и абстрактное мышление*.— Киев, 1984; Цехмистро И. З. *Поиски квантовой концепции физических основ сознания*.— Харьков, 1981.

Вузівські науковці розробляють методологічні проблеми історії філософії. Ці питання висвітлюються в колективній праці: *Методологический анализ историко-философского знания*.— Киев, 1984,— та в монографії: Кушаков Ю. В. *Историко-философская концепция Л. Фейербаха*.— Киев, 1981. Проблеми розвитку матеріалізму і діалектики у вітчизняному природознавстві, внесок прогресивних природодослідників у розробку філософської проблематики, в підготовку умов для поширення діалектичного матеріалізму в Росії розкриваються в наукових дослідженнях члена-кореспондента АН УРСР Д. Х. Остряніна (Острянин Д. Ф. *Борьба за материализм и диалектику в отечественном естествознании*. (Вторая половина XIX — начало XX вв.).— Киев, 1981; Острянин Д. Ф. *Материализм и диалектика в отечественном естествознании*. (Конец XVIII — первая половина XIX вв.).— Киев, 1984), які удостоєні першої премії в конкурсі на кращу наукову працю серед вузівських видань республіки.

Марксистсько-ленінській філософії властива глибока закономірність постійного органічного зв'язку філософського знання, діалектико-матеріалістичної методології з науками про природу і суспільство. В. І. Ленін виявляв постійну турботу про зміцнення союзу філософів і природодослідників, розглядав його як неодмінну умову плідного розвитку і діалектичного матеріалізму, і природознавства. «...Без солідного філософського обґрунтування,— наголошував він,— ніякі природничі науки, ніякий матеріалізм не може витримати боротьби проти натиску буржуазних ідей і відновлення буржуазного світогляду»⁴. Вузівські філософи у своїй діяльності активно реалізують ленінські ідеї про зміцнення зв'язку філософії з іншими науками, у своїх працях творчо розкривають процес діалектизації і теоретизації наук, дедалі глибше взаємопроникнення природничонаукового, технічного і суспільнонаукового гуманітарного знання.

За роки п'ятирічки підготовлено значну кількість монографій, збірників, статей з цієї проблематики. Серед них: Лукьянов А. Т. *От натурфилософии к сознательно-диалектическому естествознанию*.— Киев, 1981; Попов В. Г. *Принцип причинности в познании медико-биологических закономерностей*.— Киев, 1982; Огородник И. В. *Становление диалектического мышления в биологии: (Историко-гносеологический и методологический аспекты)*.— Киев, 1982; Гавриш Е. Г. *Эво-*

⁴ *Ленін В. І. Про значення волюнчичного матеріалізму*.— Повне збір. творів, т. 45, с. 27.

люція взаємосв'язи філософії і біології.— Київ, 1983; *Интеграция современного научного знания : (Методологический анализ) / Рук. авт. колл. Н. Т. Костюк.*— Київ, 1984.

На червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС підкреслено, що «**формування нової людини — не тільки найважливіша мета, а й невідмінна умова комуністичного будівництва**»⁵. В цьому напрямі увага колективів кафедр зосереджена на проблемах всебічного і гармонійного розвитку особи в умовах НТР, зростання ролі колективу в її формуванні, на вивченні шляхів оптимального використання великого гуманістичного потенціалу розвинутого соціалістичного суспільства для вдосконалення практики комуністичного виховання радянських людей. Так, у колективній монографії: *Развитие духовных основ социалистического образа жизни / Рук. авт. колл. И. Ф. Надольный.*— Київ, 1984,— здійснено широкий філософський аналіз змісту і внутрішньої структури духовних основ соціалістичного способу життя, рушійних сил і закономірностей його розвитку. Автори показують втілення в укладі радянського способу життя історичних завоювань реального соціалізму, розкривають перспективу дальшого вдосконалення його матеріальних і духовних основ, тенденцій розвитку соціалістичної свідомості трудящих, взаємозв'язок об'єктивних і суб'єктивних факторів у формуванні духовного обличчя радянських людей.

На високому професійному рівні виконано також комплексну розробку теорії соціальної відповідальності у монографії: *Плахотный А. Ф. Проблема социальной ответственности.*— Харків, 1981. Спираючись на ідеї основоположників марксизму-ленінізму, автор розглядає соціальну відповідальність в органічному зв'язку з категоріями свободи та історичної необхідності, розкриває об'єктивні передумови зростання відповідальності в умовах НТР, розширення соціалістичної демократії, підвищення організованості та дисципліни.

Чимало праць присвячено проблемам студентської молоді, формування її світогляду, комуністичної переконаності, виховання політичної, моральної, художньо-естетичної культури, розвитку творчих здібностей, вироблення активної життєвої позиції. Відрадно, що ці наукові розробки здійснюються на основі використання широкого спектра конкретно-соціологічних досліджень, пов'язуються з практикою вузівської роботи. Із числа праць цієї тематики пошлемося на найбільш вагомі, зокрема: *Коммунистическое воспитание студентов : Вопросы теории и практики / Рук. авт. колл. В. Г. Антоненко.*— Київ, 1984; *Кравчук П. Ф. Формирование развитой творческой личности студента : (Философско-социологический и методологический анализ).*— Київ, 1984; *Назарова Н. С. Формирование коммунистической убежденности молодежи.*— Київ, 1981; *Довбуш Р. А. Способности и деятельность личности в условиях развитого социализма.*— Київ, 1984; *Социалистический трудовой коллектив — важный фактор формирования нового человека / Рук. авт. колл. В. П. Хижняк.*— Київ, 1984; *Новый человек — факторы становления / Рук. авт. колл. И. П. Стогний.*— Київ, 1981; *Андрущенко В. П. Человек в системе духовной культуры развитого социализма.*— Київ, 1984. Вони дають великий матеріал викладачам вищої і середньої спеціальної школи, партійним, радянським, комсомольським та іншим громадським організаціям для вдосконалення практики виховної роботи в трудових колективах.

Велика відповідальність лежить на вищій школі не лише за підготовку кваліфікованих спеціалістів, але й за формування в них комуністичного світогляду, глибоких марксистсько-ленінських переконань. Вузи повинні бути активними центрами науки і культури, освіти і виховання. Звичайно, визначальну роль у формуванні в майбутніх спеціалістів комуністичної ідейності та громадянської зрілості відіграють су-

⁵ Матеріали Пленуму ЦК КПРС 14—15 червня 1983 року. К., 1983, с. 26.

спільні науки. Однак було б помилкою ігнорувати значний ідейний потенціал загальнонаукових і спеціальних дисциплін для посилення світоглядної спрямованості всього навчального процесу, ідеологічного загартовування студентства. Враховуючи це, останніми роками кафедри філософії посилили увагу до наукової розробки проблеми світоглядної, методологічної спрямованості викладання природничих, гуманітарних, технічних та інших спеціальних дисциплін. Донедавна ці проблеми лишалися поза увагою вузівських науковців. З метою широкого залучення викладачів до цієї тематики проведено Республіканську науково-практичну конференцію «Актуальні проблеми марксистсько-ленінської спрямованості навчального процесу у вищій школі» (жовтень 1982 р.). У ній взяли участь спеціалісти в галузі природничих, гуманітарних і прикладних наук.

Аналогічні конференції відбулись також в Ужгороді, Львові та інших вузівських центрах. З проблем ефективності світоглядної та методологічної спрямованості навчального процесу видруковано такі праці, як: Актуальные проблемы марксистско-ленинской направленности учебного процесса в высшей школе.— Киев, 1982; Методологические проблемы преподавания технических наук.— Львов, 1983; Методологические рекомендации по методической подготовке специалистов.— Киев, 1982; Идейная направленность учебного процесса в техническом вузе / Рук. авт. колл. Н. Н. Дьячкова.— Львов, 1983; Маковский М. А. Взаимодействие наук : (Философские и методологические проблемы).— Харьков, 1984. В них розкриваються шляхи підвищення методологічної спрямованості навчального процесу, роль кафедр суспільних наук у методологічному забезпеченні викладання у вищій школі, практика та кращий досвід управління системою світоглядної підготовки і виховання студентів, узагальнення результатів роботи кафедр філософії над зміцненням союзу філософії і природознавства, методика критики буржуазних і ревізійністських концепцій в навчальному процесі та ін.

Питання про світоглядну підготовку студентів вивчається і в рамках республіканських міжвузівських комплексних науково-дослідницьких програм. Так, відповідно до програми «Ефективність системи філософія — природознавство — технічні науки — виробництво» на базі Київського медінституту проведено науково-теоретичну конференцію «Світоглядне та гносеологічне значення соціально-медичного вивчення людської діяльності в сучасних умовах» (жовтень, 1984 р.), підготовлено методичний посібник для викладачів «Світоглядна спрямованість викладання загальнонаукових і клінічних дисциплін у медвузах», розроблено програми спецкурсів із соціально-філософських питань сучасної медицини, фізики, а також з критики сучасної буржуазної ідеології.

Великого значення в методологічній підготовці студентів виконавці цієї програми надають курсові «Вступ до спеціальності», підкреслюючи необхідність створення єдиної логічної схеми підготовки подібних курсів. Пропонується також завершувати вивчення марксистсько-ленінської філософії у вузах спецкурсами з проблем, що стосуються обраної студентами спеціальності.

Згідно з програмою «Шляхи підвищення ефективності науково-атеїстичного виховання трудящих» здійснювались дослідження взаємозв'язку морального і атеїстичного виховання, вдосконалення системи радянських свят і обрядів та їх впливу на формування науково-матеріалістичного світогляду. Триває розроблення методів підвищення ефективності атеїстичного виховання в трудових колективах і за місцем проживання. Основні результати цих досліджень відображені у монографіях: Жизнеутверждающий характер ленинского атеистического наследия / Рук. авт. колл. Т. В. Главак.— Киев, 1983; Воспитание актив-

ной атеистической позиции студенческой молодежи / Рук. авт. колл. В. К. Танчер.— Киев, 1982; Біскуп А. В. Атеїзм в боротьбі з уніатськими фальсифікаторами.— Львів, 1984; Колодний А. И. Атеистическая убежденность личности.— Киев, 1983; Доля В. Е. Иллюзия духовности.— Львов, 1985; Арестов В. М. Баптизм без маски : Критика идеологии и практики современного баптизма.— Харьков, 1985.

Важливою складовою частиною філософських досліджень є вивчення проблем марксистсько-ленінської естетики. У монографіях: Комарова А. И. Эстетическое воспитание студентов.— Львов, 1984; Левчук Л. Т. Морально-эстетические проблемы творчества.— Киев, 1981; Канарский А. С. Диалектика эстетического процесса.— Киев, 1982; Семашко А. М. Социально-эстетические проблемы художественных потребностей.— Киев; Одесса, 1985; Кудін В. О. Мистецтво і духовний світ молоді.— К., 1983,— розкриваються проблеми структури творчості, її типів, співвідношення пізнання, діяльності і творчості, місця творчого процесу в контексті культури, досліджуються методи і організаційні форми естетичного виховання майбутніх спеціалістів, піддаються критиці так звані ізоляціоністські концепції естетичного виховання, різновиди «масової культури» і «масового мистецтва», ідеологічно шкідливі естетичні смаки та ідеали.

Ряд праць вузівських філософів присвячено критиці антикомунізму, буржуазних і ревізійністських концепцій суспільного розвитку, викриттю фальсифікаторів марксизму-ленінізму. В них здійснено критичний аналіз впливових шкіл сучасної буржуазної філософії, показано наукову неспроможність «модернізованих» варіантів ідеалізму. Основні результати цієї роботи дістали відображення в таких працях, як: Бычко И. В. Парадоксы буржуазной философии XX века.— Киев, 1983; Стокяло В. А. Критика философии неотомизма.— Киев, 1983; Бондарчук И. А. Критический анализ современных буржуазных концепций диалектики.— Киев, 1982; Задирако П. С. Кризис социально-экономической политики «свободного мира».— Киев, 1981; Гнатенко М. И. Национальный характер: мифы и реальность.— Киев, 1984; Добрускин М. Е. Несостоятельность антикоммунистических концепций роли советской интеллигенции.— Киев, 1984.

Останніми роками в республіці, як і загалом в країні, значно поліпшились умови для проведення соціологічних досліджень. Досвід показує, що їх використання великою мірою сприяє піднесенню рівня наукових розробок, органічному поєднанню теоретичних висновків з практикою розвинутого соціалізму. Вузівські філософи дедалі частіше вдаються до них у своїй науковій роботі. Наприклад, з метою визначення шляхів вдосконалення системи комуністичного виховання студентської молоді соціологи Харківського, Київського, Львівського університетів за участю спеціалістів Інституту філософії та Інституту кібернетики АН УРСР за соціальним замовленням здійснили великомасштабне соціологічне дослідження. Ним охоплено 12 тис. студентів 30-ти вузів республіки.

Посилилась увага викладачів кафедр філософії та наукового комунізму до госпдоговірної тематики. Сьогодні на цих кафедрах здійснюється близько 30-ти госпдоговірних соціологічних досліджень. Така тематика забезпечує безпосередній «вихід» суспільствознавців у практику, сприяє збагаченню навчально-виховного процесу. Наприклад, на кафедрі наукового комунізму Харківського інституту радіоелектроніки завершено тему «Соціальна паспортизація і соціальне планування». На основі цього дослідження розроблено соціальні паспорти 12-ти об'єднань і підприємств Міністерства електронної промисловості СРСР. Багато робиться для впровадження госпдоговірної тематики в практику науково-дослідної роботи суспільствознавців в Харківському, Київському, Львівському та Одеському університетах, Дніпропетров-

ських хіміко-технологічному та інженерно-будівельному і Київському політехнічному інститутах.

Широкий спектр важливих проблем філософських наук дістав відображення в цілому ряді всесоюзних, республіканських та регіональних конференцій і нарад. Серед них: «Світоглядні і методологічні проблеми взаємозв'язку теорії і практики» (КДУ, жовтень 1983 р.); «Науково-методичні питання викладання логіки у вузах» (КДУ, листопад 1983 р.); «Творчість як комплексна проблема» (КДУ, березень 1984 р.); «Філософські і методологічні проблеми фізики і суміжних наук» (Донецьк, жовт. 1984 р.); «Критика католицької та уніатської ідеології в атеїстичній пропаганді (Львів, квіт. 1985 р.)»; «Актуальні питання теорії і практики морального і естетичного виховання молоді» (КДУ, травень 1985 р.); «Про дальше вдосконалення викладання наукового атеїзму у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах у світлі рішень XXVI з'їзду партії та червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС» (Одеса, травень 1984 р.). На всіх конференціях було прийнято конкретні рекомендації, спрямовані на дальшу поглиблену теоретичну розробку методологічних, світоглядних проблем діалектики, питань удосконалення розвинутого соціалізму, на посилення морального, естетичного й атеїстичного виховання та контрпропаганди. Значне місце приділено вдосконаленню методики ідеологічного забезпечення всіх вузівських курсів, дальшому піднесенню рівня викладання суспільних наук у вузах.

Інтенсивнішим стало співробітництво філософів вузів республіки з ученими братніх соціалістичних країн. Так, укладено договори про творчу співдружність між кафедрами філософії природничих факультетів Київського і Лейпцігського (НДР), Одеського і Сегедського (УНР), Львівського і Велико-Тирновського (НРБ) університетів, Київського медичного інституту і Дебреценського (УНР) університету, Київського інституту народного господарства і Братиславської вищої економічної школи (ЧССР), Львівського і Жешувського (ПНР) політехнічних інститутів. За результатами спільних наукових досліджень створено праці: Логико-исторический анализ методологии и методов научного предвидения.— София, 1984; Гуманизм социалистического образа жизни.— Львов, 1984; Л. Т. Левчук. Психологический анализ и художественное творчество.— Изд-во «Правда» (ЧССР), 1983. Крім того, підготовлено до друку ще ряд монографій.

В республіці намітилась плідна традиція в науковій розробці проблем теорії і методики інтенсифікації навчального процесу у вищій школі. Підготовлено чимало методичних рекомендацій, порад щодо впровадження у практику роботи кафедр філософії та наукового комунізму проблемного методу, ділових ігор, технічних засобів навчання. Вперше видано комплексні науково-методичні рекомендації з ряду тем марксистсько-ленінської філософії та наукового комунізму (наприклад: Критика современной буржуазной философии.— Киев, 1984; Закон единства и борьбы противоположностей.— Киев, 1984; Быт и семья при социализме.— Киев, 1984; Вопросы патриотического и интернационального воспитания студентов в преподавании научного коммунизма.— Киев, 1984, та ін.). Підготовлено методичні розробки для семінарських занять з широким використанням проблемних ситуацій, технічних засобів навчання. Всі методичні матеріали централізовано надіслано вузам.

Звичайно, не всі монографічні праці, видані протягом одинадцятиріччя, рівноцінні. Є серед них і такі, де увага концентрується на проблемах надто вузьких або далеких від потреб науки і практики розвинутого соціалізму. Однак загалом доробок вузівських філософів свідчить про масштабність їхньої науково-дослідної роботи.

Позитивні тенденції в розвитку філософських досліджень у вузах

відображують загальний процес принципової перебудови організації суспільствознавчих досліджень у республіці. На це було вказано в доповіді члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербицького на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК Компартії України. Він зазначив: «Заради справедливості слід сказати, що на суспільствознавчому фронті республіки помітні зрушення на краще, посилено світоглядний, політико-виховний підхід у здійснюваних наукових розробках»⁶. Разом з тим було піддано принциповій критиці ще наявні недоліки в організації та виконанні таких розробок. Особливо підкреслювалось, що вони все ще недостатньо пов'язані з соціальною практикою, завданнями вдосконалення суспільства розвинутого соціалізму, з пошуком шляхів поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Припускаються прорахунки в плануванні досліджень. Непоодинокими є випадки, коли невеликі кафедральні колективи планують завдання, які їм не під силу. Принциповим недоліком до цього часу лишається незгодженість наукових досліджень, відсутність належної координації їх. Характерно, що багато кафедральних тем не пов'язані з профілем вузу, мають суто теоретичний характер, не «виходять» у практику, виконуються лише на основі вивчення літератури з даної проблеми. Звичайно, в такому разі результати більше свідчать про обізнаність авторів щодо стану її розробки і мало дають для приросту нових знань.

На порядок денний висувається завдання, не обмежуючись складанням кафедральних комплексних планів, рішуче перейти до створення республіканських цільових науково-дослідницьких програм. Це вимагає корінної перебудови роботи координуючих органів на всіх рівнях — ректоратів, рад ректорів, опорних кафедр, вузівських та обласних (міжобласних) рад суспільствознавців, Мінвузу республіки. Важливо організувати роботу так, щоб на всіх рівнях було додержано єдиних вимог до наслідків теоретичної роботи, єдиної стратегії наукових досліджень: фундаментальність теоретичних розробок має органічно поєднуватись із потребами практики розвинутого соціалізму.

На жаль, є ще й такі кафедральні колективи, які десятиріччями займаються розробкою одних і тих же тем. Інколи створюється враження, що такі теми виконуються не для розв'язання потрібних практиці і науці завдань, а лише «для звіту» згідно з положенням про науково-дослідну роботу на кафедрах.

Кафедральним колективам належить взяти участь у філософському осмисленні соціальних, економічних, духовних процесів та явищ розвинутого соціалізму, глобальних проблем сучасності. У планах своїх наукових досліджень вони мають передбачити створення ґрунтовних праць, присвячених 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, 120-річчю від дня народження В. І. Леніна, 65-річчю утворення СРСР, 170-річчю від дня народження К. Маркса (1988 р.) і від дня народження Ф. Енгельса (1990 р.). Відповідно до поточних та перспективних завдань, накреслених в матеріалах квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, суспільствознавцям належить провести значну роботу над дослідженням соціальних проблем інтенсифікації процесів вдосконалення суспільства розвинутого соціалізму. На сучасному етапі найактуальнішими є проблеми дедалі органічнішого поєднання досягнень науково-технічного прогресу з перевагами соціалістичної системи господарювання. Важливо глибоко вивчити вплив соціальних факторів на прискорення суспільного розвитку. Йдеться про такі з них, як активна творчість народних мас, їхня організованість, дисципліна, ініціатива, соціальний почин. Дальшого поглиблення соціологічних дослід-

⁶ Щербицький В. В. Про підсумки червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС і завдання партійних організацій республіки, що впливають з його рішень: Доп. на Пленумі ЦК Компартії України, 28 черв. 1983 р.— Комуніст України, 1983, № 8, с. 16.

жень потребує практика підготовки кадрів для народного господарства, пошуку шляхів зростання їхнього культурно-технічного рівня.

Поки що недостатньо досліджуються проблеми формування суспільної свідомості в умовах бурхливого розвитку науково-технічного прогресу, комплексної механізації та автоматизації виробництва. Розробка цих проблем має здійснюватись на основі диференційованого підходу до об'єкта дослідження, з урахуванням специфіки їх виявлення в трудових колективах промислових підприємств, колгоспів, радгоспів. Кваліфіковано виконати цей комплексний аналіз могли б, певно, кафедри філософії технічних і сільськогосподарських вузів.

Замало ще творчих праць з питань формування і утвердження комуністичного світогляду, принципів радянського способу життя, комуністичної моралі в розвинутому соціалістичному суспільстві, високої ідейної та політичної свідомості, підвищення активності трудящих, громадської, трудової і державної дисципліни, організованості і порядку.

Незадовільно досліджуються причини моральних деформацій особи і форми та методи боротьби проти порушень норм соціалістичної моралі і правопорядку, інших негативних проявів. Необхідно провести широку роботу над підготовкою теоретичних розробок та науково-популярних видань, в яких би розкривались соціально-психологічні і моральні проблеми пияцтва, форми, засоби і шляхи його викорінення з радянського способу життя. Було б доцільно зосередити на цих питаннях зусилля кафедральних колективів університетів і педагогічних вузів.

Останніми роками спостерігається невиправдане звуження досліджень з проблем діалектичного та історичного матеріалізму. Особливо збіднена розробка так званих традиційних проблем. Незначна питома вага і методологічних праць в галузі етики, естетики, наукового атеїзму, гуманітарного знання. Але ж зрозуміло, що вдосконалювати систему викладання без систематичного, поглибленого вивчення цієї проблематики просто неможливо. На жаль, університетські кафедри не посіли провідного місця в дослідженні цих питань.

Дуже важливо, щоб дослідження проблем завершувалось підготовкою кваліфікованих рекомендацій для народного господарства, практики комуністичного виховання, вдосконалення організації навчального процесу у вищій та середній спеціальній школі.

В умовах різкого загострення ідеологічної боротьби, значної активізації антикомунізму, розгортання психологічної війни проти СРСР і братніх соціалістичних країн важливого значення набуває поліпшення організації наукових досліджень з питань контрпропаганди, критики різного роду антимарксистських концепцій. Треба зазначити, що в кафедральних перспективних планах наукових досліджень на дванадцятку п'ятирічку, поданих вузами до Міністерства, ці питання, на жаль, представлені дуже збіднено. Отже, кафедральним колективам потрібно оперативно зробити крутий поворот до активної наукової розробки цієї тематики, до глибокої і всебічної критики теорії і практики сучасного антикомунізму. Широкомасштабну роботу над підготовкою методичної літератури належить провести Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ, а також філософським кафедрам Київського держуніверситету.

Не повною мірою задовольняє вимоги філософської громадськості республіки теоретичний рівень республіканських міжвідомчих наукових збірників з проблем філософії, етики й естетики, наукового комунізму і атеїзму. Нерідко вміщенням у них статтям бракує чіткості у формулюванні наукових положень, а також в обґрунтуванні теоретичних ідей та висновків. Непоодинокими ще є матеріали, яким властива описовість, мало використовуються соціологічні дослідження (у зб. «Проблеми філософії»), часом надто ускладнена мова викладу (у зб. «Философские

вопросы современного естествознания»), не завжди додержано тематичної спрямованості (збірник «Вопросы научного атеизма»). Редакційним колегіям цих видань належить значно посилити вимогливість у добір матеріалів для публікації, ширше залучати науковців з інститутів АН УРСР, ретельно продумати тематику на дванадцятую п'ятирічку.

Подальше вдосконалення наукової діяльності філософських кафедр вузів республіки передбачає розв'язання ряду організаційних питань. Ідеться, зокрема, про розширення наукових досліджень на основі тіснішого зв'язку з Інститутом філософії АН УРСР, провідними кафедрами вузів Москви, Ленінграда та інших наукових центрів. Потребує вдосконалення механізм упровадження в практику завершених наукових розробок, рекомендацій і пропозицій. Актуальним лишається питання про структуру республіканських наукових програм, співвідношення в них фундаментальних і прикладних розробок. До цього часу відсутні форми стимулювання (моральні та матеріальні) наукових колективів, окремих виконавців за якісне і своєчасне виконання планових завдань.

Питання вузівської науково-дослідної роботи суспільствознавців Мінвуз республіки постійно тримає під контролем. Досвід програмно-цільового планування Мінвузу УРСР узагальнений Колегією Мінвузу СРСР. Усі ці заходи значною мірою сприятимуть реалізації настанов червневого (1983 р.), квітневого (1985 р.) Пленумів ЦК КПРС про рішучий поворот суспільствознавчої думки до проблем удосконалення суспільства розвинутого соціалізму.

* * *

В статье рассматриваются основные результаты и перспективы социально-философских исследований в высшей школе республики.

Теоретичні проблеми вдосконалення розвинутого соціалізму

Ю. В. СИВОЛОБ

ТРУДОВІ ТРАДИЦІЇ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ І СОЦІАЛІСТИЧНЕ ЗМАГАННЯ

З розвитком радянського суспільства, нагромадженням історичного досвіду соціалістичного будівництва закономірно зростає роль традицій у процесі соціального успадкування, передачі від покоління до покоління кращих форм соціалістичного творення для забезпечення поступальної ходи нашої країни. І це закономірно, адже наступність, як підкреслив на квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС товариш М. С. Горбачов, «означає неодмінний рух уперед...»¹. До такого роду чинників, які мають традиційно значний вплив на життєдіяльність усього нашого суспільства, належить соціалістичне змагання. Основною рушійною силою його розвитку і вдосконалення є радянський робітничий клас, трудові традиції якого формувалися й розвиваються у соціалістичному змаганні. На сучасному етапі поглиблення і розширення взаємозв'язку між змаганням і трудовими традиціями робітничого класу — важлива проблема, від правильного розв'язання якої багато в чому залежить даліше піднесення рівня свідомості, розвиток виробничої і соціально-політичної активності робітників, результативність відносин трудового суперництва і товариської взаємодопомоги.

Аналіз наукових праць з проблем організації соціалістичного змагання, трудових традицій радянського народу показує, що дослідженню названого взаємозв'язку не приділяється поки що достатньої уваги. Розгляду деяких його істотних аспектів присвячена дана стаття.

Соціалістичне змагання — це, як відомо, відносини трудового суперництва і товариської взаємодопомоги, народжені історично творчістю мас, науково організовані Комуністичною партією і спрямовані на досягнення загального успіху у справі будівництва нового суспільства. Ці відносини виникли після перемоги Великого Жовтня і стали нині явищем глибоко традиційним, збагаченим більш ніж за 60-річну історію свого існування передовим досвідом і творчою енергією багатьох поколінь новаторів. У процесі розвитку соціалістичного змагання усталилися стійкі традиції щодо змісту, спрямованості, форм організації відносин трудового суперництва і товариської взаємодопомоги, які увійшли до золотого фонду традицій робітничого класу, всього радянського народу.

За соціалізму, коли розвиток усіх соціальних процесів відбувається цілеспрямовано, під контролем самого суспільства, формування як змагальних відносин, так і трудових традицій робітничого класу, всього народу перетворюється на науково організований процес. В цьому — одна з істотних відмінностей соціалістичного змагання від стихійної капіталістичної конкуренції з її людиноненависницькою мораллю; соціалістичних трудових традицій від капіталістичних. За капіталізму трудові традиції, що стихійно формуються в процесі підневільної праці,

¹ Горбачов М. С. Про скликання чергового XXVII з'їзду КПРС і завдання, зв'язані з його підготовкою і проведенням. — В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 23 квіт. 1985 р. — К., 1985, с. 6.

вже з самого початку містять у собі заперечення самих себе. Конкуренція ж, загострюючи боротьбу між робітниками на ринку збуту робочої сили, роз'єднує їх, спонукає робітника приховувати,— заради того, щоб вижити,— свій трудовий досвід від інших, чим підриває самі основи формування трудових традицій. Лише зі встановленням суспільної власності на засоби виробництва, із докорінною зміною характеру праці, ставлення до неї, розвитком організованого соціалістичного змагання, завдяки великій організаційно-політичній та ідеологічній роботі партії по формуванню всіх (в тому числі і трудових) традицій соціалістичного суспільства істотно змінюється взаємозв'язок між змаганням і трудовими традиціями робітничого класу. Вони органічно доповнюють і збагачують одне одного, сприяючи активізації трудової творчості мас.

Соціалістичні трудові традиції безпосередніше, ніж інші, зумовлені передусім рівнем розвитку продуктивних сил суспільства, кількісними і якісними змінами в структурі робітничого класу. Послідовне технічне переозброєння виробництва робить спрямованість змагання і трудової активності робітників на раціональне використання техніки традиційною. Ця традиція поглиблюється і розширюється в ході науково-технічного прогресу. «Головне зараз — мобілізація організаційних, економічних і соціальних факторів, наведення порядку, підвищення відповідальності і дисципліни, поліпшення організації виробництва і праці, щоб забезпечити краще використання всього того, що має країна. В кожному об'єднанні і підприємстві, на кожній виробничій ділянці треба визначити ті ланки, де з мінімальними додатковими коштами, а то і зовсім без них можна одержати найбільший результат»².

На етапі розвинутого соціалізму завдяки впровадженню у виробництво досягнень науково-технічної революції традиція робітничого класу по оптимальному використанню — в ході змагання — машин і устаткування, започаткована ще в період стахановського руху, набуває нового змісту, постійно поглиблюється, сприяючи створенню та впровадженню прогресивнішої технології, зростанню основних виробничих фондів та ін.

Отже, передумови формування трудової традиції робітничого класу не є чимось зовнішнім і щодо самої традиції, і щодо змагання, в якому вона формується. Трудові традиції визрівають у процесі трудового суперництва і товариської взаємодопомоги. Вони нерозривно пов'язані з формуванням об'єктивних основ цих відносин, водночас і спираючись на них, і зміцнюючи їх. Нерозуміння цього інколи призводить до того, що, з одного боку, мають місце факти нераціонального використання найпродуктивнішої техніки через недостатню активізацію людського фактора, а з другого — факти непідкріпленості трудового ентузіазму робітників високопродуктивною технікою, цілеспрямованим інженерним розрахунком. Тому і сьогодні, як і в часи стахановського руху, організаційне поєднання творчої активності мас з впровадженням нової техніки і технології залишається актуальним завданням, розв'язання якого потребує творчого використання досвіду минулого.

Трудові традиції змагання зумовлені всім комплексом заходів, спрямованих на удосконалення виробничих відносин. А сам цей взаємозв'язок може розглядатись як сталий і традиційний, оскільки на всіх етапах розвитку радянське суспільство приділяло велику увагу вдосконаленню управління народним господарством. Яскравим прикладом цього може бути і сам стахановський рух, який виник 1935 року як один із наслідків перебудови виробничих відносин на соціалістичних засадах і був спрямований на їх дальше зміцнення.

² Горбачов М. С. Корінне питання економічної політики партії: Доп. на нараді в ЦК КПРС з питань прискорення науково-технічного прогресу, 11 черв. 1985 р.— К., 1985, с. 16—17.

У сучасних умовах взаємозв'язок між виробничими відносинами, змаганням і трудовими традиціями поглибився. На червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС зазначалось, що на сучасному етапі розвитку виробничих відносин висувуються нові вимоги і до організації соціалістичного змагання. Удосконалення форм соціалістичного змагання, що відбувається у тісному взаємозв'язку і під безпосереднім впливом заходів щодо поліпшення управління економікою, зумовлює зміцнення і трансформацію багатьох трудових традицій робітничого класу, зокрема таких, як спрямованість змагання на підвищення ефективності виробництва, на економію ресурсів, на збільшення особистого внеску кожного працюючого в спільну справу.

У процесі виконання одинадцятого і розробки дванадцятого п'ятирічного плану згідно з рішеннями ЦК КПРС і Радянського уряду був розроблений і почав перетворюватись у життя комплекс заходів щодо поліпшення управління радянською економікою. Ці прогресивні зрушення (зокрема широкомасштабний економічний експеримент, спрямований на розширення ініціативи і підвищення відповідальності трудових колективів за остаточні результати роботи, яким охоплено нині понад 850 підприємств республіки³) впливають на зміст і форми соціалістичного змагання, сприяють максимальній концентрації зусиль трудівників на розв'язання актуальних народногосподарських проблем.

Істотне значення для розвитку в ході соціалістичного змагання трудових традицій робітничого класу мають кількісні та якісні зміни у його структурі, способі життя. Ці зміни визначають масштаби поширення, ступінь зрілості і регулятивного впливу тих трудових традицій, носієм яких є робітничий клас нашої країни. В даному відношенні провідними є сталі тенденції до збільшення абсолютної чисельності і питомої ваги робітничого класу в структурі населення СРСР, зміцнення його кадрового ядра, механізації і інтелектуалізації праці робітників, підвищення їх професійного і загальноосвітнього рівня, поліпшення умов їх праці й побуту. Розвиток цих та інших тенденцій активно сприяє поглибленню, вдосконаленню існуючих і формуванню нових трудових традицій робітничого класу в ході його участі в соціалістичному змаганні.

У соціалістичному суспільстві, для якого характерний планомірний розвиток усіх соціально-економічних процесів, численні традиції змагання зберігаються і примножуються завдяки цілеспрямованій діяльності мас, керіваних Комуністичною партією.

Однією з корінних традицій радянського суспільства і його соціального авангарду — робітничого класу — є організація змагання. Ця традиція зумовлена самою суттю соціалізму. Ще на зорі Радянської влади В. І. Ленін підкреслював: «Наше завдання тепер, коли соціалістичний уряд при владі, — організувати змагання»⁴.

Ця лаконічна формула дуже містка за своїм змістом. Адже ефективність економічної, соціальної і виховної функцій трудового змагання насамперед залежить від відповідності рівня його організації насущним та перспективним завданням соціалістичного будівництва. Тому на всіх етапах розвитку нашої країни партія приділяла цьому питанню першочергову увагу, завдяки чому і склалася нині струнка і водночас розгалужена система традицій щодо організації соціалістичного змагання.

Провідне місце в цій системі належить традиції партійного керівництва змаганням, початок якій поклав В. І. Ленін, обгрунтувавши сутність і значення змагання за соціалізму, розробивши наукові принципи його організації. Відтоді й донині партія визначає основні завдання змагання зі врахуванням особливостей того чи іншого етапу

³ Економічний експеримент у дії.— Рад. Україна, 1985, 23 берез.

⁴ Ленін В. І. Як організувати змагання? — Повне збір. творів, т. 35, с. 189.

розвитку нашого суспільства, координує діяльність господарських органів, профспілок і комсомолу у безпосередній організації змагання, творчо збагачує марксистсько-ленінське вчення про трудове змагання. Саме завдяки підтримці партії ініціативи передових робітників і трудових колективів набувають форми масових рухів. Яскраві приклади — стахановський рух 30-х років, а також рух за комуністичне ставлення до праці, наставництво, зустрічне планування, які стали сьогодні уособленням нерозривної єдності творчої ініціативи мас і партійного керівництва змаганням.

Особливо активним і цілеспрямованим стало партійне керівництво трудовим суперництвом за умов розвинутого соціалізму. Це пояснюється тим якісно новим соціально-економічними завданнями, які поставили перед нашим суспільством і в розв'язанні яких важливу роль покликане відіграти змагання. Істотне поліпшення партійного керівництва ним на сучасному етапі стало можливим завдяки творчому використанню досвіду, нагромадженого КПРС у даному питанні на попередніх етапах історії СРСР.

Безпосередню роботу тут здійснюють господарські органи і профспілки, яким доручив цю справу ще IX з'їзд РКП(б) 1920 року. На сучасному етапі спектр їхніх завдань значно розширився, а їх організаторська робота дедалі тісніше переплітається тепер з науково-дослідницькою. При ВЦРПС і АН СРСР, а також при республіканських радах профспілок і академіях союзних республік створені наукові ради з проблем соціалістичного змагання. Успішно функціонує така рада і в нашій республіці. Оцінюючи її діяльність, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький підкреслив, що вона сприяла поліпшенню дослідницької роботи з проблем змагання⁵. В роботі цієї ради, як і загалом у діяльності профспілок з організації змагання, робітники беруть активну участь. Це — також одна зі славних трудових традицій робітничого класу.

Важлива роль у залученні робітничої молоді до змагання за традицією належить Ленінському комсомолу. Саме комсомольці першими активно відгукнулись на опубліковану в «Правді» 20 січня 1929 року статтю В. І. Леніна «Як організувати змагання?» створенням ударних бригад, що дали могутній імпульс для розгортання в країні масового соціалістичного змагання. В сучасних умовах комсомол не лише залучає молодь до змагання, а й виступає поряд з партією, з профспілками одним з рівноправних співорганізаторів відносно трудової змагальності і товариської взаємодопомоги, про що свідчать, зокрема, спільні постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ про Всесоюзне соціалістичне змагання, які приймаються періодично, починаючи з 1973 року.

Робота щодо організації змагання багатогранна і багатопланова. Але вихідною і кінцевою її точкою завжди був і лишається трудовий колектив. Ця традиція, як і попередні, безпосередньо випливає з радянського способу життя і поглиблюється мірою його розвитку. За умов розвинутого соціалізму вона набуває якісно нових рис. Трудовий колектив, основний осередок нашого суспільства, став сьогодні не тільки об'єктом, а й передусім повноправним суб'єктом організації змагання, що дістало своє відображення у новій Конституції СРСР і Законі СРСР про трудові колективи.

Саме в трудових колективах функціонують масові, традиційні, започатковані ще в 20-ті роки форми залучення трудящих, насамперед робітників, до управління виробництвом загалом і соціалістичним змаганням зокрема. Це, наприклад, постійно діючі виробничі наради, штаби і ради по організації трудового суперництва. На сучасному етапі

⁵ Щербицький В. В. Научно-технический прогресс — забота партийная. — Киев, 1983, с. 378—379.

ці форми завдяки творчій активності робітників і постійній увазі партійних, громадських організацій продовжують вдосконалюватися, істотно посилюється їх вплив на процес змагання, на його результативність. Наприклад, штаби по організації змагання, що діють нині в багатьох трудових колективах, якісно відрізняються від аналогічних органів, які функціонували в період початку масової організації соціалістичного змагання (1929 р.). Тоді їх роль зводилась, головним чином, до залучення мас в організоване змагання. Ось чому, виконавши це завдання, вони в тому ж році припинили своє існування⁶.

В умовах розвинутого соціалізму відродження таких штабів було викликане потребою дальшого поліпшення управління змаганням, різними організаційними формами якого вже були охоплені найширші верстви трудящих. Сьогодні функція цих штабів — насамперед у координації дій усіх учасників і організаторів змагання. Штаби по організації змагання здійснюють контроль за розробкою і виконанням соціалістичних зобов'язань і договорів, за матеріально-технічним, соціально-побутовим й ідеологічним забезпеченням змагання, щоденним підбиттям його підсумків. Актуальністю і постійністю згаданих функцій пояснюється розповсюдження зазначених штабів у сучасний період.

У нашій республіці, як і загалом по країні, ці органи почали виникати з середини 60-х років. Один із перших таких штабів на Україні було створено 1967 року на київському заводі верстатів-автоматів ім. О. М. Горького⁷. Справжньої масовості вони набули в дев'ятій п'ятирічці. П'ятирічка десята і одинадцята характеризуються вже не лише збільшенням кількості таких штабів, а й удосконаленням, чіткішим визначенням напрямів їхньої діяльності. У практиці роботи штабів у ці роки з багатьох функцій викристалізувалась основна — оперативне управління змаганням за допомогою щоденного підбиття підсумків трудового суперництва, забезпечення їх широкої гласності. Розширилися і права штабів: у багатьох випадках їх рішення з питань змагання стали обов'язковими для всіх керівників виробничих підрозділів, першинних осередків громадських організацій.

Масове розповсюдження штабів по організації змагання — один з яскравих прикладів спадкоємності розгалуженої традиції участі трудового колективу в організації соціалістичного змагання, її якісного оновлення в суспільстві розвинутого соціалізму.

Трудові традиції робітничого класу, що народжуються і реалізуються в ході змагання, являють собою складну систему, в якій умовно можна виділити рівень загальних трудових традицій робітничого класу, що стосуються не тільки змагання, а й трудової діяльності робітників загалом, а також рівень специфікації цих загальних традицій в соціалістичному змаганні.

Наприклад, відповідальність за безперервне функціонування господарського механізму в масштабі свого колективу, галузі, держави загалом — одна з провідних трудових традицій робітничого класу, зумовлена самою природою нашого суспільства, характером суспільного виробництва за соціалізму, місцем, яке посідає в ньому робітничий клас. У ході соціалістичного змагання ця традиція конкретизується, спрямовуючись на зміцнення взаємозв'язку змагання з органами планування, системою кооперації праці, з усіма ланками господарського механізму. Яскравим її виявом і засобом реалізації вже в роки перших п'ятирічок стали такі форми трудової активності робітників, як соціалістичні зобов'язання і зустрічні плани, змагання колективів суміжних і споріднених виробництв на основі взаємних договорів та ін. Ці форми спрямовані на забезпечення ефективного функціонування провідних

⁶ Історія Української РСР. К., 1977, т. 6, с. 176—177; *Оприщенко А. Л.* Історіографія соціалістичного соревнования рабочего класса СССР.— Харьков, 1975, с. 126.

⁷ Об'єд. арх. Укрпрофради, ф. 2605, оп. 8, спр. 5367, арк. 50—51.

ланок господарського механізму. На сучасному етапі зазначені традиційні форми завдяки творчій ініціативі робітників збагатились новим змістом, досконалішими організаційними рисами, стали дійсно масовими і забезпечують дійовий і дедалі планомірніший взаємозв'язок змагання з господарським механізмом, посилення якого партія розглядає як одне з актуальних завдань⁸.

Випробуваням засобом надання соціалістичному змаганню планомірного, цілеспрямованого характеру і підвищення його ролі в удосконаленні плануемого механізму є соціалістичні зобов'язання і їх вищий різновид — зустрічні плани. Ці форми, вироблені соціальною практикою робітничого класу в роки перших п'ятирічок, і сьогодні допомагають учасникам змагання правильно визначити цілі своєї діяльності, зіставляючи свої завдання і інтереси із загальнодержавними.

Соціалістичні зобов'язання трудящих на всіх історичних етапах розвитку радянського суспільства були вагомим доповненням державних планів. Їх реалізація забезпечувала прискорені темпи індустріалізації і колективізації країни, культурної революції. Під час тяжких випробувань Великої Вітчизняної війни, працюючи під гаслом «Все для фронту, все для Перемоги!», трудівники тилу спрямовували виконання своїх зобов'язань на вироблення необхідної фронту продукції. У роки післявоєнних п'ятирічок надпланова продукція, вироблена за соцзобов'язаннями, сприяла відродженню країни, її дальшому просуванню вперед.

На сучасному етапі соціалістичні зобов'язання як форма активізації творчого пошуку трудящих зберігають своє значення. Проте нові завдання, що постали перед суспільством у процесі удосконалення розвинутого соціалізму, потребували форми, яка б органічніше поєднувала ініціативу мас з плановим керівництвом економікою. Такою формою стало зустрічне планування.

Порівняно зі звичайними соціалістичними зобов'язаннями і зустрічними планами 30-х років сучасні зустрічні плани, розробка яких за ініціативою робітничого класу відродилась на початку 70-х років, внесли чимало нового. Нині зустрічні плани колективів після затвердження вищими інстанціями набувають сили і значення державних планових завдань, забезпечуються ресурсами, необхідними для їх виконання. Основна увага в них тепер приділяється якісним, а не кількісним, як це було раніше, показникам. Відповідно до курсу партії на довгострокове планування народного господарства сучасні зустрічні плани приймаються на рік, а також на п'ятирічку, що посилює їх дієвість порівняно із зустрічними 30-х років, що обіймали, як правило, значно коротші періоди: зміну, тиждень і місяць.

Розглядаючи сучасне зустрічне планування як довгострокову, стали традицію робітничого класу, підкреслимо найхарактернішу рису цього руху на всіх етапах розвитку радянського суспільства; зустрічні плани завжди перевищували вихідні завдання міністерств і відомств. Саме це споріднює сьогоднішній зустрічний план з його побратимом часів перших п'ятирічок. Істотне ж оновлення, модифікація цієї традиції на сучасному етапі полягає у піднесенні зустрічних планів до рівня державних. Закономірно, що на XXVI з'їзді КПРС підкреслювалось, що на чільне місце у соціалістичному змаганні «повинні ставитись зустрічні плани та інші подібні починання по лінії — «знизу вверх»: трудівник, бригада, підприємство, галузь. А потім уже слід «стикувати» такі ініціативи з державним планом. Це відповідає як природі соціалістичного змагання, так і плановому характеру нашої економіки»⁹.

⁸ О всесоюзном социалистическом соревновании за успешное выполнение и перевыполнение заданий одиннадцатой пятилетки: Постановление ЦК КПСС, Совета Министров СССР, ВЦСПС и ЦК ВЛКСМ, 26 марта 1981 г.— В кн.: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК. М., 1982, т. 14, с. 357—363.

⁹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 69.

Важливого значення в умовах розвинутого соціалізму набув і такий, тісно пов'язаний із зустрічним плануванням, напрям розвитку трудових традицій, як піднесення відповідальності робітничого класу за функціонування господарського механізму в ході змагання суміжників. Реалізуючись у багатьох конкретних формах, це змагання сприяє поліпшенню взаємодії між колективами суміжних підприємств, пов'язаних між собою кооперованими поставками або єдиним технологічним циклом. Воно робить комплексний вплив на виконання та перевиконання народногосподарських планів, дозволяє підвищувати якість на всіх етапах виробництва. XXVI з'їзд КПРС поставив завдання і надалі «удосконалювати організацію змагання колективів підприємств, які поставляють сировину, матеріали і комплектуючі вироби, з колективами суміжних заводів і фабрик, які випускають кінцеву продукцію»¹⁰.

Змагання суміжників — явище традиційне. Вперше воно було організаційно оформлене на початку 30-х років як «наскрізні бригади», які об'єднували пов'язані єдиним технологічним циклом підрозділи всередині одного підприємства. В умовах розвинутого соціалізму внаслідок поглиблення кооперації і спеціалізації виробництва, піднесення рівня свідомості учасників змагання відбулося не просто відродження, а й якісне оновлення цього руху. По-перше, якісно змінилось розуміння ролі суміжників у сучасному виробничому процесі. Основним його завданням стала не тимчасова ліквідація «вузьких» місць технологічного ланцюга, а постійне забезпечення ефективності і якості праці. «Особливої уваги, — підкреслює товариш В. В. Щербицький, — заслуговує змагання колективів суміжних виробництв, зв'язаних єдиним технологічним процесом. Явище це, звичайно, не нове, але до останнього часу воно не набуло достатнього розвитку. Завдання полягає в тому, щоб шляхом укладення спільного договору про соціалістичне змагання, розвитку ініціативи і творчості, товариської взаємодопомоги і взаємного контролю спільними зусиллями добитися відмінної якості і високої економічності продукції, що випускається»¹¹. По-друге, змагання суміжників вийшло за межі одного колективу, охопивши нині тисячі пов'язаних між собою підприємств і організацій різних галузей економіки. Це — об'єктивна необхідність розвитку єдиного народногосподарського комплексу країни в умовах переходу до інтенсивного типу відтворення.

«Робітнича естафета» у будівництві, «Договір тисяч» в легкій промисловості, змагання між різними ланками в системі транспортного конвейера, трудова співдружність між науковими і виробничими колективами, колгоспами і радгоспами, що виробляють, та підприємствами, що переробляють сільськогосподарську продукцію, — ось далеко не повний перелік того нового, чим збагатилось традиційне змагання суміжників на сучасному етапі і що само за останні 10—15 років перетворилось на добру традицію не тільки робітничого класу, а й всіх трудящих. Нині змагання суміжників стало дійсно всенародним. Сягнувши на новий ступінь, воно зберегло в собі кращі традиції 30-х рр., збагатило і примножило їх. Його розвиток є яскравим прикладом того, що соціалістичному змагання, як і будь-якому соціально-економічному явищу, властивий розвиток по спіралі, «який ніби повторює пройдені вже ступені, але повторює їх інакше, на вищій базі...»¹².

Великого економічного, соціально-політичного, ідейно-виховного значення на сучасному етапі набувають продовження і творчий розвиток традицій стахановського руху, пошуки нових підойм, засобів і форм забезпечення соціалістичної виробничої змагальності. «Головні цілі змагання сьогодні — чіткий трудовий ритм, своєчасне виконання до-

¹⁰ Там же, с. 241—242.

¹¹ Щербицький В. В. Оволодівати ленинським стилем роботи.— К., 1978, с. 108.

¹² Ленін В. І. Карл Маркс.— Повне збір. творів, т. 26, с. 48.

говірних зобов'язань, висока якість виробів, впровадження і освоєння нової техніки, бережне використання кожної хвилини робочого часу, кожної тонни сировини, кожного карбованця. Всіма ідеологічними засобами важливо підтримати масовий рух, який розгортається в країні: працювати два дні на рік на зекономлених матеріалах, сировині і паливі»¹³.

Розвиток зустрічного планування, змагання суміжників і ряду інших традиційних організаційних форм змагання, поява яких припадає на період перших п'ятирічок — наочний приклад спадкоємності у ході вдосконалення змагання і зміцнення пов'язаних з ним трудових традицій робітничого класу, всього радянського народу. Разом з тим він слугує і ще одним застереженням від надуманої, кабінетної «починотворчості», вже багато разів засудженої, але й досі не подоланої. Чимало штучних «починів» із гучними назвами безповоротно пішли у небуття. Зустрічне ж планування, змагання суміжників, ряд інших організаційних форм соціалістичного змагання, безпосередньо народжених живою творчістю народу, зміцнили і є сьогодні важливими засобами реалізації економічної, соціальної і політичної стратегії КПРС, виховання нової людини. Їх довголіття пояснюється відповідністю цих форм об'єктивним відносинам змагання і актуальним завданням удосконалення розвинутого соціалізму, їх органічною включеністю у механізм соціалістичного господарювання.

Розвиток форм, у яких нині реалізується традиція турботи робітничого класу про підвищення ефективності суспільного виробництва, характеризується не тільки появою нових ініціатив, а й творчим використанням, оновленням досвіду минулих поколінь новаторів, насамперед стахановців. Якщо сказати коротко, то успіх О. Стаханова і його послідовників базувався на удосконаленні організації виробництва, спрямованій на раціональніше використання техніки. Саме це є основою і «шокинського методу», який забезпечує збільшення випуску продукції при зменшенні кількості працюючих, руху багатостатників; шахтарських бригад, що змагаються за видобуток 500 тис. тонн палива на рік, у якому нині бере участь понад 100 гірничих колективів країни.

Трудові традиції робітничого класу, що зароджуються і розвиваються в ході соціалістичного змагання, справляють істотний позитивний вплив не тільки на економічний, а й на соціальний та духовний прогрес, на виховання нової людини. Вони сприяють піднесенню активності трудящих в управлінні виробництвом і суспільством загалом, підвищенню їх професійного, загальноосвітнього і ідейного рівня, вихованню почуття хазяїна виробництва, робітничої честі, гордості, совісті, формуванню патріотизму та інтернаціоналізму. Чи не найбільш повно і комплексно соціальна і виховна функції змагання реалізуються у його вищій формі — русі за комуністичне ставлення до праці, який перетворився нині на традицію не тільки робітничого класу, а й всього радянського народу. Цей рух виник на основі глибоких і міцних традицій робітничого класу в колективі депо Москва-Сортувальна, де 1919 року було проведено перший комуністичний суботник. Нині він спрямований на розв'язання актуальних проблем розвинутого соціалістичного суспільства і активно впливає на всі без винятку традиції соціалістичного змагання. У ході руху за комуністичне ставлення до праці найяскравіше виявляються соціально-економічні й моральні традиції соціалістичного змагання, нагромаджені протягом всієї його історії. В учасників змагання формуються висока свідомість, почуття колективізму, патріотизму та інтернаціоналізму, що виховуються всім

¹³ Горбачов М. С. Жива творчість народу: Доп. на Всесоюзн. наук.-практ. конф. «Вдосконалення розвинутого соціалізму і ідеологічна робота партії у світлі рішень червневих (1983 р.) Пленумі КПРС». — Рад. Україна, 1984, 11 груд.

радянським способом життя і найповніше виявляються у самовідданій праці на благо Вітчизни.

Розглянуті тут далеко не всі трудові традиції робітничого класу, які формуються і найяскравіше виявляються у соціалістичному змаганні, досить переконливо свідчать про те, що спадкоємність у розвитку, збереженні і примноженні на кожному наступному етапі всього кращого, що було набуто раніше,— це характерна риса соціалістичної організації трудового змагання.

Стахановський рух, підкреслив товариш М. С. Горбачов, «відіграв видатну роль в історії соціалістичного будівництва. Продовжувати традиції стахановців — значить спрямовувати енергію та ініціативу мас на розв'язання ключових завдань підвищення ефективності економіки»¹⁴. Турбота про поглиблення і творче збагачення славних традицій змагання є однією з важливих умов піднесення його ролі у всіх сферах життєдіяльності суспільства розвинутого соціалізму.

* * *

Углубление и расширение взаимосвязи соревнования и трудовых традиций рабочего класса принадлежит к числу тех ключевых задач совершенствования развитого социализма, от правильного решения которых во многом зависит дальнейшее повышение уровня сознательности, производственной и социально-политической активности трудящихся, развитие отношений трудового соперничества и товарищеской взаимопомощи.

Отличительная характеристика социалистического соревнования — преемственность в развитии, сохранении и приумножении на каждом последующем этапе всего лучшего, накопленного на этапах предыдущих — обуславливает то, что именно в соревновании формируются и наиболее ярко проявляются трудовые традиции рабочего класса, всего советского народа. С другой стороны, зарождаясь и развиваясь, зачастую именно эти традиции в дальнейшем оказывают активное обратное воздействие на возникновение и совершенствование все новых форм трудового соперничества и взаимопомощи, на все более эффективное использование богатого арсенала этих форм.

¹⁴ Горбачов М. С. Жива творчість народу.— Там же.

Є. М. ГЕРАСИМОВ

СОЦІАЛІСТИЧНА ПРАЦЯ: СПЕЦИФІКА І ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ

Основою життєдіяльності радянського суспільства і його дальшого розвитку є праця кожної радянської людини, трудового колективу, широких мас трудящих, усього суспільства розвинутого соціалізму. Тому глибоко закономірна та велика і постійна увага, яка приділяється КПРС, Радянською державою підвищенню трудової активності робітничого класу, всього нашого народу загалом, дальшому розгортанню трудової творчості найширших мас. Як підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш М. С. Горбачов на нараді з питань прискорення науково-технічного прогресу, що відбулася в ЦК КПРС, «ми розраховуємо на високу творчу активність і майстерність нашого робітничого класу, селянства, інтелігенції, інженерів і вчених. Особливо багато ми чекаємо від молоді, її енергії та допитливого розуму, інтересу до всього нового, передового»¹.

¹ Горбачов М. С. Корінне питання економічної політики партії.— Рад. Україна, 1985, 12 черв.

Реалізуючи настанови партії, суспільствознавці зосереджують зусилля на поглибленому вивченні проблем прогресивної зміни характеру, змісту й форми праці в умовах розвинутого соціалізму. За останні роки було видано чимало праць, де ці питання дістали свою дальшу розробку за найрізноманітнішими напрямками. Зокрема, вийшли друком публікації, присвячені поглибленому вивченню економічних і соціальних чинників розвитку соціалістичної праці, психофізіологічних основ її організації, процесів формування комуністичного ставлення до праці².

У нашій літературі досить змістовно розглянуті проблеми перетворення соціалістичної праці в комуністичну, основні тенденції такого перетворення, показано значення комплексної механізації і автоматизації виробництва як матеріальної основи розвитку соціалістичної праці, виявлені основи шляхи і засоби перетворення праці в першу життєву потребу. Значне місце посідають питання сучасної науково-технічної революції і її впливу на зміну змісту і характеру праці.

Одним із найважливіших напрямів дослідження проблем праці в умовах удосконалення розвинутого соціалізму є науковий аналіз діалектики змісту і форми праці. Не можна сказати, що цим питанням не було приділено уваги. Але неоднакові підходи і аспекти дослідження тих чи тих сторін праці породжували різне тлумачення понять «зміст», «форма», «характер праці». Це може призводити до поплутання цих понять, утруднює виявлення їх об'єктивного змісту. Деякі наші автори взагалі ототожнюють зміст і характер праці, підмінюють одне поняття іншим³. Іноді характер праці фактично ототожнюється з її формою⁴. Існує також погляд, представники якого, не заперечуючи необхідності розмежування цих понять, водночас виділяють те чи інше, надаючи йому універсального характеру, причому одні виходять зі змісту праці як найбільш ємкої категорії, інші — із характеру праці⁵. Більшість дослідників зміст праці визначає з погляду трудової функції, тобто функціонального аспекту змісту праці⁶. В результаті, зміст праці розглядається на рівні праці індивіда, а форма — вже на іншому рівні: на рівні сукупної праці колективу або суспільства загалом. Є автори, які включають у функціональний зміст праці індивіда (поряд з тим, що становить її зміст) ті моменти, які стосуються її структури і організації, — тобто форми індивідуальної праці. Однак якісну визначеність праця має і на індивідуальному рівні, і на рівні сукупної, тобто колективної і суспільної праці. Тому кожен із цих рівнів має бути розглянутий під кутом зору взаємозв'язку змісту і форми праці.

Зміст праці індивіда, на наш погляд, становить цілепокладаюча діяльність суб'єкта праці, спрямована на перетворення предмета праці й створення споживної вартості, на задоволення потреб особи й суспільства, а форму — взаємодіючі елементи і сторони, що утворюють технологічний зв'язок працівника зі знаряддями і предметами праці, структуру її організації у ході виготовлення необхідного продукту. Відповідно змістом сукупної праці є доцільна діяльність сукупного працівника, тобто результат спільної праці індивідів, цілісний трудовий процес по виробництву необхідного продукту, а формою — кооперація трудових процесів.

² Див.: Рабочий класс в условиях научно-технической революции.— М., 1979, с. 65; Научно-технический прогресс и экономика социализма.— М., 1979, с. 233.

³ Див.: Рабочий класс в условиях научно-технической революции, с. 63; Научно-технический прогресс и экономика социализма, с. 233.

⁴ Див.: Суслов В. Я. Труд в условиях развития социализма.— Л., 1976, с. 92; Научно-техническая революция и новые горизонты советского человека.— Минск, 1978, с. 133.

⁵ Див.: Иванов Н. П. Научно-техническая революция и проблемы структуры рабочей силы.— М., 1978, с. 14; Штольберг Р. Социология труда.— М., 1982, с. 34 и др.

⁶ Марков Н. В. Научно-техническая революция: анализ, перспективы, последствия.— М., 1973, с. 162; Человек и его работа.— М., 1967, с. 29.

Сукупна праця виступає сполучною ланкою між працею окремого індивіда і суспільною працею, надаючи останній нового якісного змісту, а кооперація праці, помножуючи продуктивну силу індивідуальної праці, створює і якісно визначену форму праці. Суспільна праця — це якісно новий рівень сукупної праці (сукупна суспільна праця), метою якої є перетворення речовини природи в потрібному суспільству напрямі, вона організована (добровільно чи примусово) в систему суспільного виробництва і характеризується масовою продуктивною силою в рамках певних виробничих відносин. Суспільна праця опосередкована відношенням до знарядь і засобів виробництва. К. Маркс відзначав: «...ні про яке виробництво, а значить, ні про яке суспільство, не може бути мови там, де не існує ніякої форми власності»⁷.

Після перемоги соціалістичної революції і в ході соціалістичного будівництва здійснюється якісно інше, ніж за капіталізму поєднання працівника із засобами виробництва. Як відомо, форма праці є спосіб існування, виявлення і вираження її змісту. За соціалізму таким способом існування і розвитку праці (на відміну від найманої, товарно-вартісної форми за капіталізму) є безпосередньо-суспільна форма, яка відображає сутність соціалістичної праці як справді суспільної.

Аналізуючи діалектику змісту і форми суспільної праці за соціалізму, треба насамперед виходити з тих змін, які внесені соціалістичними відносинами власності у цей взаємозв'язок і взаємозумовленість. «Безпосереднім результатом утвердження відносин соціалістичної власності є зміна форми праці, приведення меж кооперації праці до відповідності з межами власності, яка мірою розвитку соціалізму стає загальнонародною»⁸. Виникає об'єктивна суперечність.

Праця в умовах соціалізму набуває безпосередньо-суспільної форми. Сутність цієї безпосередньо-суспільної форми праці полягає в тому, що тут спостерігається поєднання вільних асоційованих виробників з суспільними засобами праці. Встановлення суспільної власності на засоби виробництва за необхідністю приводить до безпосередньо-суспільної форми праці, включення індивідуальної праці у сукупну працю суспільства, перетворення кооперації (як форми сукупної праці колективу) в загальну кооперацію в масштабах суспільства.

З часу побудови соціалізму в основному (1936 р.) і до кінця 70-х — початку 80-х років у змісті матеріально-технічної бази соціалізму відбулися якісні й кількісні зміни — насамперед переоснащення всього матеріального виробництва на повітній технічній основі, впровадження техніки, народженої сучасною науково-технічною революцією⁹. Водночас у нас усе ще немало підприємств, які працюють на вже застарілій техніці, із застосуванням технології учорашнього дня. Є й такі підприємства, де переважає ручна, малокваліфікована праця. Нею, як відомо, в нашій країні і нині зайняті ще мільйони людей. Внаслідок таких відмінностей виникають і суперечності в змісті, цілепокладанні суспільної і індивідуальної праці, бо ще не досягнуто певного збігу цілепокладаючої діяльності, а, отже, і доцільної діяльності суспільства, колективу і особи.

Цілепокладаюча діяльність сукупного працівника суспільства спрямована на реалізацію насамперед спільних інтересів і цілей усіх громадян соціалістичного суспільства. Разом з тим цілком зрозуміло,

⁷ Маркс К. Вступ (Із економічних рукописів 1857—1859 років).— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 12, с. 671.

⁸ Цакунов В. В. Экономические основы социальной однородности общества.— М., 1982, с. 4.

⁹ Процес створення і розвитку матеріально-технічної бази соціалізму за роки будівництва соціалізму в нашій країні пройшов три етапи: створення і будівництво матеріально-технічної бази соціалізму в основному; створення матеріально-технічної бази, достатньої для побудови зрілого соціалістичного суспільства; сучасний етап. (Див.: Странительство материально-технической базы коммунизма.— М., 1982, ч. 1, гл. 5).

що це не виключає особливостей у організації і змісті праці колективу, а тим більше індивіда, їх істотних відмінностей порівняно зі змістом суспільної праці. Адже інтереси індивіда і окремого колективу пов'язані з реалізацією насамперед насущних потреб сьогодення, а суспільна праця спрямована на реалізацію більш масштабних і довгострокових завдань.

В умовах соціалізму доцільна діяльність індивіда не завжди збігається з доцільною діяльністю суспільства. Якщо об'єктивно формують діяльність індивіда збігається з інтересами суспільства, бо спрямована на перетворення речовини природи в інтересах усіх членів суспільства, то цілепокладання, тобто суб'єктивна діяльність індивіда, може збігатися, а може і не збігатися з цілями суспільства. Інтереси кожної особи не обмежуються її інтересами як одного з членів соціалістичного суспільства, як тільки співвласника соціалістичної власності. «З цих позицій,— зауважує товариш Г. А. Алієв,— не можна не бачити, наприклад, що свідоме ставлення до праці відзначає поки що аж ніяк не кожного працівника»¹⁰.

Незбіг цілепокладання суспільства, трудового колективу і конкретних цілей, що їх переслідує в трудовому процесі індивід, може зумовлюватися, з одного боку, низькою технологічною озброєністю праці, слабкою її організацією та ін., а з другого — рівнем свідомості працівника, що не завжди правильно співвідносить цілі і завдання суспільства з власними. Усунення вказаної суперечності, досягнення тотожності у змісті суспільної і індивідуальної праці можливе й необхідне. Воно потребує розвитку суспільних продуктивних сил і продуктивності індивідуальної праці, яка б дозволила задовольняти матеріальні й духовні потреби за принципом «Від кожного — за здібностями, кожному — за потребам».

Сутність соціалістичної праці визначається її безпосередньо-суспільною формою. Стосовно тієї чи іншої суспільно-економічної формації В. І. Ленін визначав суспільну форму праці таким чином: «Певною політико-економічною категорією є не праця, а тільки суспільна форма праці, суспільний устрій праці, або інакше: відносини між людьми за участю їх у суспільній праці»¹¹. На основі суспільної власності на засоби виробництва виникає і діє економічний закон плановірності, змінюється якісно і суспільна форма праці. «Коли суспільство вступає у володіння засобами виробництва,— писав Ф. Енгельс,— і застосовує їх для виробництва в безпосередньо усупільненій формі, праця кожної окремої особи, хоч би який різний був її специфічно корисний характер, стає з самого початку і безпосередньо суспільною працею»¹².

В умовах соціалістичного суспільства панує безпосередньо-суспільна форма праці, адекватна загальнонародній (державній) власності. Вона визначає і панівну форму організації виробництва. Але за соціалізму існує і колгоспно-кооперативна форма власності з відповідною формою організації праці. У зв'язку з цим за формою праця колгоспника відрізняється від праці робітника — за ступенем усупільнення, рівнем кооперації, спеціалізації та ін., тобто за формою її організації.

Аграрна політика КПРС дозволяє здійснювати дедалі глибші зміни в змісті, формах і характері сільськогосподарської праці й перетворення її в різновид індустріальної. Все це є умовою підвищення ступеня зрілості колгоспно-кооперативної власності до рівня загальнонародної (державної), а, отже, переходу на вищий ступінь усупільнення сільськогосподарського виробництва і праці, тобто переходу до вищої стадії безпосередньо-суспільної праці. В умовах розвинутого соціалізму пов-

¹⁰ Алієв Г. А. Исторична правота ідей і справи Леніна: Доп. на урочистому засіданні в Москві, присвяч. 115-й річниці з дня народження В. І. Леніна.— Рад. Україна, 1985, 23 квіт.

¹¹ Ленін В. І. Вульгарний соціалізм і народництво.— Повне збір. творів, т. 7, с. 43.

¹² Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 302.

ною мірою здійснюються вказівки В. І. Леніна про необхідність поєднання промисловості з землеробством¹³ на базі застосування повітніх досягнень науки і техніки, дальшого розвитку комплексної механізації і автоматизації сільськогосподарського виробництва, оснащення сільського господарства високопродуктивними машинами, на основі науково обгрунтованої комбінації колективної праці. «Комунізм,— писав В. І. Ленін,— вимагає і передбачає найбільшу централізацію великого виробництва в усій країні!»¹⁴.

В умовах соціалізму безпосередня кооперація праці у рамках суспільної праці удосконалюється мірою розвитку суспільної власності, в результаті дальшого усупільнення виробництва і праці. Порівняно з окремими виробництвами у ході вдосконалення розвинутого соціалізму розширюється госпрозрахункова самостійність об'єднань, а, отже, по-жвавлюється і вдосконалюється товарна форма зв'язку між підприємствами всередині об'єднання і між об'єднаннями—у масштабі суспільства. Продовжується процес поглиблення економічних зв'язків, відносин між науково-дослідними секторами і виробничими підрозділами, між головними підприємствами і філіалами науково-виробничих об'єднань. В цих умовах, поряд з безпосередньо-суспільними відносинами, розвиваються і товарно-грошові відносини.

Ми поділяємо думку, що «основною причиною існування товарного виробництва і ринку за соціалізму є відносна економічна самостійність соціалістичних підприємств у поєднанні з плановим суспільним поділом праці»¹⁵. Отже, наявність товарно-грошових відносин за соціалізму зумовлює неповноту, недостатню розвинутість безпосередньо-суспільної форми праці, а не навпаки, як твердять деякі автори¹⁶. За соціалізму товарно-грошові відносини інтегровані в системі соціалістичних виробничих відносин. При цьому вони займають підпорядковане місце щодо загальнокомуністичних і специфічних соціалістичних відносин, які є безпосередньо-суспільними, нетоварними за своїм характером¹⁷. З цього неминуче випливає суперечність між безпосередньо-суспільними і товарно-грошовими відносинами. Зняття її відбувається не через заперечення, суб'єктивне нехтування товарно-грошовими відносинами, а, навпаки, через удосконалення і розвиток цих відносин, які, наповнюючись новим змістом за соціалізму, відіміруть мірою вдосконалення розвинутого соціалізму.

В основі цього процесу лежать якісно нові характерні риси, властиві товарно-грошовим відносинам за соціалізму. По-перше, в умовах загальнонародної власності на засоби виробництва виробниками товарів виступають соціалістичні підприємства; по-друге, робоча сила не є товаром, а, отже, не підлягає купівлі-продажу; по-третє, загальною ознакою руху економіки, її розвитку є плановість, яка підпорядковує і товарно-грошові відносини; по-четверте, в умовах реального соціалізму виробляється не товар у повному розумінні цього слова, а безпосередньо-суспільний продукт—у формі товару. Соціалізм, знищивши приватну власність на знаряддя і засоби виробництва, зробив працю вільною від експлуатації, працюю не приватних, а суспільних виробників. На зміну найманій формі праці прийшла безпосередньо-суспільна, хоча вона приходить не зразу, а через ряд етапів, мірою того, як суспільна праця скидає з себе товарно-вартісну форму. «В суспільстві, основаному на началах колективізму, на спільному воло-

¹³ Див.: *Ленін В. І.* Карл Маркс.— Повне збір. творів, т. 26, с. 66.

¹⁴ *Ленін В. І.* Зауваження на проект «Положення про управління націоналізованими підприємствами».— Там же, т. 36, с. 369.

¹⁵ *Дзюбик С. Д.* Рынок средств производства в системе планомерно организованной экономики.— Львов, 1984, с. 22.

¹⁶ Див.: *Конник И. И.* Социалистическая экономика и механизм ее функционирования.— М., 1974, с. 24, 53, 54, 60, 62.

¹⁷ *Черковец В. Н.* Социализм как экономическая система.— М., 1982, с. 176.

дінні засобами виробництва,— писав К. Маркс,— виробники не обмінюють своїх продуктів; так само мало праця, затрачена на виробництво продуктів, проявляється тут як *вартість* цих продуктів, як якась при-таманна їм речова власність, тому що тепер, на протилежність капіталістичному суспільству, індивідуальна праця вже не кружним шляхом, а безпосередньо існує як складова частина сукупної праці»¹⁸. Природно, ці положення К. Маркса стосуються і такого етапу розвитку соціалістичного суспільства, на якому в повному обсязі буде завершено усупільнення знарядь і засобів виробництва і подоланий поділ суспільства на класи, ліквідовані відмінності між містом і селом, між розумовою і фізичною працею.

В повному обсязі ці положення, показує практика удосконалення розвинутого соціалізму, стосуються вищої фази комуністичної суспільно-економічної формації.

І це цілком зрозуміло. Необхідність збереження товарно-грошових відносин існує доти, доки не завершені процеси усупільнення знарядь і засобів виробництва, а в економіці зберігаються елементи економічної і виробничої відособленості підприємств, об'єднань, регіонів, відокремленість колгоспно-кооперативної власності від загальнонародної.

Отже, через недостатню зрілість нового змісту і нових форм праці, протягом певного історичного періоду,— в межах першої фази комуністичної суспільно-економічної формації,— ще зберігаються і використовуються також старі форми (товарно-грошові відносини, форми сукупної праці і її поділу та ін.).

Розглянутими вище особливостями соціалістичного суспільства об'єктивно зумовлені закономірності розвитку безпосередньо суспільної форми, змісту і характеру суспільної праці на етапі розвинутого соціалізму. Серед цих закономірностей важливе місце посідає: переростання колгоспно-кооперативної форми праці у безпосередньо-суспільну на основі переростання колгоспно-кооперативної власності в загальнонародну; подолання старих форм поділу суспільної праці завдяки дальшій спеціалізації виробництва, з одного боку, і концентрації, централізації, комбінуванню його, з другого; поступове відмирання товарно-грошових відносин на основі стирання соціально-економічних відмінностей у праці; створення безпосередньо-суспільного продукту як вираження безпосередньо-суспільного характеру об'єднаних у масштабі всього суспільства виробників, які планомірно витрачають індивідуальні робочі сили як одну суспільну робочу силу.

Планомірне вдосконалення різних форм кооперації сукупної праці на багатьох рівнях (територіально-галузевому, регіональному, в об'єднаннях і на підприємствах та ін.); розширення рамок безпосередньої кооперації праці до масштабів усього суспільного виробництва; дальша прогресивна зміна змісту, форми і характеру праці під впливом науково-технічної революції, перетворення праці у високоінтелектуальну, справді творчу діяльність, що здійснюється на основі комплексної механізації і автоматизації виробництва і ліквідації фізичної важкої, монотонної й одноманітної за своїм характером праці,— важливі завдання всебічного і планомірного вдосконалення розвинутого соціалізму. Істотною передумовою успішної реалізації не тільки зазначених, а й усіх інших сучасних завдань нашого суспільства є самовіддана, героїчна праця радянських людей, їх висока трудова активність. І це глибоко закономірно. Адже самовіддана, творча праця найширших мас радянських людей,— слушно зазначають автори книги «Соціальна активність особи за умов розвинутого соціалізму»,— сприяє дальшому вдосконаленню не тільки економічних, а й соціальних, класових, національних, політичних, ідеологічних, культурних, сімейно-побутових, організаційних

¹⁸ Маркс К. Критика Готської програми.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 19.

та інших видів суспільних відносин, всього комплексу взаємовідносин між суспільством і особою в рамках соціалістичного способу життя»¹⁹.

Зрозуміло, що переваги якісно нової, соціалістичної праці самі по собі не реалізуються. Для цього потрібна копітка і систематична робота вчених і організаторів, керівників і передовиків виробництва, спрямована на творчий пошук і ефективне використання всього арсеналу засобів дальшої прогресивної зміни характеру, змісту і форми трудових процесів за умов розвинутого соціалізму, свідоме і цілеспрямоване виховання якісно нового, комуністичного ставлення до праці. «Підвищення трудової і соціальної активності радянських людей,— наголошує товариш М. С. Горбачов,— зміцнення дисципліни, виховання патріотизму та інтернаціоналізму— важливі завдання всієї ідеологічної діяльності»²⁰. Практичне здійснення цих завдань передбачає їх дальший, всебічний і глибокий аналіз на рівні найсучасніших наукових досягнень.

* * *

Глибокие, качественные изменения, происходящие в нашем обществе в процессе перехода к всестороннему совершенствованию развитого социализма, обуславливают необходимость дальнейшего прогрессивного развития содержания, характера и общественной формы труда. Важнейшее место среди закономерностей такого развития занимает: перерастание колхозно-кооперативной формы труда в непосредственно-общественную (на основе перерастания колхозно-кооперативной собственности в общенародную); преодоление старых форм разделения общественного труда благодаря дальнейшей специализации и концентрации производства, и, наконец, постепенное отмирание товарно-денежных отношений на основе стирания социально-экономических различий в труде и т. п.

Использование закономерностей развития социалистического труда предполагает их углубленное и разностороннее исследование, требует объединения усилий ученых и организаторов, руководителей и передовиков производства, воспитания качественно нового, коммунистического отношения к труду у широчайших масс трудящихся нашей страны.

¹⁹ Социальная активность личности в условиях развитого социализма.— Киев, 1983, с. 220.

²⁰ Горбачов М. С. Промова на Пленумі ЦК КПРС, 11 берез. 1985 р.— В кн.: Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС. К., 1985, с. 10.

ПОЛІТВИДАВ УКРАЇНИ ВИПУСКАЄ В 1985 РОЦІ КНИГУ:

НАУКОВИЙ КОМУНІЗМ: СЛОВНИК/Кер. авт. кол. В. Г. АНТОНЕНКО.— 20 арк.— 1 крб. 80 к.

У статтях словника розкривається зміст основних понять та термінів, що вживаються в літературі з питань наукового комунізму, практики вдосконалення суспільства розвинутого соціалізму.

Розрахований на викладачів, студентів вузів, пропагандистів, слухачів системи партійного навчання, широке коло читачів.

Г. І. ЛОГІНОВА, Є. Ф. СЛАСТЕНКО

ВПЛИВ КУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА НА ТРУДОВУ І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНУ АКТИВНІСТЬ ОСОБИ

На етапі розвинутого соціалізму завдання вдосконалення продуктивних сил і суспільних відносин набуває комплексного характеру. Його розв'язання неможливе без широкого розгортання ініціативи і творчості мас, без найактивнішого включення їх у вирішення вузлових проблем суспільного життя. На квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС підкреслювалось, що необхідно «постійно розвивати ініціативу й енергію робітничого класу, селянства та інтелігенції, привести в рух ті невичерпані можливості, які має соціалістичне суспільство, активніше підтримувати всі корисні починання»¹.

Звідси важливе практичне і теоретичне значення проблеми піднесення трудової і соціально-політичної активності радянських людей, формування активної життєвої позиції особи.

У більшості праць, особливо присвячених педагогічним і психологічним аспектам даного питання, соціальна активність особи розуміється як результат виховання. Разом з тим останнім часом дедалі ширше визнання дістає думка про те, що творча активність як окремої особи, так і соціальних груп, класів формується «всім укладом суспільного життя — політичним ладом, діяльністю політичної партії, характером економічних відносин, обстановкою в сім'ї і загалом, організацією праці, атмосферою в трудових колективах, звичаями, традиціями і т. ін. і т. п.»².

Дослідженнями із соціальної психології колективів та особи, з проблем виховання і освіти встановлено, що формування активної життєвої позиції залежить від цілеспрямованого виховання і від (не завжди контрольованого і керованого) виховного впливу соціального середовища. Таке розуміння процесу формування активної життєвої позиції особи допомагає уникнути одностороннього перебільшення його суб'єктивних або об'єктивних чинників. Безпосередньо об'єктивні передумови розвитку цієї активності виникають як відповідність суспільних цілей та ідеалів потребам й інтересам особи. У створенні і розширенні можливостей для реалізації цих передумов важливу роль відіграють даліше поглиблення соціалістичної демократії, активніше залучення широких трудящих мас до суспільно-політичної діяльності. Однак це не означає, що активна життєва позиція особи внаслідок цього формується автоматично. Так само неправомірним є й перебільшення суб'єктивних основ цієї активності: аналіз потреб та інтересів як мотивів і цілей життєдіяльності особи не розкриває цілком механізмів виявлення даної активності. В. І. Ленін підкреслював, що помисли і почуття особи виявляються не випадково, а «впливають необхідно з даного суспільного середовища, яке служить матеріалом, об'єктом духовного життя особи і яке відбивається в її «помислах і почуттях»

¹ Горбачов М. С. Про скликання чергового XXVII з'їзду КПРС і завдання, зв'язані з його підготовкою і проведенням: Доп. на квіт. (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС.— В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 23 квіт. 1985 р. К., 1985, с. 16.

² Смирнов Г. Л. Объективные законы общественного развития и творческая активность масс.— Социол. исслед, 1984, № 1, с. 10.

з позитивного або негативного боку, в представництві інтересів того або іншого суспільного класу»³.

Усвідомлення суспільних відносин і культурних цінностей, моральних норм і ідеалів, які склалися в соціальному середовищі, на наш погляд, є першим щаблем процесу формування активної життєвої позиції особи. Дальшого розвитку ця позиція набуває в ході практичної діяльності, у перетворенні навколишнього природного і соціального середовища. За внутрішньою диспозиційною структурою особи активна життєва позиція включає в себе наявність знань про особливості соціального середовища і ціннісне ставлення до нього, усвідомлення потреб і засобів їх задоволення. Втілюючись у життєдіяльність людини, вона виявляється у виробничій, громадсько-політичній, науково-пізнавальній, культурній та інших сферах. Однак для розкриття її змісту і спрямованості, з одного боку, потрібне вивчення механізмів її формування, а з другого — часто-густо виявляється недостатнім виходити з цих загальних передпосилок. Необхідно враховувати і те, що кожний вид діяльності розгортається в тому чи тому типі соціального середовища або мікросередовища. В. І. Ленін писав про «політичне, культурне і соціальне середовище», про «політичні, соціальні і культурні умови» боротьби робітничого класу⁴.

В умовах розвинутого соціалістичного суспільства зростає актуальність конкретного аналізу різних типів соціального середовища і подолання стихійності впливу його окремих елементів на формування активної життєвої позиції особи. У цілеспрямованому, керованому процесі її становлення важлива роль належить культурному середовищу як сфері залучення особи до загальнолюдського досвіду і усвідомлення людиною себе як суб'єкта культурно-історичного процесу. Але для того, щоб на практиці якнайповніше реалізувати величезний соціально-виховний потенціал культурного середовища, необхідне знання конкретних механізмів його функціонування як певної соціальної цілісності. Однак таке теоретичне уявлення ще не вироблене, більше того, піддається сумніву сама правомірність вживання терміна «культурне середовище». З метою обґрунтування його доцільності і розкриття змісту звернемося до поняття культури.

Нині найпоширенішими в радянській літературі є концепції культури як творчої діяльності і як специфічного способу людської діяльності. Е. С. Маркарян вважає ці концепції взаємодоповнюючими: «Тимчасом як концепція культури як творчої діяльності відобразила насамперед потребу в соціальній характеристиці особи, процесів її виховання, формування і розвитку, розуміння культури як специфічного способу людської діяльності було викликано необхідністю розглядати культуру в проекції на суспільне життя людей, на соціальний організм в цілому»⁵. Таке розуміння культури виражає, на наш погляд, чільний зв'язок з певним соціальним середовищем життєдіяльності особи в її ціннісному заломленні. Всю багатоманітність елементів культури, на думку Е. С. Маркаряна, об'єднує те, що вони виступають у вигляді різних засобів індивідуальної та групової діяльності людей, які виражають її різні функціональні ланки — стимуляцію, мотивацію, програмування, координацію та організацію активності індивідів, освоєння ними зовнішнього середовища, фізичне відтворення людей, соціальне відтворення суспільного життя шляхом передання наступним поколінням нагромадженого досвіду⁶. Звідси зрозуміло, що

³ Ленін В. І. Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве.— Повне зібр. творів, т. 1, с. 394.

⁴ Ленін В. І. Войовничий мілітаризм і антимілітаристська тактика соціал-демократії.— Там же, т. 17, с. 178.

⁵ Маркарян Э. С. Культура как система. Общетеоретические и историко-методологические аспекты проблемы.— Вопр. философии, 1984, № 1, с. 114.

⁶ Там же, с. 117.

однією з функцій культури є освоєння соціального середовища життєдіяльності особи в її конкретно-історичних і локально-індивідуальних зв'язках. Саме такого роду зв'язки фіксуються у понятті культурного середовища.

Особливістю функціонування культурного середовища за соціалізму є його щільний зв'язок з перетворюючою діяльністю індивідів в усіх сферах матеріального і духовного виробництва. Інша важлива його особливість полягає в інформаційній насиченості і «відкритості» функціонування, що забезпечує масове залучення трудящих до культурного середовища. Воно стає немовби резервуаром величезної кількості ідей, уявлень, цінностей і типів поведінки. До нього мають доступ усі групи населення⁷. Масове залучення до культурних цінностей найбільшою мірою впливає на соціальну активність особи. Тому, визначаючи зміст культурного середовища, можна назвати об'єктивні критерії виділення його основних характерних рис: а) первинність і вторинність; б) об'єктивність і суб'єктивність; в) речовий і особистісний характер; г) цілеспрямованість і стихійність; д) опосередкованість і безпосередність.

Сутність культурного середовища становить діяльність людей у створенні, поширенні і споживанні культурних цінностей. «Вплив культури суспільства на особу не здійснюється прямо і безпосередньо. Кожна людина включена в культурне середовище, тобто в сталу сукупність речових і особистісних факторів, які безпосередньо впливають на її діяльність у споживанні і творенні духовних цінностей. У будь-якому конкретному культурному середовищі звичайно складаються свої групові культурні орієнтації, свій «культурний мікроклімат», котрий значною мірою визначає культурну діяльність особи. Без врахування впливу (часом різновекторного) культурних середовищ на діяльність особи простежити вплив культури на її розвиток неможливо»⁸.

На наш погляд, до змісту культурного середовища входять не тільки речові та особистісні елементи, локалізовані в часі і просторі, але й способи діяльності людей, а також організація відносин, що виникають на основі цієї діяльності. Отже, культурне середовище — це сукупність речових і особистісних елементів, локалізованих у часі і просторі, які визначають способи діяльності людей у створенні й освоєнні духовних цінностей.

За соціалізму значна роль у формуванні ціннісних орієнтацій особи належить трудовим колективам. У трудовому колективі як основному виробничому осередку нашого суспільства відбуваються розпочате в сім'ї і школі дальше освоєння цінностей соціалістичної культури, розвиток творчої активності особи в їх створенні. Культурне середовище трудового колективу впливає на вибір цінностей, надає трудящим можливості для самостійної творчої діяльності або, навпаки, може стримувати розвиток духовних потреб, звичок, інтересів особи. Внаслідок цього може виникати суперечність між широкими можливостями, які надає соціалістичне суспільство особі для освоєння і створення культурних цінностей, і рівнем її духовного розвитку. Про це, зокрема, свідчить той факт, що існування палаців культури в містах і селах ще не означає, що всі вони входять до культурного середовища людей, які там працюють.

Речові елементи культурного середовища трудового колективу — це і зовнішній вид споруд, цехів, верстатів, обладнання, службових кабінетів і кімнат відпочинку, форма робочого одягу, освітленість робочого місця та ін. Вигляд і функціональна довершеність предметів і речей, що оточують людину, впливає на художній смак, настрої,

⁷ Андрущенко В. П. Человек в системе духовной культуры развитого социализма.— Киев, 1984, с. 88.

⁸ Коган Л. Н. Цель и смысл жизни человека.— М., 1984, с. 191.

емоційний стан, на ставлення людей один до одного. Однак це вже особистісні елементи культурного середовища, які інтенсивно впливають на соціальну активність працівників. Отже, культурне середовище — це і результат активної взаємодії речей і людей в процесі їхньої трудової життєдіяльності, і спосіб такої взаємодії.

Важливим стимулом розвитку соціальної активності є такий елемент культурного середовища, як освіта. Робітники з високим освітнім рівнем, зайняті кваліфікованою працею, як правило, беруть участь у вдосконаленні організації виробництва, в раціоналізації і винахідничстві. Активна творча діяльність породжує потребу в постійному і різнобічному зростанні загальноосвітніх, технічних і політичних знань. Відповідно зростає і суспільна активність, яка впливає на розвиток культури спілкування, почуттів і мислення особи, сприяє включенню її в реальний суспільний процес формування соціалістичної цивілізованості.

Культурне середовище позначається на особистісних орієнтаціях, пріоритетах, смаках, оцінках працівників, на їх вимогах щодо раціонального розташування предметів, інструментів, вигодах підсобних приміщень і кімнат відпочинку — усього того, чим визначається культура виробництва і якість виготовленої продукції. Разом з тим саме тільки прагнення створити сприятливі умови праці не завжди дає очікуваний ефект. Це пояснюється, крім усього іншого, і розузгодженістю в питаннях організації праці. Наприклад, спеціалісти, які займаються науковою організацією праці, часто-густо вивчають фізіологічні і психологічні можливості робітників у відриві від їхнього духовного світу. Внаслідок цього видаються практичні рекомендації, які недостатньо узгоджені або зовсім не узгоджені з конкретними можливостями і здібностями працівників, не враховують найважливіших соціально-психологічних інгредієнтів вдосконалення виробничого процесу. У зв'язку з цим особливої актуальності набувають питання, пов'язані із створенням певних моделей культурного середовища на виробництві і застосуванням їх для розв'язання завдань його інтенсифікації і піднесення продуктивності праці.

Науково розроблена модель культурного середовища виробництва має включати не лише дизайнерські рекомендації, а й вимоги щодо психологічного комфорту працівників, культури їх спілкування, стосунків, що виникають в управлінських відносинах. Така модель має бути включена у плани соціально-економічного розвитку трудових колективів. Ефективність її розроблення і впровадження залежить від участі в цій роботі керівників трудових колективів, від рівня економічного і соціального мислення, ділових і моральних якостей керівного складу підприємства. Як відомо, в трудовому колективі високо оцінюються такі моральні якості керівників, як справедливість, чесність, принципиовість, доброта, відповідальність, сромність, і засуджуються брутальність, підлабузництво, зарозумілість, зловживання службовим становищем, невідповідність слова і діла. Ще глибші суперечності виникають там, де керівники у ставленні до підлеглих вдаються до методів самого лише адміністрування, грубого тиску, заважають духовному розвитку інших членів колективу. В результаті виникає відчуженість і духовна невдоволеність людей у процесі трудової і громадсько-політичної діяльності. І тут вже, ясна річ, не зарадять справі ні красиві інтер'єри, ні досконало скомпоноване предметне середовище. У таких випадках породжується фактично антикультурне середовище, яке негативно впливає і на взаємини, і на моральну атмосферу трудового процесу, і на формування самої особистості працівника.

На цьому ґрунті можливі поява конфліктних ситуацій, погіршення морального клімату трудових колективів, порушення принципів соціалістичної демократії і моральних норм. Вибірність і добровіль-

ність в таких умовах може підмінюватись менш ефективними способами організації міжособових відносин, наприклад формальним розподілом громадських доручень, призначенням «штатних» ораторів на зборах і заорганізованістю громадської роботи. Формалізм і шаблон у громадсько-політичній діяльності, косність, інерція і консерватизм у поглядях, невідповідність слова і діла є серйозним гальмом на шляху формування активної життєвої позиції, справжньої культури відносин між людьми. «Запеклим ворогом живої думки і живого діла.— зазначив товариш М. С. Горбачов,— був і лишається формалізм, прояви якого багатолікі. Суть його — некомпетентність, байдужість, підміна партійно-політичного підходу канцелярсько-бюрократичним, коли головним стає не як зробити, а як красивіше виглядати»⁹. Такі явища породжують відомчий, корпоративний егоїзм, пасивність і байдужість щодо загальноосупільних цінностей та ідеалів, що призводить до бездуховності окремих груп людей, до пияцтва, аморальної поведінки.

Духовний розвиток особи в культурному середовищі спирається не тільки на індивідуальну самостійність, але й на колективність міжособових відносин. Тому важливо вдосконалювати ті способи взаємодії речових і особистісних елементів культурного середовища, які зміцнюють єдність індивідуальної неповторності особистості і духу колективізму, взаємодопомоги та взаєморозуміння. У сфері трудової діяльності такими способами нині є колективний підряд, наскрізні бригади високої якості продукції, рух наставництва, раціоналізація і винахідництво, товариства і клуби за інтересами. Висока ефективність праці і якість її кінцевих результатів досягаються тут завдяки досконалії її організації, широкій гласності, поінформованості кожного працівника щодо завдань на робочий день, місяць, рік, а також щодо способів їх реалізації, тобто чинниками, які теж так чи інакше впливають на культурне середовище в трудовому колективі. Лише в таких умовах праця кожного органічно зливається з діяльністю всієї бригади, всього колективу в єдиному злагодженому ритмі. Не випадково збільшення фактів прогулів, запізень, пияцтва і плинності кадрів спостерігається в тих колективах, де є аврари і штурмівщина, де виконання плану досягається за будь-яку ціну. На боротьбу з цими недоліками спрямована діяльність громадських організацій, груп і постів народного контролю, постійно діючих виробничих нарад, відділів економічного аналізу, нормування і наукової організації праці. Важливим засобом боротьби з такими антиподами соціалістичного способу життя, як міщанство, здирництво, розкрадання соціалістичної власності, є громадська думка в трудових колективах. Вплив культурного середовища на формування зразків поведінки, самоорганізації посилюються громадським контролем і оцінкою під час проведення атестацій, складання характеристик, визначення матеріального і морального заохочення.

У некерованому і неконтрольованому середовищі самостійність й ініціатива не завжди дістають підтримку в боротьбі з порушеннями громадського порядку. Серед порушників найчастіше зустрічаються люди, відірвані від культурного середовища трудового колективу, або такі, які не сприймають колективних норм і цінностей. Важливо, щоб індивідуальну роботу з ними проводили керівники громадських організацій цих колективів, люди, чия активна життєва позиція впливає на зміст культурного середовища. На подолання пасивності, відчуженості особи в колективі і регулювання міжособових відносин спрямована діяльність партійних, комсомольських, профспілкових та інших громадських організацій. Тому модель культурного середовища має включати кількісні і якісні показники їхньої діяльності у піднесенні трудової і громадсько-політичної активності особи.

⁹ Горбачов М. С. Жива творчість народу: Доп. на Всесоюз. наук.-практ. конф. «Вдосконалення розвинутого соціалізму і ідеологічна робота партії у світлі рішень червеневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС». — Рад. Україна, 1984, 11 груд.

Кількісні показники для моделювання будь-якого культурного середовища характеризують об'єктивні основи процесу формування активної життєвої позиції і основні форми її вияву. До них можна залічити: заходи для поліпшення умов праці і благоустрою культурно-побутових приміщень; дані щодо працівників з вищою, середньо-технічною, середньою і неповною середньою освітою; кількість учасників соціалістичного змагання; ударників, бригад, дільниць комуністичної праці; членів партійної, профспілкової, комсомольської та інших громадських організацій; раціоналізаторів та винахідників; слухачів семінарів політичного навчання і гуртківців; число лекторів товариства «Знання», пропагандистів, політінформаторів і агітаторів; депутатів сільських, районних, міських Рад народних депутатів; тих, хто навчається в школах робітничої молоді, технікумах і вузах. Слід, крім того, враховувати і кількість та спрямованість критичних виступів на зборах, у стінній пресі, на зустрічах з керівниками громадських організацій і адміністрацією підприємства. Ці та інші якісні показники відображують тенденції в розвитку культурного середовища та його вплив на формування активної життєвої позиції працівників. Провідним серед них є постійне розширення участі членів колективу в управлінні виробництвом, в організації культурного середовища на колективістській основі.

Культурне середовище у трудових колективах формується і вдосконалюється і під впливом — прямим чи опосередкованим — культурного середовища міст, робітничих селищ, сільських поселень, суспільства в цілому. Тому моделювання культурного середовища трудового колективу має виходити з якісних і кількісних показників розвитку соціалістичної культури загалом. Її визначальним якісним показником є класовий, всеохоплюючий за формою, інтернаціональний за змістом, народний характер культури соціалістичного суспільства. Кількісні ж показники відображують: кількість книг, виданих бібліотеками і проданих книжковими магазинами в середньому за рік на душу населення; журналів і газет, передплачуваних в середньому на одну сім'ю; кількість населення в середньому на одну бібліотеку; радіоприймачів і телевізорів на сто сімей; відвідуваність театрів, кінотеатрів, читальних залів, музеїв, клубів, парків культури та ін.; потяг населення до освіти, науково-технічної творчості, художньої самодіяльності¹⁰.

Важливим принципом моделювання культурного середовища трудового колективу є надійність і повнота інформації про зміст духовного середовища і рівень соціальної активності особи. Джерелом інформації можуть бути соціологічні дослідження. Здобуті за їх допомогою матеріали потрібно систематизувати і класифікувати з орієнтацією на показники «випереджуючих» груп. Першим етапом соціологічного дослідження є одержання об'єктивних даних на основі аналізу офіційної документації. Об'єктивні дані про основні елементи культурного середовища доповнюються відповідями на запитання анкетні. Збирання цієї інформації може здійснюватись за допомогою масового або вибіркового опитування з таких показників: участь у роботі громадських організацій і в колективних заходах; виконання громадських доручень (постійних або тимчасових); витрата вільного часу на виконання громадських доручень; ступінь поінформованості і активність участі в роботі громадських організацій підприємства та ін.

Вивчення рівня соціальної активності передбачає: оцінку реальних вчинків і поведінки членів трудового колективу; мотивацію суспільно-політичної і трудової активності; вибір життєвих цінностей, ідеалів і цілей; віднайдення форм боротьби з негативними явищами в культурному середовищі трудового колективу.

¹⁰ Прогнозування в соціологічних дослідженнях. Методологіческие проблемы. — М., 1978, с. 246.

На основі одержаних матеріалів соціологічного дослідження створюється модель згаданого середовища. Дальше вдосконалення культурного середовища трудового колективу має бути спрямоване на формування умов для активної творчості в трудовій, суспільно-політичній і дозвільній сферах діяльності особи.

Разом з тим важливо пам'ятати, що соціальні функції речових і особистісних елементів культурного середовища неоднаково впливають на творчі сили і здібності людей. Є відмінності у культурному середовищі робітничого класу, сільських трудівників, інтелігенції, службовців та інших соціальних груп. Різняться між собою функції культурного середовища окремих націй і народностей, свої особливості мають речові і особистісні елементи культурного середовища міст, робітничих селищ і сіл. Так, наприклад, культурне середовище міст формується під впливом забезпечення і обслуговування виробничої, організаційно-управлінської, інформаційної та інших видів діяльності. Менш розмаїті і численні зв'язки між людьми, які виникають в культурному середовищі робітничих селищ і сіл, через обмеженість і сталість певних видів діяльності їхніх мешканців. Цікаво, що при цьому з кількісного боку культурне середовище сільських поселень мало чим відрізняється від міста. Скажімо, за кількістю клубів, бібліотек, кіноустановок, радіоточок, телевізорів (в розрахунку на 1000 чол.) село вже має переваги перед містом. Велику роль тут відіграють також культурні комплекси, які включають будинки культури, бібліотеки, книгарні, парки культури і відпочинку, кінотеатри, музичні і художні школи, краєзнавчі музеї і картинні галереї, спортивні споруди. Спорудження доріг і поліпшення роботи транспорту розширює можливості сільських жителів у відвіданні театрів, філармоній, музеїв, картинних галерей у містах. Але поки що основними засобами залучення сільських трудівників до духовних цінностей лишаються преса, радіо, телебачення.

Форми спілкування, як уже відзначалося, становлять важливий особистісний елемент культурного середовища. Для сіл і робітничих селищ характерними є «відкритість» спілкування, сталість інформаційних контактів, незначна диференціація способу життя і досить стійка регламентація поведінки громадською думкою. Як показують дані соціологічних досліджень, форми спілкування в місті відзначаються більшою інтенсивністю і різноманітністю, що зумовлено розмаїттям соціальних зв'язків індивідів¹¹. Водночас тут у кожній з груп спілкування можуть виникати «свої» вимоги до поведінки, смаків, звичок, потреб та інтересів індивідів, внаслідок чого спрощуються і формалізуються контакти з членами інших груп.

Можна твердити, що в наш час зміст культурного середовища вже не залежить вирішальною мірою від його територіальної локалізації. Тому вдосконалення управління процесами розвитку міського і сільського культурного середовища передбачає всебічний аналіз специфіки умов способу життя і соціально-психологічного, духовного обличчя жителя міста, села або робітничого селища. Потреба в такому аналізі зрозуміла хоча б з того факту, що процеси урбанізації (перенаселеність великих промислових центрів, транспортні проблеми, інформаційні перевантаження, дефіцит вільного часу) негативно впливають на фізичний і духовний розвиток особи. Так, чинні жителі малих міст (з населенням до 50 тис.) за низкою показників не відстають від жителів великих міст (понад 500 тис.), а з таких показників, як відвідання лекцій, кінотеатрів, концертів, навіть виглядають краще¹². Це свідчить про те, що духовний розвиток особи не є прямим результатом об'єктивних умов і можливостей, а залежить від комплексу суспільних зв'язків.

¹¹ Див.: *Емельянов В. В.* Влияние типа городского образа жизни на духовную культуру личности.— В кн.: *Культура и духовный мир личности.* М., 1980, с. 16.

¹² Див.: *Кудрина Т. А.* Культура современной деревни.— М., 1980, с. 83.

Через спілкування здійснюється не тільки взаємозв'язок окремих індивідів у процесі матеріального і духовного виробництва — відбуваються зміни і в духовному світі людей, певним чином спрямовується їхня діяльність, набуває того чи того характеру і рівня активності. Особливо зросло значення спілкування в сучасних умовах, коли під впливом розвитку засобів масової інформації, з одного боку, формуються стереотипи сприйняття соціальних норм і культурних цінностей, а з другого — спостерігається певне зниження їх психологічної стійкості і регулятивних потенцій на рівні індивідуальної свідомості.

Соціологічні дослідження, проведені у великих і малих містах, показали, що рівень інформаційної забезпеченості їх мешканців загалом збігається. Що ж до культурного середовища, зокрема стосовно того, що і в який спосіб сприймає особа як культурну цінність і як відповідно до цього організує свою діяльність, між жителями великих і малих міст є відмінності, які можуть набувати контрастного вияву. У міському середовищі через відсутність вільного часу для творчих занять або невміння організувати його можуть виникати перешкоди на шляху розвитку особи. Ті ж групи населення, які в умовах робітничого селища і села прагнуть збагатити своє життя духовними цінностями, зробити його творчим, активніше сприймають і практично формують культурне середовище.

У зміні співвідношення між людинотворюючими функціями культурного середовища у місті й на селі дістає яскравий вияв історична тенденція до стирання істотних відмінностей між містом і селом, між розумовою і фізичною працею, тенденція зближення способів життя міського й сільського населення. Отже, і вивчати їх слід з огляду на ці фундаментальні компоненти вдосконалення розвинутого соціалізму.

Розв'язувати складні і масштабні завдання сучасного етапу розвитку нашої країни можна тільки спираючись на ініціативу й енергію робітничого класу, селянства, інтелігенції. Забезпечити ж краще використання того, що має країна, — означає мобілізувати організаційні, економічні, соціальні фактори, удосконалювати управління і господарювання, підвищувати рівень культури і дисципліни праці. Надзвичайно великої актуальності нині набуває питання про інтенсифікацію економічного розвитку на базі прискорення науково-технічного прогресу. Це, зазначив товариш М. С. Горбачов, «життєво важлива справа, яка відповідає інтересам усіх, дає можливість кожному широко розкрити свої здібності і талант», вимагає «від кожного великої роботи думки, напруженої праці, величезної зібраності, свідомості й організованості»¹³. Піднесення творчої активності радянських людей великою мірою залежить від рівня їх загальної культури, освіти, професійної майстерності. Практичному розв'язанню цих завдань й має бути підпорядковане створення відповідного культурного середовища як важливого засобу у розвитку соціальної активності трудящих.

* * *

Среди актуальных задач, поставленных партией в области совершенствования развитого социализма, одной из главных является повышение социальной активности трудящихся. На ее практическое решение направлено создание и совершенствование культурной среды как важного средства развития социальной активности личности. Культурная среда трудового коллектива способствует приобщению трудящихся к духовным ценностям, творческой деятельности во всех сферах общественной жизни. Создание оптимальной модели культурной среды и включение ее в планы социально-экономического развития коллектива позволяет более целенаправленно воздействовать на формирование активной жизненной позиции личности.

¹³ Горбачов М. С. Корічне питання економічної політики партії: Доп. на нараді в ЦК КПРС з питань прискорення науково-технічного прогресу, 11—12 черв. 1985 р.— Рад. Україна, 1985, 12 черв.

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

Є. К. БИСТРИЦЬКИЙ

МІСЦЕ РОЗУМІННЯ У ПІЗНАВАЛЬНОМУ ДОСВІДІ

Однією з актуальних проблем сучасного наукового пізнання є вивчення шляхів і методів практичного застосування знання — як природничо-наукового і технічного, так і гуманітарного. Адже розробка складного комплексу питань всебічного вдосконалення розвинутого соціалізму вимагає чіткого усвідомлення специфіки практичного впровадження результатів наукового пізнання в усі сфери матеріальної та духовної культури суспільства. Цей процес породжує багато складних методологічних проблем, пов'язаних з вивченням руху від теоретичних структур знання до їх практичного втілення.

На відміну від того аспекту теоретико-пізнавальної проблематики, який стосується засобів і методів теоретизації емпіричного матеріалу, питання про загальні умови асиміляції знання у світі людини, практичного застосування результатів пізнання є складовою частиною проблеми розуміння. Розуміння — це сторона пізнавальної діяльності, спрямована на особливе, індивідуальне буття, включаючи і культурну історію людини. Відомі з історії філософії і науки постановки названої проблеми завжди пов'язувались з уявленням про розуміння як гуманітарне освоєння світу людини, розуміння іншої культури, мови, текстів, інших людей, результатів людської життєдіяльності¹.

Як підкреслював К. Маркс, «розуміння полягає не в тому, щоб... скрізь знаходити визначення логічного поняття, а в тому, щоб пізнавати специфічну логіку специфічного предмета»². Критерій розуміння — це вміння застосовувати всезагальне знання в «специфічній» практичній та пізнавальній ситуації.

З'ясування конкретної логіки речей відрізняється від завдання безпосереднього предметного втілення ідеалізованих систем знання. В даному разі йдеться про розуміння як той фактор практичної свідомості, що супроводжує формування універсальних понять і спрямовує предметні дії щодо їх практичної реалізації. Проблема розуміння найчастіше аналізується в літературі як розуміння мови — фундаментальної форми практичної свідомості людини. Мова при цьому розглядається як предметний посередник спілкування, за допомогою якого люди передають один одному не тільки всезагальні поняття, а й індивідуалізований життєвий досвід у всьому його якісному розмаїтті.

В узагальненому вигляді такий підхід зводиться до реконструкції смислу знаково-символічних форм людської культури. На цьому шляху трапляється звуження проблеми: від проблеми розуміння світу — до питання про розуміння суб'єктом артефактів культури. В останньому випадку виникає можливість позірного протиставлення суб'єктивного розуміння — пізнанню об'єктивної реальності, розуміння смислу —

¹ Згадаємо аристотелівський трактат «Про тлумачення», спроби Ф. Шлейермахера та В. Дільтея розглянути розуміння як основну категорію гуманітарних дисциплін, постановку проблеми розуміння у мовознавстві і лінгвістиці (О. О. Потебня, Н. Хомський), психології (С. Л. Рубінштейн, О. Р. Лурія, О. М. Леонтьев), літературознавстві (М. М. Бахтін).

² Маркс К. До критики гегелівської філософії права.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. I, с. 304.

знання речей, науки про культуру — наукам про природу, методів гуманітарного пізнання — методам природничонаукового пояснення та опису. Тому одним з принципових моментів проблеми розуміння є не з'ясування смислів знаково-символічних реалій культури, а розуміння об'єктивної дійсності. Вихідними передпосилками дослідження розуміння як одного з аспектів проблеми застосування знання в конкретній практичній діяльності виступають фундаментальні положення лєнінської теорії відображення. Саме відображення історично особливих сторін людської практики дозволяє судити про об'єктивність того чи того розуміння дійсності та змісту знання про неї. Перевірка адекватності розуміння у своєму емпіричному вигляді постає як практичне застосування засвоєних людиною знань і уявлень про світ за даних специфічних обставин.

Іноді цей критерій розуміння вважається єдиним і останнім. Так, для аналітичної філософії мови, як і для більшості позитивістськи орієнтованих філософів, слова на кшталт «розуміння» не мають предметних референтів і пізнавального змісту. Пошлемося у цьому зв'язку на приклад Л. Вітгенштейна. Студент, який після того, як йому показали складну формулу, каже «тепер я розумію», не дає нам ніякої інформації про свої ментальні стани; він просто випадомляє, що знає, як вивести або розв'язати дану формулу. В цьому випадку за межами розгляду лишається питання про відношення розуміння до зовнішньої реальності, а його аналіз зводиться до опису техніки вживання мови³.

Якщо ж взяти до уваги всю повноту проблеми, то вона постає у вигляді діалектики загального, особливого та одиничного: як і на основі чого загальний зміст ідеальних систем значень, успадкованих людиною з попереднього досвіду, може застосовуватись для пізнання нових, а іноді історично унікальних явищ?

На практиці людина має справу з якісним розмаїттям сприйманого предметного світу. Без спеціального зусилля з нашого боку ми можемо більш-менш точно виділяти деякі речі з сукупності інших речей, розрізнити їх корисні якості, форми, смак тощо. Зауважимо, що ці одиничні речі, а також їх особливі властивості і стани, пов'язані з людською діяльністю, стають індивідуальними. Так, наприклад, важко зустріти дещо, схоже на улюблений вами краєвид. Якщо ж цей краєвид зображений на полотні, то маємо справу вже з унікальною річчю. Кант, досліджуючи можливість теоретичного осягнення подібних речей, дійшов висновку про радикальну відмінність наукового судження від гуманітарного судження смаку. Гегель, намагаючись подолати це метафізичне протиставлення науки й інших форм життєдіяльності людини, висунув відоме положення про необхідність включення життя в логіку. Однак він дуже містифікував реальний зміст проблеми, поставленої Кантом, розглядаючи життя як результат духовної діяльності «ідеї» — абстрактного «судження життя».

В марксизмі чуттєво-предметний характер діяльності людини був протиставлений абстрактному теоретизму класичної буржуазної філософії і політекономії. К. Маркс зазначав, що саме якісні відмінності речей є підставою для обміну одних споживчих вартостей на інші. Вироблення ж останніх відбувається в конкретній праці індивіда. Отже, якщо предметну розмаїтість реальності розглядати в її зв'язку з практичними діями людей, то матимемо справу з індивідуалізованим світом значущих речей і предметних ситуацій — конкретно-історичним світом людини.

Прикладом безпосереднього відношення суб'єкта до якісної багатоманітності реальності може бути перцептивна діяльність, зокрема

³ Показові щодо цього слова Вітгенштейна: «Зрозуміти речення — значить зрозуміти мову. Зрозуміти мову — значить оволодіти технікою (її вживання.—Є. Б.)». Wittgenstein L. Philosophical Investigations.— Oxford, 1958.— § 19.

феномен зорового сприймання об'єктів. Проблема розуміння та інтерпретації у процесі сприймання не виникала б, якби відчуття «прямо» передавали певним чином кодовану інформацію, вже цілком наявну у зовнішньому світі, до людського мозку, де вона реконструювалась як знання про об'єкти. Вже Гельмгольц відзначав ту роль, яку відіграє в цьому процесі прихована активність свідомості та мислення. Для сучасної психології вихідним в аналізі зорового сприйняття є той факт, що між фізичним відображенням — світловою проекцією — зорового образу на ретині та його осмисленим сприйняттям існує докорінна відмінність. Відомий спеціаліст у цій галузі Е. Гомбріч пише про це так: «Те, що виникає на ретині, незалежно від того, відбувається це у курчат чи людей, всього-на-всього танцюючий хаос світлових точок, що стимулюють чутливі нервові закінчення, які несуть свої повідомлення до мозку. Те, що ми бачимо, є стабільним світом. Потрібна сила уявлення і дуже складний апарат для того, щоб подолати прірву, що існує між ними»⁴. Аналіз перетворення чуттєвої інформації на осмислений перцептивний образ — одна з важливих проблем психології сприйняття.

Труднощі в дослідженні зорового сприйняття полягають у тому, що власне акти осмислення зорового відображення не можуть бути виявлені інтроспективно, а в звичайних умовах сприйняття — і будь-яким об'єктивним методом вивчення, оскільки нам даний світ спостережуваних речей, а не самі акти спостереження. Останні відбуваються в редукованій і явно не даній суб'єкту формі. Саме це дало підстави деяким психологам для висновку про те, що сприйняття — це нерозгорнуте в експліцитних актах розуміння. «Розуміти» — означає бачити речі певним чином, але не можна «бачити», не розуміючи», — твердить Р. Грегорі⁵. Для певних дослідницьких процедур можна порівнювати і навіть отожднювати розуміння з актами зорового сприйняття, але при цьому не слід забувати, що для багатьох буржуазних психологів звернення до подібних порівнянь пов'язане з перебільшенням відмінності між науковим і безпосереднім, буденним сприйняттям. «Ми заперечуємо дар розуміння речей, який дається нам нашими відчуттями», — стверджує Р. Арнхейм. — В результаті теоретичне осмислення процесу сприйняття відокремилось від самого сприйняття і наша думка рухається в абстракції. Наші очі перетворились на простий інструмент виміру та впізнавання — звідси нестача ідей, які можуть бути виражені в образах, а також невміння зрозуміти смисл того, що ми бачимо»⁶. Очевидно, висновок про аналогію між сприйманням світу і розумінням суб'єктом об'єкта має ґрунтуватись на більш глибоких підставах, а саме — на розгляді тих операцій, за допомогою яких концептуалізований досвід суспільної практики включається в процес безпосереднього чуттєвого пізнання і породжує свідомий образ⁷. У цьому разі ми також маємо справу з рухом від більш загальних систем знань, закріплених у попередньому практичному і теоретичному досвіді, до їх застосування для осмислення, категоризації конкретної предметної ситуації. В результаті, ми розглядаємо дві основні складові предметного образу світу — його чуттєву тканину (матеріал) і значення. Вважається, що очевидна для нас стабільна і інтерсуб'єктивна картина світу — сприйманий світ — виникає внаслідок «обробки значеннями», які втілили в собі узагальнений досвід предметно-практичної діяльності, безпосереднього чуттєвого змісту образу — зорового (видимого) поля.

Спираючись на теорію діяльності, радянські дослідники підкреслюють об'єктивну віднесеність людського сприйняття, те, що цей факт свідчить про принципову належність актів означення даних відчуттів

⁴ Gombrich A. Art and illusion. — New York, 1961, p. 45.

⁵ Грегори Р. Л. Разумный глаз. — М., 1972, с. 7.

⁶ Арнхейм Р. Искусство и зрительное восприятие. — М., 1974, с. 19.

⁷ Див.: Леонтьев А. Н. О путях исследования восприятия. — В кн.: Восприятие и деятельность. М., 1976, с. 22.

до різновидів діяльності, здійснюваної з реальними предметами. Показово, що функцію об'єктивної сприйнятливої виконують не значення, а чуттєвий зміст уявлень про світ. Це доводить відносну незалежність семантичних значень від означуваного матеріалу відчуттів. В свою чергу, така незалежність свідчить про складну, багаторівневу структуру перцептивного розуміння об'єктів.

Дослідження псевдоскопічного — викривленого спеціальними приладами — сприйняття показали, що значення не можуть цілком зумовлювати виділення об'єктів в перцептивному досвіді. З одного боку, свідомі (інтелектуальні) акти не впливають безпосередньо на світ сприйняття. Про це говорить факт добре відомих перцептивних ілюзій. В дослідках з псевдоскопічного сприйняття спостерігалися найрізноманітніші деформації добре відомих предметів, причому знання про об'єктивну неможливість подібних деформацій ніяк не впливали на образ предметів.

В зв'язку з цим виникає важливе питання про предметну структурованість самої чуттєвої тканини — можливого носія загальних значень. Адже в проведених дослідках вона виступає принципово незалежно від явних, а також експліцитно неусвідомлених операцій надання значення їй, в кінецьовому підсумку, з нею з необхідністю співвідноситься зміст ідеальних систем значень. Йдеться, однак, не про ті семантичні рівні словесних значень, символічний зміст яких тим або іншим чином піддається вербальному вираженню. Маються на увазі насамперед деякі матеріальні, сенсорні елементи означуваного змісту образу, що існують поза мовною і символізуючою свідомістю, утворюючи немовби його підґрунтя⁸.

Дослідження інверсії зорового образу за допомогою інвертоскопа показують, що перехід від сприйняття осмисленого (видимого), світу до сприйняття видимого поля пов'язаний з втратою характеристик, поєднаних з діяльністю надання значення даним відчуттів. Часто-густо сприймалися образи ніяк не ідентифіковані, але з ознаками предметних характеристик. Водночас відбувалась постійна корекція виникаючих сенсорних структур, спрямованих на подолання їх невідповідності об'єктивним законам матеріального світу. Звідси випливає висновок про принципову неусвідомлюваність чуттєвого матеріалу сприйняття, водночас і про його об'єктивну структурованість і просторову диференційованість. «Процес цей відбувається в самій перцептивній діяльності і у відношенні до первісних інтеграцій сенсорних елементів, а не здійснюється зверху «готовими» значеннями», — підкреслює О. М. Леонт'єв⁹. На основі цього дається відповідь на основне питання про процеси породження зорового образу та про засоби конкретизації і індивідуалізації загальних значень, тобто про формування смислу об'єктів перцептивного досвіду.

Категоріально-семантичні засоби опису названого процесу мають бути досить загальними за змістом. Інакше вони не зможуть охопити можливої багатоманітності конкретних властивостей об'єктів — просторового положення, форми, кольору та ін. Водночас вони не повинні бути занадто загальними, бо інакше втраять евристичну функцію: наприклад, нам потрібна не тільки загальна категорія якості, але й, скажімо, певні відтінки для її виділення. Така семантична система значень не є і системою категорій, якими оперує вербальна свідомість. Вона пов'язана більш тісно не з видимим світом, а з проблемною структурною членуванням видимого поля. Інакше кажучи, завдання категоризації, членування дійсності на осмислені об'єкти спирається на наявність в матеріалі відчуттів такого предметного членування, яке безпосередньо відображає одиничні моменти реального світу. Транс-

⁸ Див.: Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание.— М., 1957, с. 71.

⁹ Леонт'єв А. И. Цит. соч., с. 24.

формація загальних значень в досвіді сприйняття в цьому плані полягає «у відшуканні таких диференціальних ознак в зоровому полі, які дозволили б зоровим чином конкретизувати фрагмент сприйманого світу всім тим предметним контекстом, що мається на увазі. Але зорове поле має свою структуру і тим самим змушує бачити з ймовірного лише те єдине, що реально існує в даній ситуації»¹⁰.

Отже, процес предметної трансформації загальних значень ґрунтується на заздалегідь структурованому поза діяльністю свідомості чуттєвому матеріалі. Останній не лише визначає можливість застосування категорій, які в даному разі можуть виконувати функцію надання змісту об'єктам, що сприймаються. Він є фундаментальною передумовою розуміння індивідуальних особливостей сприйманого світу. Тому в різноманітних конкретних ситуаціях використання певного традиційного для даної культури фонду загальних значень, скажімо мови, не заперечує їхньої здатності виражати індивідуальні сторони об'єктивної реальності. Самі значення при цьому також змінюються, набуваючи нових предметних смислів. В цілому ж акти розуміння, що спираються на відображення конкретних відмінностей в самих об'єктах сприйняття, не усвідомлюються суб'єктом, як певна активність, спрямована на надання смислу картині світу.

Виражаючи ті значення, які має для нас навколишній світ, події, що відбуваються в ньому, ми застосовуємо (наприклад, у мовній комунікації) загальні і всезагальні характеристики дійсності. Показово, що якраз ті словесні значення і категорії мови, які, здавалося б, вживаються для індивідуації висловлюваного, — прикметники, займенники, артиклі, — самі по собі становлять, навпаки, найабстрактніший рівень семантичних значень. В комунікації і пізнанні індивідуальні риси й особливості світу завжди сприймаються як його природні атрибути, як самоочевидний фон, на якому розгортається рефлексивна діяльність. «Фундаментальні перцептивні категорії, — підкреслюють радянські дослідники, — простір, час, рух, форма, колір тощо, — слугують йому (суб'єктові пізнання. — *Є. Б.*) практичними орієнтирами фундаментальної практичної діяльності. Людина немовби переміщується у світ значень і концептів, рефлектує з приводу верхніх шарів збудованого нею світу, свідомо оперуючи предметними образами, знаками, символами тощо, хоча безперечно, що фундаментальні перцептивно-динамічні категорії, предметно-змістовні утворення, раніш освоєні нею, вона продовжує застосовувати в прихованому вигляді»¹¹.

Резюмуючи сказане стосовно обговорюваної проблеми, підкреслимо, що відношення всезагального наукового знання до чуттєвого змісту предметного світу в сучасних теоретико-пізнавальних концепціях виступає як проблема обґрунтування знання. Наявним є зв'язок її з питанням застосовності знання, оскільки головним критерієм обґрунтування теорії є її перевірка практикою. Пошуки граничних основ знання в самій пізнавальній діяльності — лише теоретичне вираження цього реального процесу, яке може бути істинним або хибним. Так, наприклад, Гуссерль вважав, що остаточне обґрунтування науки можливе лише за умов виявлення передумов самого «життєвого світу», що передують науковій діяльності суб'єкта. Однак в цьому пункті Гуссерль, йдучи за класичним німецьким ідеалізмом, доходить хибного висновку про те, що в основі теоретичного освоєння (синтезу) індивідуальних речей перебуває сама надчуттєва свідомість, що сприймає, — інтерсуб'єктивне трансцендентальне «я». Перед нами не лише повернення до старих гносеологічних догм буржуазної філософії, а й викривлення самої проблеми обґрунтування науки. Вона виглядала як перехід від

¹⁰ Столін В. В. Исследование порождения зрительного пространственного образа. — В кн.: Восприятие и действительность, с. 194.

¹¹ Зинченко В. П., Мамардашвили М. К. Проблема объективного метода в психологии. — *Вопр. философии*, 1977, № 7, с. 122.

одних загальних структур знання, наприклад, емпіричних наук, до інших, ще загальніших, наприклад, математики та логіки. Тим самим філософський аналіз знання підмінювався внутрішньонауковою методологічною рефлексією над знанням. Замість спроб відшукати основи наукової діяльності поза нею, в широкому контексті соціально-культурної життєдіяльності суспільної людини, названий підхід до проблеми обґрунтування призводив до все більш рефлексивних і спеціалізованих сфер людської діяльності, аж до її онтологізації у вигляді граничної основи природного і світового цілого. Це зумовлювало її перекручення проблеми розуміння в науці — вона підмінялась абстрактними характеристиками знання або взагалі відкидалась.

Відштовхуючись від критики названої сцієнтистської позиції, сучасна буржуазна методологія, особливо філософська герменевтика, «радикально» змінює акценти в проблемі обґрунтування науки. Усвідомлюючи те важливе значення, яке має для свідомої діяльності, теоретичного мислення взагалі індивідуалізоване розуміння світу, буржуазні філософи доходять висновку, нібито його вираження у вигляді знаково-символічної діяльності і є тим «онтологічним базисом» мислительної роботи, до якого, як до своєї основи, відносяться в кінцевому підсумку всі пізнавальні акти. Тут піддається ідеалістичному гіпертрофуванню та реальна обставина, що в буденній мові, на відміну від формалізованих тим або іншим чином мов науки, максимально виражається специфічне для даної мовної спільності світорозуміння, яке прищеплюється індивідові разом з практикою повсякденного спілкування. Гадамер, виходячи з цього, прямо заявляє про неправомірність постановки питання про пізнавальне відношення суб'єкта до об'єкта там, де, на його думку, йдеться лише про відношення суб'єкта до «знайомо-близьких» об'єктів мовної традиції. Самоочевидність для людини мовної семантики інтерпретується в даному разі як факт її неусвідомлюваності і нерелективного відношення до неї з боку індивіда. Мовна традиція, твердить далі Гадамер, тому зберігає властивість індивідуалізувати, бути особистісною і не може протиставлятися людині як об'єкт знання. Логіка цього твердження досить проста: необ'єктивована свідомість — це очевидно на прикладі сприйняття — завжди супроводжує процес осмислення, розуміння¹², і, отже, ми не можемо вийти за межі мовних значень і поставитись до світу як об'єкта пізнання. Але це хибний висновок. Річ у тому, що для буржуазної філософії (як класичної, так і сучасної) не існує дійсно конкретного — культурно-історичних особливостей практичного життя і комунікації, які здійснюються чуттєво-предметним чином, тобто поза мовною і символотворюючою діяльністю людей, і відображують об'єктивні характеристики предметної дійсності.

Досягнення сучасної психологічної науки конкретизують важливе положення марксистсько-ленінської гносеології про розгляд всіх актів свідомості, в тому числі й розуміння, як відображення реальних об'єктів. Розуміння виступає як розуміння мови, смислу історичних подій, культурних явищ і т. д. тільки тому, що є з самого початку розумінням об'єктивної реальності в усій її якісній різноманітності. Дійсна конкретизація семантичних значень знакових систем різного походження, але загальної властивості — бути виразником людського досвіду, можлива лише тому, що необ'єктивовані шари свідомості, зокрема відчуття, здійснюють «безпосередній зв'язок свідомості з зовнішнім світом»¹³. Завдяки цьому сенсорному чуттєвому, а не семантичному змісту свідомості «світ постає для суб'єкта як такий, що існує не в свідомості, а поза його свідомістю як об'єктивне поле і об'єкт його діяльності»¹⁴.

¹² Див.: *Gadamer H. G. Truth and Method.*— New York, 1975, p. 125.

¹³ *Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.*— Повне зібр. творів, т. 18, с. 41.

¹⁴ *Леонтьев А. Н. Деятельность и сознание.*— *Вопр. философии*, 1972, № 12, с. 132.

Діалектико-матеріалістичні висновки з сучасних психологічних досліджень не тільки доводять принципову обмеженість західних філософських концепцій розуміння, а й розкривають глибокий зв'язок розуміння і знання в пізнанні, питань обґрунтування знання з процесом розуміння.

Матеріалістичне розуміння історії науки виходить з того, що головним стимулом розвитку сучасного природознавства була об'єктивна потреба застосування наукового знання у промисловому виробництві. «Коли після темної ночі середньовіччя раптом знов відроджуються з несподіваною силою науки, які починають розвиватись з дивною швидкістю, то цим чудом ми знову-таки зобов'язані виробництву», — підкреслює Ф. Енгельс¹⁵. Застосування наукового знання до розв'язання практичних завдань стає вирішальним критерієм його перевірки, обґрунтування і розвитку.

Водночас застосування загального знання до індивідуальних особливостей практики і предметного світу людини не є легкою справою. Воно має своєю передумовою виділення з наявного знання тих універсальних значень, які б відповідали конкретному стану практики. В науці цій процедурі відповідає той момент процесу обґрунтування, який спрямований на дослідження можливостей самого концептуального апарата науки, вдосконалення його логічної строгості, дедуктивної когерентності та ін. Як твердить В. О. Лекторський, проблема обґрунтування потребує більш точного визначення об'єктивної сфери застосовності існуючих систем знання: при цьому відбувається розвиток самих теорій, вихід за межі даної теоретичної системи, включення її у більш глибокий теоретичний синтез, нарешті, вихід в ширшій контекст практичної діяльності¹⁶.

Вихід за межі наявного знання в процесі його обґрунтування, на нашу думку, досить важлива обставина — вона означає і вихід за межі узагальнених в науці сторін практичної діяльності, необхідність теоретизації тих моментів цієї діяльності, які існують ще в конкретно-історичній особливій формі¹⁷. Інше питання — про необхідність такого узагальнення. У зв'язку з цим процедура обґрунтування знання завжди потребує і нового розуміння об'єктів. Між науковим знанням і його застосуванням з метою пояснення, передбачення, практичного перетворення реальності є рівень розуміння, вміння знайти об'єктивну відповідність значень, абстрагованих з попереднього досвіду, культурним особливостям наявної практики та світогляду. Тобто відношення розуміння постійно відтворює саму необхідність віднесення наявного у суб'єкта знання до реальності, щоразу ставлячи його перед необхідністю використувувати це знання в новій предметній ситуації.

Для сучасної науки, як відомо, характерними є такі пізнавальні ситуації, коли йдеться насамперед про шляхи застосування знання, вираженого в абстрактно-теоретичній формі (наприклад, математики), до конкретних фізичних явищ (скажімо, фізики елементарних частинок). В цьому разі звичайно кажуть про різні рівні внутрішньонаукового співвіднесення теоретичного знання і емпіричних фактів, процедури інтерпретації та ін. Однак для реального здійснення таких процедур недостатньо контексту самого теоретичного дослідження і його фактальної перевірки. Реальна практика наукового пізнання показує, що в абстрактному мисленні завжди наявний деякий нередукований рівень наочно-образного уявлення теоретичних об'єктів. Різні моделі атому, ідея спіну електрона, образ спіралі для елементарних частинок, фейнманівські діаграми тощо свідчать про те, що наукове освоєння

¹⁵ Енгельс Ф. Діалектика природи.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 466—467.

¹⁶ Див.: Лекторський В. А. Суб'єкт, об'єкт, познання.— М., 1980, с. 261—265.

¹⁷ Див.: Шинкарук В. И. Единство диалектики, логики и теории познания. Введение в диалектическую логику.— Киев, 1977, с. 11.

мікрооб'єктів спирається на індивідуальне уявлення і, отже, на певне розуміння.

Найуніверсальнішим засобом вираження таких образних уявлень самі вчені вважають семантичний фонд буденної мови. За словами В. Паулі, «вся фізика складається не просто з експерименту і виміру, з одного боку, і математичного формального апарата, з другого... Тут слід прагнути пояснити засобами природної мови те, що, власне, відбувається у цій взаємодії між експериментом і математикою. Я також вважаю, що всі труднощі в розумінні квантової теорії виникають саме в цьому пункті, який позитивісти здебільшого замовчують... саме тому, що тут неможливо оперувати точними поняттями»¹⁸.

В наведеному положенні йдеться не просто про загальновідомий для методологів науки факт застосування повсякденних уявлень для кращого розуміння абстрактних концептуальних конструкцій, а в основному про схожість функціонування буденної і наукової свідомості¹⁹. Це питання пов'язане з проблемою, поставленою ще Кантом і Гегелем: для чого потрібні універсальні категорії мислення — чи то для розуміння уявлень розсудком, чи для теоретичного (логічного) осягнення загальних основ буття розумом поза зв'язком з чуттєвістю²⁰.

Ця проблема має не тільки історичне значення. Якщо сформулювати її сучасною мовою, то вона набере такого вигляду: чи можливе теоретичне знання без розуміння — як деяка абстрактно-теоретична система категорій мислення; або, навпаки: чи є розуміння необхідною умовою існування універсальних форм мислення? Спробуємо з'ясувати роль розуміння в категоріальному мисленні.

Як твердять дослідники, історично питання про роль філософських категорій у мисленні було пов'язане з дослідженням їх синтетичної і аналітичної функцій стосовно об'єктів пізнання²¹. З боку своєї синтетичної функції категорії виступають як найуніверсальніші системи ідеальних значень, на основі яких свідомість перетворює розмаїтий матеріал чуттєвості на факт теоретичного знання. Кант, наприклад, вважав категорії виявом трансцендентальної передумови науки — єдності самосвідомості — у способах зв'язку суб'єкта і предиката в судженнях про об'єкт. Це — реальний факт наукової діяльності. Теоретична свідомість спирається на фундаментальні категорії мислення, які в концентрованому вигляді виражають історичний досвід людства²².

З цього, однак, не випливає, що синтез теоретичного об'єкта має своєю граничною передумовою ці фундаментальні, загальні і універсальні форми людського мислення. Саме до такого погляду, в кінцевому підсумку, тяжіла класична ідеалістична гносеологія. Перебільшення цього положення спричинило онтологізацію абстрактно-теоретичної діяльності в науці.

Марксистсько-ленінська філософія, навпаки, виходить з того, що граничними основами свідомо-рефлексивної діяльності є конкретно-історичні форми практики і спілкування. З цього положення випливає те, що категоріальний синтез знання на основі універсальних форм мислення передбачає певне світорозуміння, яке передує його науково-теоретичному вираженню. Якщо розглядати як взірць методологічно організоване і впорядковане розуміння, вже включене в систему наукового знання і усвідомлене в ній, то світорозуміння, що виробляється в безпосередній практичній життєдіяльності, постає у вигляді перед-

¹⁸ Цит. за: Heisenberg W. Der Teil und das Ganze.— München, 1976, S. 283—284.

¹⁹ Див.: Ziman J. M. Public knowledge.— Cambridge, 1968, p. 8.

²⁰ Див.: Гегель Г. В. Ф. Наука логіки.— М., 1972, т. 3, с. 209.

²¹ Див.: Булатов М. А. Понятіе и практические основы развития категорій.— В кн.: Категорії діалектики, їх розвиток и функції. Київ, 1980, с. 23—43.

²² Про категоріальний синтез теорії див.: Храмова В. Л. К проблеме категоріального синтеза: Кант, неокантианство, Эйнштейн.— В кн.: Критическое очерки по философии Канта. Київ, 1975, с. 151—179.

Інакше кажучи, категорії, що виражають загальні характеристики об'єктивної дійсності, завжди застосовуються в даних культурно-історичних умовах людської практики. В цьому плані вони мають бути кінечні і варіативні за змістом, якій розуміється щоразу в конкретній предметній і пізнавальній ситуації, де вони виконують свої синтетичні функції, по-різному. Тому в пізнавальних актах категорії виступають як певні самоочевидні (для даної культури, епохи, суб'єкта) способи осмислення предметного світу. В кожному конкретному випадку вони є не тільки способами узагальнення, але й способами розуміння дійсності. Отже, категорії — не лише ідеальні засоби узагальнення попереднього досвіду, але й способи його кореляції з індивідуальними особливостями даної культури, необхідними для його предметного втілення.

Коли йдеться про аналітичну функцію категорій, то при цьому мається на увазі їх застосування для віднесення об'єкта, що вивчається, до певного класу, рубрики, тобто про підведення предметної багатоманітності реальності під ті або ті універсальні значення. Однак підведення одиничного під загальне — це операція, яка утворює зміст наукових суджень — пояснень, доказів та ін. Ці судження можливі тільки за умови вміння застосовувати загальне знання для цих цілей; брак такого вміння у вченого, як добре показав Кант, компенсувати неможливо. Як свідчить практика сучасної науки, аналітичне відношення передбачає дотеретичний синтез — інтерсуб'єктивне розуміння — предметних смислів об'єктів пізнання. Наукова категоризація дійсності — аналіз і синтез — застає пізнаваний предмет вже певним чином рубрикованим, індивідуалізованим і об'єктивованим.

Залежність наукового пізнання від конкретно-історичного світорозуміння зумовлює специфічні взаємовідношення знання і розуміння, загального і особливого усвідомлення світу в теоретичній діяльності. Часто твердять, що розуміння можна по-різному; визначеність — це атрибут фактуального знання. Але свобода рефлексії менш характерна для актів розуміння, ніж для наукового судження і значною мірою через належність безпосереднього зв'язку розуміння з конкретними особливостями практичної життєдіяльності. Науковому знанню властива більша міра свободи в судженнях про об'єкти, більша рефлексивність, можливість комбінаторики та конструювання, зіставлення різноманітних шарів досвіду в пошуках його однорідності і неперервності. За всієї своєї культурно-історичної варіативності розуміння більш традиційне, менш схильне до перегляду усталеного світобачення. Безпосередній зв'язок розуміння з конкретно-історичними умовами продукування знання водночас зумовлює його більшу змінюваність, варіативність порівняно з узагальненим змістом знання.

Діалектика знання і розуміння полягає в тому, що загальний зміст знання може бути оперативним за конкретно-історичних умов тільки внаслідок його розуміння. Всупереч твердженням представників сучасної західної філософської герменевтики це свідчить про те, що відношення розуміння не зводиться до освоєння лише культурно-історичних об'єктів. Реальне значення розуміння полягає в акцентуванні на необхідності брати до уваги освоєння традиційного досвіду для глибшого розуміння об'єктів актуального пізнання. З цього погляду минуле — це не пасивний об'єкт реконструкції, а «сховище» можливих розумінь, індивідуальних категоризацій світу. Розуміння завжди виступає як здатність індивідуалізувати наявне знання, зіставляти його з культурними характеристиками практичного життя людини. Ця риса розуміння привертає увагу до тієї обставини, що використання досягнень сучасної науки на благо людини неможливе без розуміння її людського смислу.

Резюмуючи обговорення даної теми, зазначимо, що розуміння, як і пізнання, є відображенням об'єктивної реальності. Але на відміну

від знання воно виражає не всезагальні, а її особливі характеристики, а також унікальні способи предметно-практичного зв'язку людини і світу.

Часто-густо момент безпосередньої дійсності практики, що відображається в розумінні, не усвідомлюється як складова суб'єкт-об'єктного відношення, а виступає у вигляді самоочевидної смислової характеристики дійсності. З цією особливістю розуміння пов'язані певні ускладнення в його визначенні та інтерпретаціях.

Так, є думка, що розуміння виступає як освоєння, реконструкція смислів, починаючи від смислового плану мовного висловлювання в діалозі аж до фундаментальних смислів, донесених до нас текстами, символами, пам'ятками культури. Цей підхід нагадує усталене уявлення про розуміння іншої людини як осягнення її «внутрішнього світу», життєвих планів і задумів. Але це не так. Подібно до того, як знання націлене не на «реконструкцію» закону природи, як такого, а на ту предметну реальність, в якій він виявляється, розуміння стосується не смислу «в собі», а тих явищ природи і суспільства, які мають предметний смисл. Тому розуміння — це насамперед усвідомлення практичності світу для людини. Не випадково сферою здійснення розуміння виступає такий універсальний тип практичної свідомості, як мова.

На основі цього може виникнути уявлення, що розуміння стосовно теоретичної діяльності слід визначати як духовно-практичне освоєння світу. Справді, розуміння тісно пов'язане з ситуативними особливостями практики і пізнання. Однак відомо, що характерною рисою способів духовно-практичного освоєння світу є вираження існуючого у формі належного, тобто діяльності, спрямована на формування ідеального образу світу в аспекті людських потреб. Розуміння ж максимально пов'язане з наявною дійсністю і саме по собі не дає конкретної картини майбутнього в деталях його розвитку. Тому власне духовно-практичні способи освоєння світу (наприклад, художній образ) для адекватного розуміння іноді потребують, в свою чергу, перекладу та інтерпретації.

Отже, розуміння виступає як необхідна культурно-історична передумова не тільки теоретичних, але й практично-духовних способів людської діяльності. З цього випливає, що воно є комплексною проблемою сучасного наукового пізнання, дослідження якої важливе для аналізу практичного значення різноманітних типів людського світовідношення.

* * *

В наше время актуальность исследования проблемы понимания обусловлена задачей превращения научного знания в непосредственную производительную силу общества. Анализ общих условий движения от теоретических структур знания к их практическому воплощению в предметном мире человека очерчивает гносеологический аспект проблемы понимания. Понимание в составе познания — это сторона познавательной деятельности, связанной с освоением особенного, индивидуального бытия, включая и культурную историю человека.

Принципиальным для правильной постановки проблемы понимания является признание того, что понимание по своему генезису есть отражение в сознании людей материальных особенностей объективной реальности, практики, общения.

Отрицание принципа отражения в постановке и решении проблемы понимания приводит к ее искаженным интерпретациям в современной буржуазной герменевтике.

Диалектика знания и понимания в научном познании такова, что всеобщее содержание знания может быть оперативным в данной культуре и в данное время для конкретного субъекта только в случае его понимания. А это свидетельствует совсем не о том, что отношение понимания — это освоение исключительно культурно-исторических предметов. Реальная сила понимания заключается в освоении прошлого, традиционного опыта необходимым для более глубокого, всестороннего понимания объектов сегодняшней практики и познания.

ВІД РЕДАКЦІЇ: 800-річний ювілей видатної пам'ятки давньоруської культури — «Слова о полку Ігоревім» — є визначною подією культурного життя в нашій країні і за її межами. У рішенні, прийнятому XXII сесією Генеральної конференції ЮНЕСКО (Париж, листопад 1983 р.), пролунав заклик до наукової і культурної громадськості держав, членів цієї міжнародної організації, широко відзначити 800-ту річницю одного з найвидатніших творів Давньої Русі. Підставами для цього визнано неминуще значення «Слова» у становленні російської і взагалі слов'янської літератури, велика роль закладених у ньому ідей миру і гуманізму у формуванні світової культури, широка міжнародна популярність цієї літературної пам'ятки і той вплив, який вона, поряд з іншими найвидатнішими творами давніх літератур, продовжує робити на світовий літературний процес.

Наш журнал розпочинає публікувати матеріали, присвячені висвітленню історико-культурного змісту «Слова о полку Ігоревім», філософсько-світоглядних та суспільно-політичних ідей, які містяться в ньому. Сподіваємось, що такі публікації сприятимуть поживленню досліджень найдавніших етапів історії вітчизняної духовної культури. Це важливо як з погляду потреби в цілісному відтворенні картини історичного розвитку філософської думки братніх російського, українського та білоруського народів, так і з точки зору завдань ідеологічної боротьби у наш час. Фальсифікація історичного минулого народів СРСР, у тому числі й найдавніших етапів вітчизняної історії, сьогодні широко використовується буржуазними націоналістами, клерикалами, ідеологами антикомунізму в пропагандистських кампаніях, спрямованих проти СРСР, країн соціалізму.

В. С. ГОРСЬКИЙ

СВІТОГЛЯДНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ЗМІСТ «СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»: МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ УЯВЛЕННЯ В ДАВНЬОРУСЬКІЙ КУЛЬТУРІ XII ст.

(Стаття перша)

У вівторок 23 квітня 1185 року новгород-сіверський князь Ігор Святославич вирушив до ріки Дінця проти половців. Крім Ігоря, у поході брали участь його брат Всеволод Святославич, племінник князя Святослав Ольгович Рнльський, син Володимир, а також полк ковуїв — тюркського племені, васалів князя Чернігівського, — на чолі з воеводою Ольстином Олексичем.

Похід був недостатньо підготовлений, сили руських воїнів — замалі. На початку травня 1185 р. біля річки Қаяли руське військо зазнало нищівної поразки, князі ж, які очолювали його, і воїни, котрі вціліли, потрапили в полон, а загинуло їх без ліку. Дорогою ціною сплачено за авантюру Ігоря. Все лівобережжя Дніпра до Сули, Сейма і Переяслава було спустошене, пограбоване й випалене половцями. «И бысть скорбь и туга люта, якоже николи же не бывала во всемь Посемьи и в Новъгородѣ Сѣверскомъ и по всей волости Черниговской:

князи изымани и дружина изымана и избита»¹,— так резюмує автор Київського літопису сумну оповідь про невдалий похід Ігоря Святославича.

Подія ця справила велике враження на сучасників. У Київському літописі оповідь про похід Ігоря посідає одне з центральних місць. За обсягом вона поступається лише «Сказанню про вбивство Андрія Боголюбського» і являє самостійну повість, що включена до складу літопису². Про особливу увагу автора цієї повісті до Ігоря свідчить і підкреслено урочистий спосіб титулування князя — не лише по батькові, а й по дідові. «В то же время Святославич Игорь, внукъ Ольговъ, поеха из Новгорода мѣсяца априля въ 23 день, во вторникъ...»³,— так починається в літописі розповідь про похід.

Зазначений спосіб титулування був досить поширений в давньоруській писемності. До генеалогічної формули, що називає не тільки батька, діда, а й прадіда, вдавався Іларіон в похвалі великому князеві Володимирі Святославичу у «Слові о законі и благодати». Подібнується вона і в Київському літописі, але, підкреслимо,— в особливо урочистих, знаменних випадках, коли йдеться про чеськ вояків, а найчастіше — в некролозі тому чи іншому князеві⁴. Урочиста ж формула, якою відкривається розповідь про невдалий похід князя,— факт унікальний, який має хіба що одну аналогію. Так само починається ще один твір про невдалий похід Ігорів, твір, який не належить безпосередньо до давньоруської літописної традиції. Це — славнозвісне «Слово о плъку Игоревѣ, Игоря, сына Святславля, внука Ольгова». Саме завдяки цьому творові ім'я князя новгород-сіверського і подобиці його невдалого походу і сьогодні чи не найвідоміші серед великого числа вагоміших імен та подій, якими така багата давньоруська історія.

У нинішньому році, коли виповнюється 800 літ з часу «плъку Игорева», згідно з рішенням XXII сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО відзначається ювілей «Слова». Так уже повелось, що напередодні річниці тієї чи іншої визначної події в історії культури особливо активізується інтерес до «ювіляра», хоча в даному разі говорити про зростання інтересу до «Слова» можна лиш умовно — він не згасає з моменту першої публікації твору ось уже 185 років. Початок його вивченню поклав першовідкривач і видавець «Слова» О. І. Мусін-Пушкін, який у 1800 р. публікує «Ироническую песнь о походе на половцев удельного князя Новгорода-Северского Игоря Святославича...». Саму «Пісню Ігоревих воїнів», як тоді називали «Слово», цей відомий любитель вітчизняної історії і збирач пам'яток давньоруської писемності знайшов випадково в кінці рукописного «Хронографа» XVI ст., який раніше належав до зібрання книжок Спасо-Ярославського монастиря. Цей єдиний список твору XII ст. й було покладено в основу його першого видання. Незабаром, під час московської пожежі 1812 року, унікальний список «Слова» загинув разом з усією бібліотекою, що містилась у палаці графа Мусіна-Пушкіна на Разгуляї.

Отже, ґрунтом для вивчення пам'ятки лишається тільки перше її видання і рукописна копія, виконана трохи раніше для Катерини II. Відтоді не припиняється наукове дослідження «Слова», час від часу спалахують жваві дискусії, що охоплюють найширше коло питань,

¹ Памятники литературы древней Руси, XII век.— М., 1980, с. 358 (далі — ПЛДР).

² Бестужев-Рюмин К. Н. О составе русских летописей до конца XIV в.— Спб. 1868, с. 110—115; Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники.— М., 1971, с. 172.

³ ПЛДР, XII век, с. 350.

⁴ Див.: Адрианова-Перетц В. П. «Слово о полку Игореве» и памятники русской литературы XI—XIII веков.— М., 1968, с. 48—49.

пов'язаних з цією чи не найзначнішою і водночас загадковою пам'яткою давньоруської культури. У зв'язку з вивченням «Слова» склався цілий науковий напрям, який об'єднує радянських учених і дослідників з багатьох країн світу — представників літературознавства, лінгвістики, фольклористів, істориків, славістів. Кількість публікацій, присвячених цій пам'ятці, текст якої складається з десятка сторінок, налічує багато тисяч назв⁵. На тлі тієї величчю споруди, яку звели вчені різних галузей знання у ході вивчення «Слова», недостатнім виглядає внесок істориків вітчизняної філософської думки у дослідження видатної пам'ятки давньоруської культури. «Як це не дивно, — відзначав Д. С. Лихачов, — «Слово о полку Ігоревім» менш за все вивчалось як явище культури свого часу — в зв'язку з тодішніми естетичними уявленнями, з уявленнями середньовіччя про світ і суспільство, етнічними поняттями і таке інше»⁶.

Мабуть, однією з причин такого становища було дещо звужене розуміння істориками вітчизняної філософії предмета своєї науки. Довгий час вважалось, що ледь не єдиним завданням історико-філософського дослідження є вивчення закономірностей розвитку достатньо диференційованого теоретичного філософського знання — такого, яким воно остаточно оформлюється в культурі Нового і Новітнього часів. Гідним найменування філософії, отже, вважалось лише знання, що викладене мовою логічних понять і представлене у вигляді системи теоретичних положень. Такий тип філософського знання не характерний для синкретичної за своєю суттю давньоруської культури. А тому до останнього часу в нашій літературі побутує думка, згідно з якою «епоха «Слова о полку Ігоревім» не дає жодних фактів на користь висновку, що на Русі існували філософи і філософія»⁷. Такий погляд не лише неправомірно звужує поле історико-філософського дослідження, а й виявляється теоретично недостатнім з погляду марксистсько-ленінського розуміння сутності філософії як теоретичного ядра світогляду, теоретичної форми розв'язання світоглядних проблем. Як складова світогляду філософія забезпечує своє існування не лише у сфері теоретичного, а й у контексті практично-духовного освоєння дійсності. Саме в останньому й реалізується власне світоглядна функція філософії. Як складова культури — вона відображається в різних сферах духовно-практичного освоєння світу у вигляді філософської культури, філософської думки, закономірності розвитку якої є безпосереднім предметом вивчення історико-філософської науки. Такий спосіб буття філософії був превалюючим у давньоруській культурі, де перша осмислюється і реально побутує як «любоб до мудрості». «Мудрість» же розумілась не просто як знання істини, а й як «життя в істині», і тим самим становила феномен духовно-практичного освоєння дійсності, в межах якого вирішувалось усе коло завдань, змістовно розв'язуваних філософією⁸.

Якщо розглянути «Слово о полку Ігоревім» з такої точки зору, виявляється його надзвичайна цінність для реконструкції філософсько-світоглядних уявлень, панівних у давньоруській культурі. Автор «Слова» не так описує події, як розмірковує з приводу того, що ста-

⁵ Слово о полку Ігореве: Библиогр. изд., пер. и исслед. / Сост. В. П. Адрианова-Перетц. — М.: Л., 1940; Слово о полку Ігореве: Библиогр. указ. / Под ред. С. К. Шамбинаго. — М., 1940; Слово о полку Ігореве: Библиогр. изд., пер. и исслед., 1938—1954 / Сост. Л. А. Дмитриев. — М.: Л., 1955; Словарь-справочник «Слова о полку Ігореве» / Сост. В. Л. Виноградова. — Л., 1965—1984. — Вып. 1—6.

⁶ Лихачев Д. С. «Слово о полку Ігореве» и культура его времени. — Л., 1978, с. 40.

⁷ Потемкин А. Б. Проблема специфики философии в диалектической традиции. — Ростов н/Д, 1980, с. 114.

⁸ Докладніше про це йшлося у спільній доповіді С. Б. Кримського і автора цієї статті на Всесоюзному теоретичному семінарі «Методологічні проблеми дослідження історії вітчизняної філософської думки XI—XVII ст.» (Львів, 1984). Звіт про роботу семінару вміщено у «Філософській думці» (1985, № 1).

лось, демонструє саме світоглядну позицію, на тлі якої оцінюються той чи інший факт, подія, особа. У цьому розумінні розглядувана пам'ятка уособлює не лише глибину мислення невідомого генія, її творця, а й стає типовим репрезентантом філософських уявлень своєї епохи. Отже, історико-філософський аналіз «Слова» дає можливість наблизитись до розкриття сутності філософсько-світоглядних уявлень його творця, а тим самим і до поглибленого вивчення духовної культури тієї яскравої епохи, яка породила цю пам'ятку. Підкреслимо: творця у зв'язку з його епохою.

Це тим більш важливо, що в історії вивчення «Слова» існувала, а подекуди зберігається й понині, традиція розглядати його як своєрідне «диво», дивовижну казкову квітку, розквітлу завдяки геніальності свого автора серед пустелі варварства, мракобісся, диких норівів, косної, малорозвиненої культури. Навіть О. С. Пушкін вважав, що «Слово о полку Ігоревім» здіймається одиноким пам'ятником серед пустелі давньоруської словесності. Звичайно, великий російський поет оцінював «Слово» на тлі знань своєї доби. За час, який минув відтоді, здобуто незаперечні свідчення того, що «хвилююча краса і вражаюча глибина «Слова» — не диво, а закономірність»⁹.

«У «Слові» справді яскраво виявилась індивідуальність автора. Описувані події переживаються ним надзвичайно емоційно. Розповідь сповнена туги і скорботи, гніву й обурення, пристрасних закликів. Але водночас він — невіддільний від свого часу, своєї епохи, виражає загальний рівень давньоруської культури. «Слово» — одна з частин материка, який припинив своє існування багато століть тому. За цією дорогоцінною частиною треба відтворити образ цілого. Але вона, ця частина, — не єдина. Їй передують «Слово о законі и благодати» Іларіона, «Поучення» Володимира Мономаха. Автор «Слова», мабуть, був сучасником ще одного видатного давньоруського інтелектуала, який лишив по собі відоме «Молення Даниїла Заточника». Його наслідує «Слово о погибелі Русской землі». «Слово о полку Ігоревім» зіставне з величчю храмів, блискучими зразками монументального живопису, які були створені видатними діячами культури Київської Русі. Ці творіння донесли до наших днів відлуння тогочасного бачення світу.

Отже, вивчення «Слова» в ракурсі історії філософії спрямовує нас не до пошуку контрасту видатної пам'ятки з епохою, на ґрунті якої вона зародилась, а до виявлення ліній зв'язку з культурою, в контексті якої й формується спосіб бачення світу, переживання дійсності її автором. «Слово» — органічний продукт того культурного універсуму, що породив його. Разом з тим — це видатна пам'ятка своєї епохи. І, як така, своїм неповторним обличчям, індивідуальними ознаками, вона вирізняється серед інших творінь давньоруської культури. Органічне поєднання індивідуальності автора і обличчя універсуму, втіленого в «Слові», становлять одну з відмітних його рис. Останнє, гадаємо, і є ключем до розкриття специфіки філософсько-світоглядного змісту цієї пам'ятки вітчизняної культури.

Діалектична єдність протилежних ознак — чи не найхарактерніша риса, яка виділяє цю пам'ятку на тлі тяжючої до анонімності середньовічної культури. Антиномічність стилю мислення автора «Слова» позначена багатьма суперечностями, над розв'язанням яких століттями б'ється думка дослідників.

Історія не знає витворів людини, котрі не мали б відбитку бачення світу, властивого соціальному середовищу, культурі, в лоні яких вони з'явилися. Внутрішня суперечливість, неоднозначність «Слова» — своєрідний зліпок культури Київської Русі, яка не була однозначним монологом усталених норм, а характеризувалась поліфонією світогляд-

⁹ Греков Б. Д. Автор «Слова о полку Игореве» и его время. — Историк-марксист, 1938, кн. 4, с. 10.

них позицій, на перетині яких і виникають значні пам'ятки цієї культури, що зберігають притаманне їй багатоголосся.

Але справа не лише в цьому. Видатний витвір культури виступає в історії не лише репрезентантом своєї доби, а й органом самокритики культури, що його породила, оскільки розвиває закладені в ній потенції не тільки до можливих, а й до неможливих (як для цієї культури) меж. Йдеться про так звані «гранічні» (ті, що виникають на грані, на зламі епох) творіння культури, де є й зародки нового етапу культурного прогресу. Такі творіння неминуче приречені на внутрішню суперечливість, а їх історична доля досить часто буває трагічною. Але цінність зазначеної суперечливості набагато більша за найпослідовнішу, несуперечливу обмеженість. Адже завдяки творам з цією властивістю реально здійснюється прогрес в культурі людства. Саме такою видається суперечливість «Слова о полку Ігоревім». На перетині протилежних позицій, що зумовлюють антиномічність авторського бачення світу, й утворюється поле інтелектуальної напруги, яке не тільки підносить до найвищих виявів, що їх дає змогу сягнути наявна культура, а й робить можливими більш глибокі прозріння, забезпечуючи тим самим неминуше значення твору для наступних поколінь.

Придивимось пильніше до деяких із суперечностей і до тих проблем, що виникають у зв'язку з ними, щоб наблизитись до осягнення сутності філософсько-світоглядних уявлень автора «Слова» та його епохи.

Якій, власне кажучи, традиції — усній чи писемній — в культурі Київської Русі належить «Слово о полку Ігоревім»? Відповідаючи на це питання, численні дослідники, від В. В. Капкіста, М. О. Максимовича, Ю. І. Венеліна, О. О. Потебні й до В. П. Адріанової-Перетц, Д. С. Лихачова, Б. П. Рибаківа, стверджують, що «Слово» є видатною пам'яткою давньоруської писемності, літератури, а не фольклору.

Справді, автор, здавалось би, з самого початку заявляє про свою причетність до писемної традиції. Він збирається розпочати «трудну повість». Але справа в тім, що слово «повість» в давньоруській мові вживалось зовсім не для визначення жанрової належності літературного твору. Синонімом «повісті» була «історія», тобто правдива оповідь про певні події. Саме так розумів цей термін і автор «Повісті временних літ»¹⁰. Що ж до способу викладу «трудної повісті» у «Слові о полку Ігоревім», то він, безперечно, тяжіє саме до стихії усної мови. Автор «Слова» усвідомлює себе скоріше оповідачем, співцем, ніж письменником, а свою аудиторію — слухачами, а не читачами. Він збирається «пѣти» «пѣснь Игореву». Йі сама пісня виявляється вкрай насиченою звучанням. Звук виступає чи не головним образним компонентом, що об'єднує воедино ті величезні відстані, які охоплює світ, змальований у «Слові». В далекій Тьмутарокані стає в золоте стремено князь Олег, а дзвін цього стремена долинає аж до Чернігова — «той же звонъ слыша давный великий Ярославъ, сынъ Всеволодъ, а Владимиръ по вся утра уши закладаше въ Черниговъ». Князеві Всеславу «в Полотскѣ позвониша заутренюю рано у святыхъ Софеи въ колоколы, а онъ в Киевѣ звонъ слыша», Ярославна плаче в Путивлі, а «на Дунаи Ярославнинъ гласъ слышитъ», і навпаки: «Дѣвници поють на Дунаи — выютъ голоса чрезъ море до Киева».

Ці «голоси, що в'ються», об'єднують світ людей з природою, яка оточує їх. В «Слові» звучить все, оскільки саме звучання виступає найважливішим засобом спілкування не тільки між людьми, а й їх самих з навколишнім світом. Звучанням природа попереджає Ігоря та його воїнів про загрозу — «нощъ стонуци ему грозою птичь убуди, свистъ звѣринъ вѣста, збися Дивъ, кличеть врѣху древа, велит послушати земли незнаемѣ». Звуком змальовується сила ворогів русичів —

¹⁰ Кусков В. В. Связь поэтической образности «Слова о полку Игореве» с памятниками церковной и дидактической письменности XI—XII вв. — В кн.: Слово о полку Игореве: Памятники лит. и искусства XI—XVII в. М., 1978, с. 73—74.

половців. У половців «кричать тельги полунощи», «дети бесови кликомъ поля перегородиша». Звуки сповіщають й про епізоди бою. Ось наближаються половці: «Стязи глаголють «Половци идутъ». Ось під час битви Ігор повертає свої полки на допомогу Буй-Тур Всеволоду: «Что ми шумить, что ми звенить давеча рано предъ зорями? Игорь плъки заворочаетъ...».

Світ «Слова» сповнений відлуння різних голосів, звуків, які й утворюють тло, що промовляє про близькість твору саме до усної стихії. Сказане, звичайно, не виводить «Слово» за межі пам'яток писемності давньої Русі, але воно адресує до однієї з особливостей тогочасної культури. Ця особливість безпосередньо дотична до певних ознак філософсько-світоглядної позиції діячів цієї культури.

Загальновідомий високий статус слова в суспільній думці Київської Русі. Згідно з панівними на той час філософськими уявленнями, слово цінується не лише як найперша і найвагоміша матеріалізація думки, а й як фактор, що певною мірою визначає субстанціональну сутність людини. Народи відрізняються один від одного саме ознакою мови. Найбільш значущим фактором, що зумовлював єдність слов'янських народів, на думку літописця, була їхня мовна спільність. Слов'яни і русичі єдині, пояснює він, оскільки «словенський языкъ и русский одно есть»¹¹. Слово осмислюється як найважливіший засіб спілкування не лише між людьми, а й зі світом «потойбічним». Але характеристика специфічного значення слова в давньоруській культурі потребує ще відповіді на питання: якому власне слову віддається перевага — усному, що звучить, або записаному? Звертаючись до стародавніх культур, ми можемо виявити серед них і ті, що орієнтувались в певний період переважно на слово-сказ, виголошене і почуте слово, і ті, які найбільше шанували слово записане.

До числа культур, орієнтованих на усне слово, належала, наприклад, давньогрецька, а в давньоєгипетській, давньоєврейській існував культ письмового слова. Йдеться не про поширеність грамотності в тій чи іншій культурі, а про атмосферу навколо грамотності, не про те, звучало чи читалось слово, а про те, яке слово шанувалось. В культурі, орієнтованій на усне слово, записане слово може зображуватись як усне і навпаки¹². З цієї точки зору давня культура слов'ян, яка базувалась на родових відносинах, була принципово орієнтована на усне слово. Ця культура становила ґрунт, на якому зростала духовність Київської Русі. Разом з тим з Х ст. в межах давньоруської культури суттєвим компонентом, що впливав на її зміст, виступає християнство.

Християнський світогляд, як відомо, ґрунтується на релігії Писання й пов'язаному з ним культом книги. Отже, він орієнтований на культуру писемного слова. Характеризуючи особливості середньовічної культури, що розвивалась під визначальним впливом християнства, дослідники підкреслюють, що «психологічна атмосфера навколо грамотності, пафос грамотності, умонастрій старанного «писця», грамотія-переписувача, що виявляється зненацька і в найнатхненнішому поеті, і в найглибшому мислителі — це загальні риси всього середньовіччя»¹³.

Якщо з такою міркою підходити до «Слова о полку Ігоревім», то, звичайно, слід було б рішуче вивести його за межі літератури, проголосивши пам'яткою фольклору, оскільки умонастрій його автора не має нічого спільного з уявленням про «писця». Він скоріше оратор, закоханий в стихію усного слова. Але справа в тім, що й культурі Київської Русі в цілому, за всієї властивої їй шаноби до книги і книжності, мабуть, більшою мірою притаманна принципова орієнтація на слово-сказ, слово, яке звучить, слово, яке можна почути. І в цьому —

¹¹ Повесть временных лет.— М.; Л., 1950, ч. 1, с. 23.

¹² Аверинцев С. С. Поэтика ранневизантийской литературы.— М., 1977, с. 183—209.

¹³ Там же, с. 208.

важливе свідчення того істотного впливу, який справив на панівний в тогочасній культурі стиль мислення народний світогляд східних слов'ян, що протистояв привнесеному іззовні, централізовано насаджуваному християнському світорозумінню. Давалась взнаки розвинена культура усного слова, якою відзначається суспільне життя Київської Русі. Ця культура постійно вдосконалювалась самими умовами буття, що вимагали усного виступу: на вічі, сходинах старійшин, а згодом на з'їздах князів, під час судових розглядів, на переговорах з представниками інших племен та іноземних держав, на бенкетних зібраннях, під час похорону, на трізни. Навіть навчання, в тому числі й освоєння початків християнського віровчення, орієнтувалось скоріше на сприйняття усного, а не записаного слова. «На Русі,— відзначають сучасні дослідники,— теологія вивчалась не на факультетах, а на слух за богослужінням, яке становило головне проведення часу освічених людей і ставилось за регулярний обов'язок для інших»¹⁴. В «Житин Феодосія Печерського», наприклад, повідомлялось, що він змалку ходив до церкви «послушая божествъных книг с всемъ вниманнемъ»¹⁵.

Цим зумовлювалось характерне для давньоруської культури сприйняття слова написаного, книжного як слова виголошеного, слова, що звчить. Читання книг осмислюється як засіб бесіди з богом і святими. «Иже бо книги часто чтеть,— пояснює літописець,— то бесѣдуеть с богомъ, или святыми мужи»¹⁶. Книга сприймається не як написана, а записана, вона передбачає реалізацію запису в усному виконанні. Тому автор «Передмови» до літописного зводу 1093—1095 рр. адресує написаний ним текст не читачеві, а слухачам: «Вас молю, стадо христово, с любовью, приклоните ушеса ваша разумьно, како быша древнии княззи и мужие их и како обарааху Руськия земля и иные страны принамаху под ся»¹⁷.

Отже, притаманна «Слову о полку Ігоревім» орієнтація на звук, на слово виголошене і почуте виявляється однією з типових ознак, що простежується в багатьох пам'ятках давньоруської писемності. Вона засвідчує орієнтацію на слово, звук як засіб спілкування, встановлення зв'язку людини з навколишнім світом. І це важливо, оскільки спрямовує дослідження до розкриття тих проблем розуміння світу, що посідали особливе місце в системі давньоруської культури.

Навколишня дійсність для стародавніх русичів становить інтерес зовсім не з погляду її пізнавального опанування. Світ цікавить їх з точки зору можливості виявлення людського смислу, закладеного в ньому, того значення, яке має він для людини. Характерно, що сам термін «пізнання» в давньоруській книжності інтерпретується передусім в дусі витлумачення, яке спрямоване на розуміння. «Пізнати» означало прилучитись, впізнати, визнати, встановити зв'язок тощо¹⁸. Інакше кажучи, пізнавальна діяльність витлумачувалась не як здобуття відомостей про світ, а в аспекті спілкування і розуміння. Така орієнтація пізнавальної проблематики поєднується з максимальною натуралізацією уявлення про сам процес розуміння і спілкування, що дістає вияв у наявному в давньоруській писемності тяжінні до стихії усного слова. В цьому — одне зі свідчень тієї важливої ролі, яку відігравала давньоруська народна культура в комплексі ідейних чинників формування духовного життя Київської Русі.

¹⁴ *Мурьянов М. Ф.* Время (понятие и слово).— *Вопр. языкознания*, 1978, № 2, с. 58.

¹⁵ *Древнерусские предания (XI—XVI вв.)*.— М., 1982, с. 27.

¹⁶ *Повесть временных лет*, ч. 1, с. 103.

¹⁷ *Шахматов А. А.* Предисловие к Начальному Киевскому своду и Несторова летопись.— *Изв. отд-ния рус. яз. и словесности Акад. наук*, 1909, т. 13, кн. 1, с. 264—265.

¹⁸ *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка.— СПб., 1895, т. 2, с. 1088.

Притаманне «Слову» спрямування на людський смисл зображуваних подій зумовлює ще одну його особливість. Автор твору не стільки прагне розповісти про невдалий похід Ігоря, скільки скористатись з нього для повчання щодо належного способу життя. Це зумовлює виразне етичне спрямування авторської концепції в цілому, яке виявляється характерним продуктом давньоруської культури. Адже цей останній, як уже не раз відзначалось, притаманна своєрідна етнізація всього кола світоглядно значущих проблем, що перебували в центрі уваги діячів Київської Русі. Йдеться не просто про переважання інтересу до проблем етики порівняно з іншими проблемами, а про відсутність взагалі «етично нейтральних» сфер в картині світу, осмислюваного крізь призму уявлень про космічний конфлікт добра і зла.

Тому не дивно, що в «Слові» значне місце належить етичній проблематиці, обґрунтуванню етичного ідеалу, який репрезентує світоглядну позицію автора твору. Йдеться, звичайно, не про якусь загально-визнану морально-етичну позицію, спільну для всіх класів і верств давньоруського суспільства. Такої позиції тоді вже не було і не могло бути. Етичний ідеал, уявлення про достойний спосіб життя, представлений в давньоруській писемності, яскраво демонструє свою залежність від класової позиції носія певних поглядів, від його належності до тієї чи іншої суспільної верстви.

Автор «Слова» (цей факт сьогодні, здається, загально-визнаний) належить до числа найближчих спільників князя. Він — виходець із середовища «княжих співців», що й зумовлює політичне й світоглядне спрямування його позиції, в тому числі і в сфері моралі. Єдина політична реальність, яку бачить автор «Слова», — це феодально роздіблена держава. В межах цієї ситуації співець Ігорового походу й шукає шляхів до збереження єдності держави. Вихід, природно, пов'язувався із сподіваннями на добру волю князів руських, на те, що вони не житимуть за принципом «се мое, а то мое же», а лишатимуться вірними тим моральним засадам, які забезпечують братерське єднання, союз і взаємодопомогу під час спільних дій проти ворога в ім'я свободи і процвітання землі Руської: в умовах відсутності виразних факторів, що забезпечували б економічні і політичні підстави до єдності держави, головні сподівання покладались на моральне виховання «хороших» князів — рятівників і оборонців Руської землі.

Обстоюваний автором «Слова» моральний ідеал будується передусім згідно з канонами лицарської етики, носіями якої були представники князівської дружини. Однією з характерних рис, притаманних цим канонам, було переконання в безумовно позитивній і найвищій в ієрархії моральних цінностей князівській природі як такій. «Князь, феодал, — зазначає в зв'язку з цим Ю. М. Лотман, — якщо він не був злочинцем проти віри, братовбивцею, якщо він не вчиняв злодійств, які ставили б його взагалі поза руським феодалітетом, не міг відігравати в літературі роль безумовно негативного героя. Він міг вчиняти дії, що піддаються осуду, і виступати в цей час як негативний герой. Але згодом саме звання князя знов приносило йому реабілітацію. Негативний образ князя неначе розпадається на два елементи — конкретні дії, які викликають осуд, і відгалужену від них князівську природу, що оцінюється завжди позитивно»¹⁹.

Цим, зокрема, пояснюється і двояке ставлення автора «Слова» до організатора невдалого походу проти половців. Ігореві в творі водночас співається «слава» й проголошується «хула».

Образи керівників походу — Ігоря і Буй-Тур Всеволода — змальовуються передусім відповідно до ідеалу лицарства. Князь уявляється не політиком, а насамперед хоробрим витязем, зразком мужності й

¹⁹ Лотман Ю. М. «Слово о полку Игореве» и литературная традиция XVIII — начала XIX вв. — В кн.: «Слово о полку Игореве» — памятник XII века. М.; Л., 1962, с. 346—347.

відваги. В зв'язку з цим привертає до себе увагу «буйство», як чи не найважливіша з погляду автора «Слова» характеристика центральних персонажів пісні — Ігоря і Всеволода.

Слова «буєсть» (2), «буї» (7), «буйство» (2) 11 разів вживаються в тексті твору²⁰. Найбільшою мірою вони стосуються рис характеру головних організаторів походу. Ці слова вживаються не лише для позначення хоробрості, сміливості, завзятості. «Буйство» включає в себе й такі риси, як шаленість, безумство, пов'язані з відвагою. Саме таким «безумно хоробрим», відважним до самозабуття змальовується під час битви Буй-Тур Всеволод, який завзято б'ється з ворогом, забувши все на світі, «забув чти и живота, и града Чрънигова отня злата стола, и своя милья хоти, красныя Глѣбовны, свычя и обычя». Героїчне безумство як ознака багаторьскої величї душі споріднює персонажів «Слова» з піднесено необачними й величними героями світового епосу — Ахілом, Гільгамешем, героями скандинавської «Едди». При зображенні цих героїв головна увага приділяється не стільки описові битви, в якій вони беруть участь, скільки змалюванню їхньої «несамовитості» в запалі бою. «Такий реальний психічний стан, здатний забезпечити найбільший ефект в рукопашному бою,— пише А. М. Робінсон,— але властивий далеко не всім воїнам, ритуально культивувався в професійному дружинному середовищі і шанувался в суспільстві як найвища мужність, як якоесь наслання, що сходить на обраних героїв»²¹.

Звідси випливає характерне для лицарської моралі піднесення до найвищого статусу тих типів діяльності, які надавали найбільших можливостей для вияву позитивних якостей героя. В давньоруській писемності це дістає вияв в оспівуванні «мужьского дѣла», яким вважалися війна та мисливство. Сенс власного життя, «труд» свій Володимир Мономах вбачає в «путях» (походах) і «ловах» (мисливстві), в яких привелось йому брати участь. Згідно з цим він і резюмує в «Поученні», адресованому дітям, свою життєву позицію: «Смерти бо ся, дети, не боячись ни рати, ни от звѣри, но мужьское дѣло творите, како вы богъ подасть»²². Обидві суто князівські справи — війна і мисливство — постійно згадуються й у літописах. Їм же присвячує «трудну повість», тобто повість про військовий похід, або про ратний «труд», і автор «Слова». Війна і тут перебуває в органічному зв'язку з другим компонентом «мужьского дѣла» — мисливством. Дослідники не раз відзначали, що «Слово» буквально насичене мисливськими образами, пов'язаними передусім з соколинним полюванням. «Природа в «Слові»,— відзначає Д. С. Лихачов,— це переважно та природа, яка побачена очима мисливця»²³.

Поєднання в понятті княжого «труда» війни і полювання дуже показове. Адже війна з погляду канонів лицарської моралі набуває самодостатньої цінності, бойове життя — значуще само по собі як арена вияву лицарських добродітностей. Тому й наслідки військового походу не мають вирішального значення. Війна, як і полювання, важлива не під кутом зору її кінцевого результату, а як «труд», під час якого можна виявити і заргументувати якості, необхідні для «мужьского дѣла».

На відміну від етичної свідомості Нового часу як свідомості «результативної», що тяжіє до оцінки дії згідно з тими наслідками, до яких вона привела, середньовіччя надає особливої ваги не результатіві, а меті й способу дії. Похід, хай і невдалий, згубний за своїми наслідками, може стати предметом оспівування, якщо організаторів його надихала висока мета, а спосіб їхньої дії під час походу відповідав

²⁰ Словарь-справочник «Слова о полку Игореве», вып. 1, с. 73—77.

²¹ Робинсон А. Н. Литература древней Руси в литературном процессе средневековья XI—XIII вв.— М., 1980, с. 284.

²² Повесть временных лет, ч. 1, с. 163.

²³ Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени, с. 68.

вимогам лицарської честі. Саме ця особливість лежить в основі позитивного ставлення автора «Слова» до головного героя.

На сучасників походу Ігоря справило враження насамперед благородство тієї мети, що проголошувалась його ініціаторами. Ігор і Всеволод, згідно з версією «Слова», вирушають в похід, щоб «испити шелоном Дону», «понскати града Тьмутороканя». Тим самим акція, вчинена новгород-сіверським князем, змальовується як сповнена благородного пориву спроба повернути втрачену славу «отня стола» Ольговичів — спроба відвоювання дідівського князівства. В інтерпретації бояр Святослава Київського похід Ігоря дістає саме таке пояснення: «Се бо два сокола слѣтъста съ отня злата стола понскати града Тьмутороканя...».

Характерно, що в Київському літописі мета походу зображена більш скромно. Там не згадується ні Тьмуторокань, ні план дійти до неї. Завдання Ігоря обмежується прагненням перемогти половців біля ріки Дінця. Тому безумовна гіперболізація мети походу в «Слові» служила не тільки справі «облагородження» задумів організаторів походу, а, скоріше, завданню підкреслити невідповідність задуму й засобів його реалізації. Велике враження на дослідників справляє саме ця невідповідність. «Коли в літературі про «Слово о полку Ігоревім», — пише Ю. М. Лотман, — висловлюється здивування, чому темою національно-героїчного твору була обрана історично така незначна подія, то слід пам'ятати, що «незначною» вона виступає (як і битва в Ронсевальській ущелині) лише для «результативної» свідомості. Якщо вимірювати масштаб події сміливістю задуму (а саме такі критерії визнав би сам Ігор), то похід його слід визнати одним із найзначніших епізодів руського середньовіччя»²⁴.

Для автора «Слова» важить передусім безпрецедентність походу Ігоря в історії Русі: «То было въ ты рати, и въ ты плькы, — пригадає він епізоди минулої історії, — а сицей рати не слышано!». Унікальність походу вбачається не просто в благородстві його мети, а в її реальній недосяжності. Справді, прагнути з невеликим військом у п'ять-шість полків пробитись через Половецьку землю до Дону й відновити давній руський шлях до Тьмуторокані означало прагнути неможливого. По суті, Ігор вирушає в похід назустріч невідворотній поразці. Він іде всупереч не лише військовим розрахункам, а й прямим застереженням «потойбічних» сил, зокрема, не зважає на такий істотний для тогочасної свідомості фактор, як сонячне затемнення, що однозначно витлумачується в «Слові» як знак поразки.

Цікаво зіставити інтерпретації затемнення під час походу Ігоря, з одного боку, в Київському літописі, а з другого — у «Слові».

Затемнення, за свідченням літописця, відбувається не тоді, коли Ігор збирається вирушити в похід, а безпосередньо перед битвою, коли військо його досягло ріки Дінця. Тим самим воно засвідчує винятковість події, що неминуче наближалась. Шляху назад для Ігоря і його воїнів вже нема. Вони надто далеко відійшли від рідної оселі. Характерно, що й саме затемнення витлумачується Ігорем, згідно з літописною оповіддю, неоднозначно: «Тайны божия никтоже не вѣсть, а знаменню творѣць богъ и всему миру своему. А намъ что створить богъ или на добро, или на наше зло, а то же намъ видити»²⁵.

У «Слові» ж затемнення відбувається, по-перше, до початку походу, коли від його організаторів залежало, вирушати в далекий і небезпечний шлях чи ні. По-друге, затемнення неоднозначно витлумачується як знамення, що віщує недобре.

²⁴ Лотман Ю. М. Об оппозиции «честь» — «слава» в светских текстах киевского периода. — Учен. зап. Тарт. ун-та, 1967, вып. 198. Труды по знаковым системам, 1967, т. 3, с. 109.

²⁵ Памятники литературы древней Руси. XII век, с. 352.

Це має принципове значення, оскільки дозволяє авторові «Слова» зобразити Ігоря згідно з уявленнями про героя, що відповідали кодексу лицарської честі. Герой — це той, хто в межах пануючої необхідності до кінця стверджує власну свободну волю, в найтрагічніших ситуаціях лишається вірним законам лицарської честі і слави. Герой не тікає від небезпеки, він іде назустріч навіть неминучій загибелі, вільно обираючи славну смерть, а не безславне животіння. В такій ситуації результат походу — не важливий. Важливо зберегти вірність належному — тодішнім нормам поведінки. Не менш істотне й те, що чим менш реальною є мета дії, тим більшою славою вона викрає того, хто прагне до такої мети, зберігаючи гідність до кінця. Усвідомлюючи трагічний фінал походу, Ігор виголошує: «Луче жъ бы потяту быти, неже полонену быти...». Краще смерть, ніж існування під п'ятою ворога — це поширена в давньоруській культурі формула лицарського кодексу честі. Вона читається і в Лаврентіївському літописі, у запису під 1150 р. («Луче, братья, измрем сде, нежели сором възмем на ся»), й у Новгородському 1-му літописі у запису під 1204 р. («Луче ны есть умрети у Цареграда, нежели с срамомъ отити»), і в давньоруському перекладі «Історії іудейської війни» Йосипа Флавія («Лепле смърть славу взяти, негле жити пленени») ²⁶.

Шукання «честі» і «слави» — ось головний стимул діяльності Ігоря і його дружини, що цілком відповідає уявленню про героїчне з погляду лицарської, дружинної моралі. В ім'я цього вирушають у похід Ігор і Всеволод, які прагнуть «похитить» «преднюю славу» і поділити «заднюю» славу. Русичі готуються до битви, «нщучи собъ чти, а князю славы». Вірність до кінця вимогам кодексу лицарської честі зумовлює й ту «славу», яку співає Ігореві автор «Слова», завершуючи свою оповідь про його похід ²⁷.

Але сказаним не обмежується характеристика етичних уявлень автора «Слова». Віддаючи данину тим канонам, що панували в його час і в його середовищі, видатний давньоруський співець Ігорєвського походу не лишається в межах цих уявлень. «Слово» містить не тільки «хвалу» і «славу» Ігореві, а й «хулу» йому. Автор судить Ігоря й зважаючи на результати походу. Така оцінка якоюсь мірою вступає в суперечність з підходом, який визначається вимогами дружинної моралі. Але саме завдяки цій суперечності твір набирає глибокого ідейного звучання, що забезпечує його значення для віків прийдешніх.

Події, що оспівуються в «Слові», оцінюються не лише у зв'язку з інтересом і правами героїв та організаторів цих подій. У систему етичної оцінки включається й поняття обов'язку перед землею Руською як найвищий критерій моральності того чи іншого вчинку. І якщо в руслі канонів лицарської етики позитивними героями поеми виступають Ігор і Всеволод, то вони не витримують випробування згідно з вищими критеріями, що враховують інтереси свободи і щастя всієї землі Руської. Носієм ідеалу з позицій цієї, більш високої системи моральної оцінки вступає образ князя Святослава Київського, яким його змальовано в «Слові». «Золоте слово» його — пристрасний заклик до всієї Руської землі, що включає не лише Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське, а й Володимиро-Суздальське, Галицько-Волинське, Полоцьке князівства, Новгород Великий. В цьому патетичному заклику до єднання і оборони спільної Вітчизни — глибокий патріотизм «Слова», який не має аналогів у тогочасній західноєвропейській писемності, патріотизм, який

²⁶ Адрианова-Перетц В. П. «Слово о полку Игореве» и памятники русской литературы XI—XII веков, с. 70—71.

²⁷ Докладніше про поняття «честь» і «слава» в етичних уявленнях давньої Русі див.: Лотман Ю. М. Об оппозиции «честь» — «слава» в светских текстах киевского периода, с. 100—112; Зимин А. А. О статье Ю. Лотмана «Об оппозиции честь — слава в светских текстах киевского периода»; Лотман Ю. М. Еще раз о понятиях «слава» и «честь» в текстах киевского периода. — Учен. зап. Тарт. ун-та, 1971, вып. 284. Труды по знаковым системам, т. 5, с. 464—468, 469—474.

перевищує й уявлення багатьох давньоруських діячів доби феодальної роздрібненості Русі. Саме на цей факт звернув увагу К. Маркс, підкреслюючи, що «суть поеми — заклик руських князів до єднання якраз перед навалою власне монгольських полчищ»²⁸.

Земля Руська, кордони якої простяглися до Дону, Дунаю і Тьмуторокані, в «Слові» виступає не лише в максимально широких просторових масштабах. Вона змальовується і в своїй багатій і славній історії, що дозволяє співцеві зіставляти справи його сучасників з ділами їхніх дідів і прадідів. Аналіз історичного шару «Слова о полку Ігоревім» дає змогу уточнити уявлення про філософсько-світоглядну позицію його автора. Це самостійна проблема, яка потребує спеціального розгляду. Йї ми присвяtimo наступну статтю.

* * *

В статті розглядаються можливості історико-філософського аналізу «Слова о полку Ігоревім», розкривається специфіка існування в древнеруській культурі філософської мислі як «любви к мудрости», де мудрість виступає феноменом практично-духовного освоєння дійсності, передбачаючим не тільки знання істини, но й «жизнь в истине».

Сердцевину філософської мислі Київської Русі образує смисложиттєва проблематика. «Слово о полку Ігоревім», зосереджуючи увагу на оцінці подій, описаних у ньому, присвячене, ядро втілює розуміння його автором світоглядно-філософських проблем, хвилювалих суспільну думку тієї епохи, в частині проблем спілкування, виявлення людського сенсу в оточуючих явищах дійсності.

С отмеченой особенностью связана и характерная для культуры той поры этицизация философской мысли, что актуализирует реконструкцию морально-философских идей автора «Слова». В основе этического идеала, с точки зрения которого расцениваются события, изображаемые в поэме, лежат представления, выработанные согласно канонам рыцарской этики, носителями которой являлись представители княжеского, дружинного слоя в древнерусском обществе. Вместе с тем, отдавая должное представлениям о моральности, господствующим в его время и в его среде, автор «Слова» судит участников похода Игоря и с точки зрения понятия долга перед землей Русской как высшего критерия оценки поступков. Идеи патриотизма, разрабатываемые в «Слове» в связи с этим, позволяют говорить о нем как выдающемся памятнике общественной мысли, не знающем аналогий в современной ему западно-европейской письменности.

²⁸ Маркс К. Лист Ф. Енгельсу, 5 берез. 1856 р.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 29, с. 16.

В. М. НІЧИК

З ІСТОРІЇ
ОДЕСЬКОЇ ЛОГІКО-МАТЕМАТИЧНОЇ ШКОЛИ

Розвиток вітчизняного природознавства та інших конкретних наук у другій половині XIX ст. актуалізував потребу в розробці нових логіко-методологічних засобів наукового дослідження. Традиційна логіка, основана на аристотелівській силлогістиці, попри всі спроби її вдосконалення, на відміну від діалектики не могла подолати відриву дедукції від індукції, логіки — від теорії пізнання і методологічних проблем конкретних наук. Якщо теорія висновку традиційної силлогістики виходила зі зв'язку атрибутивних суджень, то природознавці дедалі частіше звертались до висновків про відношення, до побудови формалізованих теорій, застосування гіпотетико-дедуктивного методу, що потребувало введення в логічні процедури математичної символіки і операцій числення. Все це свідчило про те, що логіка була відірвана від реальних проблем природознавства та математики і не мала засобів для їх розв'язання.

Цей розрив між реальними проблемами природознавства та логіко-методологічними засобами їх теоретичного усвідомлення був провісником кризи методологічних основ логіки наприкінці XIX і на початку XX ст. Більшість учених-логіків тоді ще не володіла матеріалістичною діалектикою як необхідним засобом подолання цієї кризи, хоча в той час діалектична логіка вже існувала і розвивалась у творах К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Тому зосередження уваги на розробці логічних засобів досягнення точності, всебічності зображення, піднесенні ступеня його загальності нерідко зумовлювало втрату зв'язку цих засобів з об'єктом, ідеалізм і агностицизм логіків і природознавців.

У цей час логіка на Україні не була однорідним цілим, а складалася з багатьох конкуруючих течій, шкіл та угруповань. Одні (М. Я. Гротт та ін.) намагались знайти вихід з критичного становища логічної науки у її зближенні з психологією. Другі (В. В. Лесевич, О. О. Козлов, Г. І. Челпанов) доклали зусиль, щоб підвести під неї гносеологічний фундамент, звертаючись до теорій пізнання, що розроблялись кантіанцями, гегельянцями, позитивістами. Треті (В. Д. Кудрявцев та ін.) прагнули зв'язати логіку з метафізикою як вченням про трансцендентну сутність буття. Але були і такі вчені, які відкидали ідеалістичне розв'язання даної проблеми і прагнули розглянути її, виходячи з принципів природничонаукового матеріалізму. Особливо це стосується тих із них, що намагались зблизити логіку з природознавством і математикою і застосувати математичні методи до розв'язання питань, пов'язаних з логічним висновком.

Аналізуючи кризу в методології природознавства і спроби вийти з неї через зближення логіки з математикою, В. І. Ленін наполягав на тому, що логіка має власний предмет і свої, нематематичні методи. Водночас він не заперечував проти застосування в логіці й у філософії взагалі прийомів і засобів, характерних для математики. Так, говорячи про використання символів, В. І. Ленін зауважує, що «проти них взагалі нічого мати не можна». Але «проти всякої символіки» треба сказати, що вона іноді є «зручним засобом обійтись без того, щоб охопити, вказати, виправдати *визначення понять...*» А саме в цьому справа філософії¹. В «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» В. І. Ленін наголошує на відмінності зображення і знаків та символів. «Одна річ зображення, інша річ символ, умовний знак»². «Знаки або символи цілком

¹ Ленін В. І. Філософські зошити.— Повне зібр. творів, т. 29, с. 102.

² Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Там же, т. 18, с. 229.

можливі у відношенні до уявних предметів»³. Говорячи, що «поняття порядок, закономірність і т. п. можуть бути виражені за певних умов математично вираженим функціональним відношенням», В. І. Ленін підкреслює разом з тим відмінність питання про точність опису, до якого прагне математика і якого вона досягає, зокрема, за допомогою формул, символів тощо, і питання про те, що є джерелом нашого пізнання: «об'єктивна закономірність природи, чи властивості нашого розуму, властива йому здатність пізнавати певні апріорні істини»⁴. Саме це, за В. І. Леніним, є «дійсно важливе теоретико-пізнавальне питання, що розділяє філософські напрями»⁵. Отже, В. І. Ленін відмежовує гносеологічний підхід до розв'язання питання про використання математичних засобів, в тому числі й символіки в логіці, від будь-яких інших підходів до нього. Ці останні можуть абстрагуватись від відношення символів до того, що вони символізують, що аж ніяк не перешкоджає виконанню ними функції уточнення опису і прискорення перебігу операцій мислення.

Початок ґрунтовній і плідній розробці математичної логіки у напрямі до матеріалізму на Україні був покладений працями професорів Новоросійського університету та одеської логіко-математичної школи. Її заснування припадає наприкінці XIX і початок XX ст. Світоглядні основи цієї школи формувалися під безпосереднім впливом прогресивних російських учених І. М. Сеченова, І. І. Мечникова, О. О. Ковалевського, М. А. Умова, які тоді працювали в Новоросійському університеті і поширювали серед студентів та викладачів ідеї природничо-наукового матеріалізму. Важливе значення для формування матеріалістичного світорозуміння представників одеської школи мали праці видатного вітчизняного ученого П. С. Порецького — основоположника математичної логіки в нашій країні, в яких узагальнювалися і розвивалися ідеї Буля, Девонса, Шредера⁶. За Порецьким, закони логіки, яка вивчає структуру наукового умовисловку, в кінцевому підсумку не є незалежними від предметного світу: будь-яка аксіоматично побудована формальна система має право на існування лише тоді, коли всі вирази, що доводяться в ній, стають змістовно істинними під час застосування до якоїсь сфери чи сторони об'єктивної дійсності⁷.

Засновником одеської логіко-математичної школи був І. В. Слешинський (1854—1931). Він народився в селі Лисянці на Черкащині, закінчив Новоросійський університет, де слухав курси математики, що читали Є. Ф. Сабінін — учень М. Ф. Остроградського, а також С. П. Ярошенко, В. В. Преображенський, М. А. Умов та ін. По закінченню університету слухав лекції Вейерштрасса, Кронекера, Куммера, Брунса в Берлінському університеті⁸. Після повернення на батьківщину і захисту дисертації майже 30 років працював у Новоросійському університеті. Поряд з викладанням теорії чисел, диференціального й інтегрального числення, теорії ймовірності та ін., І. В. Слешинський виявив великий інтерес до математичної логіки та її історії. В його архіві містяться численні записи курсів математичної логіки, які він прочитав перед аудиторією, стаття «Логічна машина В.-С. Девонса», опрацювання досліджень інших авторів з цієї галузі, зокрема, комен-

³ Там же, с. 228.

⁴ Там же, с. 150.

⁵ Там же.

⁶ Порецький Платон Сергійович (1846—1907) народився і одержав освіту на Україні. Більшу частину свого життя працював у Казанському університеті, відомий як логік, астроном, математик, філософ-матеріаліст. Вийшовши внаслідок тяжкої хвороби у відставку, він повернувся на Україну й поселився в Чернігівській губернії, де й помер.

⁷ *Стяжкин Н. И. Алгебро-логическое наследие П. С. Порецкого.* — В кн.: *Стяжкин Н. И. Формирование математической логики.* М., 1967, с. 370.

⁸ *Киро С. Н. Математика в Новороссийском университете.* — В кн.: *История отечественной математики.* Киев, 1967, т. 2, с. 316.

тарі до праць Ф.-Г. Фреге і листи останнього, переклади на російську мову праць Р. Дедекінда, критичний розбір праць С. Лесневського та ін. Але особливу увагу ученого привертало життя і діяльність П. С. Порецького, матеріали про якого (серед них листи Порецького і спогади про нього) він старанно збирав і які ще чекають на своє дослідження. Показово, що І. В. Слешинський не обмежувався лише «чистою» математикою або математичною логікою, а намагався розглядати їх у більш широкому філософському та культурно-історичному контексті. Про це свідчать виявлені в його архіві численні опрацювання психологічних, філософських творів, дослідження з проблем методології та історії. Цей інтерес до філософсько-світоглядних проблем І. В. Слешинський прищепив й іншим представникам одеської логіко-математичної школи.

І. В. Слешинський разом з іншими прогресивними викладачами Новоросійського університету активно виступав проти переслідування царським урядом учених та революційно настроєних студентів. В 1911 р. він змушений був залишити Одесу і виїхати до Кракова, де викладав в Ягеллонському університеті й був обраний членом-кореспондентом Краківської академії наук.

Найактивніший період наукової діяльності І. В. Слешинського припадає на той час, коли в математиці почали поширюватись теоретико-множинні концепції та аксіоматичний метод. Як засвідчили парадокси теорії множин, виявлені наприкінці XIX ст. Ч. Буралі-Форті, Г. Кантором, Б. Расселом, в математиці з'явилися нові проблеми саме логічного характеру. До необхідності розв'язання логічних проблем приводили також дослідження несуперечливості, незалежності і повноти аксіом, викликані поширенням аксіоматичного методу. Ще раніше працями Р. Дедекінда, Г. Кантора, К. Вейерштрасса був підведений теоретико-числовий базис під основні поняття математичного аналізу. Арифметизація аналізу, зведення питань обґрунтування геометрії до обґрунтування арифметики дійсних чисел зумовили необхідність логічного обґрунтування поняття числа й інших фундаментальних понять математики.

Саме ці питання, пов'язані з застосуванням математичної логіки до обґрунтування математики, перебували в центрі уваги одеських математиків, які згуртувались навколо І. В. Слешинського. Названі питання обговорювались на засіданнях математичного відділу Новоросійського товариства природознавців⁹, на сторінках «Вісника дослідної фізики і елементарної математики» (протягом тривалого часу його редагував один з учнів І. В. Слешинського — В. Ф. Каган¹⁰), і в діяльності видавництва «Метезис», яке друкувало праці Ф. Клейна, Р. Дедекінда, А. Пуанкаре та ін., переклади яких здійснювались в основному учнями і співробітниками Слешинського. Так, переклад І. В. Слешинським «Алгебри логіки» Луї Кутюра і додатки до неї, написані ним разом з С. Й. Шатуновським, викликали жваву дискусію серед математиків, яка активізувала інтерес наукової громадськості до математичної логіки, зокрема до питань про предмет математичної логіки, про відношення алгебри логіки до логіки Арістотеля, парадоксів матеріальної імплікації, використання символіки в логіці та інших науках, про позалогічне застосування математичної логіки (в автоматичних пристроях та ін.). Цікаво, що П. С. Еренфест саме під час цієї дискусії висунув ідею про можливість застосування алгебри для аналізу електричних схем. Пізніше, в 30-ті роки XX ст., ця ідея була втілена

⁹ Див.: Самло А. К вопросу об образовательном значении алгебры.— Вестн. опыт. физики и элементар. математики, 1893, т. 171, с. 121.

¹⁰ Див.: Дахия А. Отечественные методологические и научно-популярные журналы по математике (1833—1917 гг.), их история и роль в развитии математического просвещения в России.— М., 1963, с. 7.

в працях радянського вченого В. І. Шестакова і американця К. Шеннона.

Хід обговорення названих питань учасниками дискусії, зокрема І. В. Слешинським, показав, що в основному на ній здобули подальший розвиток матеріалістичні ідеї П. С. Порецького¹¹, який розглядав закони логіки як «істину, що містить у собі якусь певну вказівку на саму природу матеріалу, що вивчається»¹². Дискутуючи з тими, хто протиставляв математичну логіку традиційній аристотелівській логіці і піддав сумніву її здатність виразити основні закони мислення і відповідність логічних числень дійсним операціям мислення (Б. М. Коялович та ін.), І. В. Слешинський довів, що принципи алгебри логіки не суперечать основним засадам аристотелівської логіки. Він відзначив, що «алгебра логіки є своєрідний переклад аристотелівської логіки на алгоритмічну мову», якій, всупереч думці Б. М. Кояловича, виражає закони мислення і якому «не байдуже, чи відповідає алгебра логіки законам мислення чи ін.»¹³. Разом з тим Слешинський підкреслював, що «алгебра логіки охоплює саме класичну логіку... В неї входить найбільш важливе відгалуження математичної логіки — логіка відношень, що розробляється в наш час італійською школою Пеано... Расселом, Уайтхедом та іншими, а в Росії — С. І. Поварніним»¹⁴.

З'ясування співвідношення математичної логіки і логіки Арістотеля привернуло увагу І. В. Слешинського пізніше (стаття «Про традиційну логіку», видана в 20-х роках). Цю статтю, як і інші праці Слешинського, високо оцінює Я. Лукасевич. У рецензії на дану працю Лукасевич говорить про Слешинського як про піонера нової науки, відомого своїм постійним і неухильним прагненням до ясної і обгрунтованої істини. Однак, всупереч Слешинському, який завжди наголошував не тільки на відмінності, а й на зв'язку математичної логіки з традиційною, Лукасевич висловлює переважно негативне ставлення до «старої логіки». «Філософська логіка, — пише він, — це донаукова стадія логіки математичної. Роль філософської логіки, включаючи в неї і логіку традиційну, вже вичерпана»¹⁵. Ця відмінність підходів двох учених до названої проблеми досить показова. Вона відображає ту розбіжність з цих питань, що існувала між одеською школою, яка працювала над логічним обгрунтуванням математики, тобто йшла до логіки від математики і тому позитивно ставилася до надбань філософської логіки, та львівсько-варшавською школою, яка була філософською школою і розробляла математичну логіку, йдучи до неї від філософії, однак не завжди схвально ставилася до інших напрямів розвитку логіки, особливо філософських і психологічних. Це, звичайно, не заперечує того факту, що саме в цій школі були доведені теореми, що поклали початок логічній семантиці.

Поряд з дослідженням названих вище питань увагу вчених одеської логіко-математичної школи привертала теорія математичного доведення. Так, І. В. Слешинський дійшов висновку про необхідність перегляду математичних доведень під кутом зору їх повноти та заміни громіздких доведень новими — так званими скороченими. З теорії математичного доведення Ягеллонський університет видав двотомний курс лекцій Слешинського. Але основні наукові інтереси вченого концентрувались навколо проблем математики у зв'язку з обгрунтуванням методу найменших квадратів. У розробці цього питання Слешин-

¹¹ Див.: *Слешинский И. В.* Памяти Порецкого.— Вестн. опыт. физики и элементар. математики, 1909, № 487.

¹² *Порецкий П. С.* О способах решения логических равенств и об обратном способе математической логики.— Казань, 1884, с. 12.

¹³ Див.: *Слешинский И. В.* По поводу отзыва проф. Кояловича о книге «Алгебра логики» Кутюра.— Журн. мин. нар. просвещения, Н. С., 1910, ч. 27, № 5/6, с. 213.

¹⁴ Там же.

¹⁵ *Lukasiewicz J.* Z zagadnień Logiki i Filozofii.— Warszawa, 1961, s. 127.

ський виходив з праць Г. Л. Чебишева і був близький до ідей А. А. Маркова.

У зв'язку з обґрунтуванням математики значної гостроти набули питання про універсальність чи обмеженість предметної сфери дії законів формальної логіки, розв'язуваності й нерозв'язуваності задач. Різні відповіді на них значною мірою зумовлювались різним розв'язанням проблеми «чи континуум потенціально ділиться до безконечності, чи його можна поділити на актуально безконечну множинну частину»¹⁶. Прихильники теоретико-множинної концепції обстоювали поняття актуальної безконечності, тобто розглядали безконечність як завершену сукупність. З критикою такого тлумачення безконечності виступили інтуїтивісти, які вважали її потенціальною сукупністю, тобто сукупністю, що перебуває в стані становлення. Виходячи з цього, інтуїтивісти ставились до класичної логіки Арістотеля як до узагальнення операцій мислення над кінцевими множинами і робили висновок, що логіку Арістотеля не можна беззастережно екстраполювати на пізнання безкінечних множин, як це роблять прихильники теоретико-множинної концепції, розглядаючи актуальну безконечність за аналогією з кінцевими множинами. Л. Брауер у своїй праці «Недостовірність логічних принципів» (1908) спеціально аналізує ці питання, особливо виступаючи проти застосування до їх розгляду закону виключеного третього.

Але ще раніше (в 1901 р.) до проблеми побудови алгебри без застосування закону виключеного третього звертався С. Й. Шатуновський (1859—1929). На Першому Всесоюзному математичному з'їзді (1927 р.) відзначалось, що С. Й. Шатуновський задовго до Л. Брауера і Г. Вейля поставив і розв'язав цю проблему¹⁷. Як зазначає М. І. Стяжкін, «результати Шатуновського є передтечею так званої конструктивістської логіки, яку блискуче розвинули у нас А. М. Колмогоров, В. І. Гливенко та інші»¹⁸.

С. Й. Шатуновський, син бідного ремісника, виявив свої блискучі математичні здібності, ще відвідуючи (як вільний слухач Петербурського університету) лекції видатного російського математика П. Л. Чебишева та його учнів. Повернувшись після продовження навчання в Німеччині на батьківщину, С. Й. Шатуновський при підтримці І. В. Слешинського займає посаду приват-доцента в Новоросійському університеті. У книзі «Алгебра як вчення про порівняння за функціональними модулями», видрукованої в Одесі у 1917 р., вчений розвинув повну теорію Галуа і дав її обґрунтування за допомогою поняття функціонального модуля, запропонованого Коші, тоді, як звичайно, воно спирається на доведення існування кореня алгебраїчного третього¹⁹. Зауважимо, що теорія Галуа і в 20—30-ті роки продовжувала посідати чільне місце в алгебрі. М. Г. Чеботарьов, зокрема, відзначає, що вона допомагає під час розв'язання багатьох алгебраїчних питань, в тому числі і таких, як зв'язок між групою і арифметичною природою рівнянь та ін. Ідеї Галуа зробили істотний вплив на розвиток окремих галузей математики, зокрема на галузі автоморфних функцій, комбінаторної типології. Заслуговує на увагу те, що дослідження Шатуновського щодо теорії Галуа були використані і продовжені вітчизняними вченими. Так, М. Г. Чеботарьов при викладі основ теорії Галуа, спираючись на роботи Шатуновського, відійшов від класичного визначення групи Галуа, пов'язаного із законом виключеного третього. «Я,— писав М. Г. Чеботарьов,— наслідуючи приклад Мартенса і Шатунов-

¹⁶ Горнштейн Т. Проблема безконечності у Гегеля та в сучасній математиці.— Прапор марксизму, 1930, № 3, с. 68.

¹⁷ Див.: Математический съезд.— Под знаменем марксизма, 1927, № 5, с. 181.

¹⁸ Стяжкин Н. И. Формирование математической логики.— М., 1967, с. 413.

¹⁹ Див.: Киро С. Н. Математика в Новоросийском университете.— В кн.: История отечественной математики. Киев, 1967, т. 2, с. 495—496.

ського, ввів поняття функціонального модуля..., цей шлях більше відповідає духу теорії Галуа»²⁰.

На думку А. П. Юшкевича, вихідні ідеї і поняття названої праці С. Й. Шатуновського випередили розробки Е. Неттер та її школи²¹. У передмові до своєї книги Шатуновський писав, що «застосування логічного закону виключеного третього не лише до елементів безконечної багатоманітності, а й до елементів кінцевого класу, потребує надзвичайної обережності й іноді може бути виправданим лише після довгого ряду досліджень»²². Шатуновський пояснював це тим, що можливість вибору одного з двох висловлювань « $A \in B$ » і « $A \notin B$ », де A позначає якийсь предмет, а B — клас предметів, залежить не лише від визначення класу B , а й від визначення предмета A . Як би ми не визначали клас B , якщо він не буде визначенням сукупності взагалі всіх предметів, то завжди можна визначити предмет A так, щоб в цьому визначенні не йшлося ні про належність, ні про неналежність A до класу B . Якщо ж при такому значенні говорять, що предмет A належить або не належить до класу B , то це може означати лише те, що визначення предмета A може бути доповнене новим визначенням (формально або реально) таким чином, щоб можна було встановити диз'юнкцію між належністю чи неналежністю до класу B нового предмета A^1 , визначення якого складається з визначення предмета A і названого доповнення, причому новий предмет A^1 все ще позначається терміном A^1 .

На думку Шатуновського, закон виключеного третього правомірно застосувати лише тоді, коли предмет A можна розглядати як одиницю (індивідуум) щодо класу B . Саме цей закон він використовує для встановлення індивідуума або логічної одиниці щодо предмета B . «Предмет A називається логічною одиницею щодо предиката або предмета B , якщо ці предмети так визначені, що з двох речень « $A \in B$ » і « $A \notin B$ » одне приймається»²³. У зв'язку з цим Шатуновський вказує на недоцільність доведення існування або неіснування, а також доведень від супротивного, доведень неможливості, які ґрунтуються на логічному законі виключеного третього, якщо попередньо не встановлено, що предмет, до якого цей закон застосовується, є логічною одиницею щодо класу, з яким він зіставляється.

Отже, у Шатуновського йдеться не про заперечення застосовності закону виключеного третього, а про те, що будь-який закон дійсний лише щодо таких явищ, стосовно яких він виступає як загальне. Якщо ж немає відповідних умов, а отже, і явищ (індивідуумів, логічних одиниць), то жодний закон, в тому числі і логічний, — недійсний. З цього, однак, не випливає те, що з законів логіки є винятки, що вони не універсальні, залежать від особливостей тієї чи іншої предметної сфери. Від цих особливостей, тобто від наявності чи відсутності певних явищ, залежить лише те, який саме з багатьох можливих законів застосовуватиметься. Отже, ідеї С. Й. Шатуновського були цікаві тим, що вони ставили дискусію про закон виключеного третього на належне місце.

Праці С. Й. Шатуновського так само, як і його доповіді (зокрема, на X і XII з'їздах російських природознавців і лікарів), наукова та перекладацька діяльність свідчать про те, що його головні інтереси в галузі логіки зосереджувались на вивченні її законів, а також на обґрунтуванні фундаментальних математичних понять. На X з'їзді російських природознавців і лікарів він виклав основні принципи аксіоматичного обґрунтування теорії площин у неархімедовій геометрії, яке

²⁰ Чеботарев Н. Основы теории Галуа. Ч. 1.— М.; Л., 1934, с. 5.

²¹ Див.: Юшкевич А. П. История математики в России.— М., 1968, с. 555.

²² Шатуновский С. О. Алгебра как учение о сравнении по функциональным модулям.— Одесса, 1917, с. 1.

²³ Там же, с. 5.

він зробив незалежно від Гільберта. Згодом Шатуновський розробив аксіоматику кількісного порівняння величин, яка разом з відкритим ним широким узагальненням поняття границі ввійшла до оригінального курсу «Вступ до аналізу» (Одеса, 1924). Якщо раніше, протягом тисячоліть математики обмежувались уявленнями, що величина є те, що може бути більшим чи меншим, не піддаючи відношення рівності і нерівності логічному аналізу, то Шатуновський вперше застосував аксіоматичний підхід до вчення про величину. Довівши сумісність і незалежність цих аксіом, він вивів з них основні властивості відношень «більше — менше». Вчення про число Шатуновський будує не на традиційному понятті про упорядковану послідовність розміщеного комплексу. Множина, на його думку, є розміщеною, коли для будь-яких двох її елементів можна вказати третій, що слідує за ними обома, навіть якщо для цих двох відношення слідування не було встановлене.

У додатках до праць, які перекладав С. Й. Шатуновський, він відзначає, що його цікавлять насамперед «питання про розв'язуваність чи нерозв'язуваність задач»²⁴, проблеми, пов'язані з «потребою чіткого усвідомлення тих основ, на яких ґрунтується арифметика»²⁵. С. Й. Шатуновський доводив, що для обґрунтування математики першорядне значення має «точне визначення понять і строго логічний розвиток ідей, що перебувають в основі великої науки Ньютона і Лейбніца... Знайомство з цими ідеями і поняттями в обробці Вейерштрасса, Дедекінда, Кантора... є дуже важливим для філософського розвитку розуму»²⁶.

Однак серед усіх додатків, написаних С. Й. Шатуновським до перекладу математико-логічних праць, з філософського погляду найважливішим є перший додаток до перекладу «Алгебри логіки» Л. Кутюра і передмова до перекладу праці Р. Дедекінда «Неперервність та ірраціональність числа». В обох текстах викладається питання про використання символів, знаків та їх відношення до об'єктивної дійсності — питання, якому увагу приділяв В. І. Ленін в «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі». В розв'язанні його С. Й. Шатуновський перебував в цілому на матеріалістичних позиціях.

Торкаючись питання про використання символів, С. Й. Шатуновський підкреслює, що знаки, «якими можуть позначатися певні відношення речей», у математико-логічному дослідженні вживаються у своєму функціональному бутті як замінники певних реальних речових відношень. Це — звуки, кольори, тіла, малюнки, літери, поняття та ін. «Знаки можуть бути якої завгодно природи»²⁷, — вважає Шатуновський, але для всіх них спільним є те, що вони перебувають у відношенні відповідності з тим, що позначається, і повинні безпосередньо сприйматися дослідником. Позначення тієї чи іншої речі певним знаком, так само як і закріплення за відповідним предметом функції носія знака, зумовлюються конкретними особливостями дослідницького процесу та інтерсуб'єктивності комунікації в науці.

Знакам, на думку Шатуновського, притаманна така риса, як інваріантність, вживання їх в певному, ustalеному порядку. Їх функції незмінні, що впливає з відповідності між знаком і тим, що позначається. «Важливість встановлення такої незмінної в своєму порядку гру-

²⁴ Адлер А. Теория геометрических построений / Пер. с нем. под ред. и прим. С. О. Шатуновского. — Одесса, 1924, с. 6.

²⁵ Дедекінд Р. Непрерывность и иррациональные числа / Пер. С. О. Шатуновского с присоединением ст. переводчика «Доказательство существования трансцендентных чисел». — Одесса, 1909, с. 3.

²⁶ От редактора. — В кн.: Ковалевский Г. Введение в исчисление бесконечно-малых / Пер. с нем. под ред. и с прим. С. О. Шатуновского. Одесса, 1909, с. 11.

²⁷ Шатуновский С. О. Предисловие. — В кн.: Дедекінд Р. Непрерывность и иррациональные числа, с. 4.

пи знаків,— відзначає Шатуновський,— полягає в «здатності нашого духу», як говорить Дедекінд, встановлювати відповідність між цими знаками та індивідуумами будь-якої групи речей...»²⁸. Але завершення цієї фрази має у Шатуновського присмак неокантіанського звучання: «...завдяки чому ми вносимо певний порядок у цю останню групу»²⁹. Шатуновський тут відтворює думку Дедекінда, але не критично, що цілком пояснюється тим, що він за своїми поглядами був природничонауковим матеріалістом і, як такий, припускався певної нечіткості і навіть окремих хитань у світоглядних питаннях. Це не заперечує того, що при дальшому викладі він обстоює матеріалістичне твердження про існування позначуваного незалежно від позначення і того, хто позначає.

Хоча передумовою математико-логічного дослідження є вироблення знаків, встановлення відповідності між ними і тим, що позначається, в процесі дослідження здійснюється абстрагування від гносеологічного аспекту знаків. «Всі дослідження,— говорить Шатуновський,— повинні проводитися незалежно від будь-якого тлумачення символів на основі погоджень, які, якщо завгодно, можуть розглядатися як визначення символів, які аналізуються, або класу, що вони утворюють»³⁰.

Математична логіка досягає точності і швидкості перебігу операцій завдяки абстрагуванню від предметного і навіть від формального змісту. В процесі оперування знаки, правила, логічні закони беруться як «чисті» і як такі, що мають у собі інформацію про об'єктивний світ. Однак абстрагування від формального змісту логічних змінних і постійних здійснюється з неоднаковою мірою повноти. Коли вживаються квантори загальності чи існування або такі логічні постійні, як «якщо... то», «або» «і», «не», що є словами природної мови, які відображують дійсні відношення речей, то повне абстрагування від їх інформаційної навантаженості неможливе. Звичайно, число операцій, які позначаються названими постійними, може бути зведеним до мінімуму, наприклад, до операції, що позначається штрихом Шефера і є твердженням про несумісність двох речей, або, як це показав учень С. Й. Шатуновського — М. І. Шейнфінкель, будь-яке речення, позначене кінцевим числом знаків, може бути замінене виразом з комбінації трьох постійних знаків C, S, U .

Підкреслюючи, що в процесі здійснення логічного числення дослідник абстрагується від змісту символів, Шатуновський вважає, що вчений повертається до нього наприкінці дослідження — у процесі предметної інтерпретації одержаних результатів. Застосування інтерпретації є підставою для глибшого вивчення предметів, що позначалися певними знаками, і власне для уточнення знаків. «Коли,— зауважує С. Й. Шатуновський,— при ближчому дослідженні речей в них вбачають такі властивості або співвідношення, які не можуть характеризуватись встановленими знаками-числами, то створюють... нові знаки такого роду, щоб вони могли характеризувати відношення речей, тільки-но побачені»³¹. Разом з тим Шатуновський зазначає, що «введення нових символів може зумовлюватись не об'єктивними властивостями речей, до яких ми звичайно ці символи відносимо, а прагненням підпорядкувати старі символи, певним новим вимогам, несумісним з тими властивостями символів, які правила їм за визначення»³². Отже, на думку Шатуновського, абстрагування від того, що символізується, і оперування «чистими знаками» має своєю необхідною передумовою і кінцевою метою встановлення відповідності між знаком і тим, що позна-

²⁸ Там же.

²⁹ Там же.

³⁰ Шатуновский С. О. Приложение 1-е.— В кн.: Кутюра Л. Алгебра логики, с. 1—2.

³¹ Шатуновский С. О. Предисловие, с. 4.

³² Там же.

чається, тобто такої відповідності, що поглиблює як знання того, що позначається, так і процес його осягнення. «Чисті знаки... можуть бути і дійсно бувають дуже корисними... з тієї причини, що цими знаками зручно виражаються реальні властивості речей»³³.

Розгляд з матеріалістичних позицій філософських проблем, які поставали перед Шатуновським у процесі дослідження математичної логіки (а саме: про варіативність змісту, яким наповнюються в процесі відображення дійсні логічні форми і, зокрема, наукові поняття. про засоби уточнення зображення, про позначення і символізацію та ін.), сприяв плідній розробці методології і логіки математичного пізнання, аналізу питань про роль математичних методів у природознавстві, про значення математичної логіки та теорії множин для ґрунтовнішого вивчення проблеми обґрунтування математики.

Остання проблема розглядалась й іншими учнями і співробітниками І. В. Слешинського, зокрема В. Ф. Каганом (1869—1953)³⁴. Найбільш відомою працею В. Ф. Кагана одеського періоду є видана в 1907 р. книга «Основи геометрії. Вчення про основи геометрії в ході його історичного розвитку» — точний, систематичний і перший у світовій літературі повний виклад аксіоматики евклідової геометрії. Перше повідомлення про свою аксіоматику евклідової геометрії В. Ф. Каган зробив на XI з'їзді російських природознавців і лікарів (Петербург, 1902 р.) і тоді ж видрукував його — майже водночас з відомою працею Д. Гільберта «Основи геометрії» (1899 р.). Значну увагу В. Ф. Каган приділяв аксіоматизації неевклідової геометрії. В основі його аксіоматики було поняття про простір як точкову багатоманітність, «в якій (за Ріманом) до кожних двох точок віднесено арифметичне число — відстань і (за Лі) встановлена система перетворень, що відносять кожную точку до певної іншої точки (рухів)»³⁵. В. Ф. Каган прочитав перший в нашій країні курс теорії відносності.

І. Ю. Тимченко (1863—1939) під впливом І. В. Слешинського працював над теорією функції комплексної змінної, теорією чисел та ін. Його доробок підсумовано в книзі «Основи теорії аналітичних функцій. Частина I. Історичні відомості про розвиток понять і методів, що лежать в основі аналітичних функцій» (1899 р.).

Характерною рисою діяльності І. Ю. Тимченка, так само як і іншого відомого українського історика математики — М. Є. Ващенко-Захарченка, була пильна увага до нових напрямів математики. Разом з іншими представниками одеської школи він пропагував методи, засновані на вживанні математичних символів, виходив у своїх дослідженнях з ідей теорії множин Г. Кантора, принципів К. Веерштрасса. Як відзначає А. П. Юшкевич, названа праця, що здобула визнання й за кордоном, привертає увагу насамперед винятковим багатством матеріалу і точністю аналізу³⁶.

Наукова діяльність Є. Л. Буницького (1874—1952), який здобув математичну освіту в Новоросійському університеті і до 1922 р. працював там професором, була присвячена дослідженню логіко-математичних проблем, зокрема проблеми застосування алгебри логіки до арифметики, а також питання про визначення числа членів у логічному поліномі. Його дослідження в галузі симетричних функцій алгебри логіки високо оцінюються спеціалістами з історії математичної логіки. Результати Буницького, відзначає М. І. Стяжкін, можна кваліфікувати як арифметичну модель алгебри в строгому сенсі³⁷. Якщо ско-

³³ Там же, с. 5.

³⁴ Див.: *Киро С. Н.* Математика в Одесском (Новоросийском) университете (1865—1955): Науч. ежегодник.— Одесса, 1957.

³⁵ *Каган В. Ф.* Основания геометрии. Учение об основаниях геометрии в ходе его исторического развития.— Одесса, 1907, т. 2, с. 551.

³⁶ Див.: *Юшкевич А. П.* История математики в России.— М., 1968, с. 502.

³⁷ Див.: *Стяжкин М. И.* Формирование математической логики, с. 412—413.

ристатиє сучасною термінологією, можна сказати, що загальна теорема у Буницького є передусім пропозицією для структури в термінах теорії симетричних функцій, яка лише потім переводиться у відповідну арифметичну теорему. На визначення дальших математичних інтересів Буницького мав значний вплив Гільберт, з яким він спілкувався у 1906—1907 роках під час перебування в Геттінгені. Так, докторська дисертація українського вченого розвивала ідеї Д. Гільберта та його учня В. Вестфаля. Серед інших учнів і співробітників І. В. Слешинського в Новоросійському університеті назвемо А. Д. Крижанівського (1883—1938), який займався з'ясуванням і узагальненням поняття границі, В. А. Ціммермана (1866—1939), який обгрунтовував деякі важливі результати варіаційного числення та ін. З одеської логіко-математичної школи вийшли також С. О. Яновська, праці якої, присвячені філософсько-методологічним проблемам математики, математичної логіки, аналізу «Математичних рукописів» К. Маркса, здобули широке визнання, М. І. Шейнфінкель та ін. Зокрема, М. І. Шейнфінкель у 1920 р. написав, а в 1924 р. у «Математичних анналах» видав працю «Про основи будови математичної логіки», де намагався звести до мінімуму кількість логічних знаків, за допомогою яких записуються формули логічних числень. Праця вченого «До проблеми розв'язуваності в математичній логіці», написана разом з Бернайсом («Математичні аннали», т. 99, 1929), широко використовується і нині в підручниках з математичної логіки. Ідеї Шейнфінкеля були реалізовані під час побудови системи комбінаторних логік американськими логіками Каррі, Черчем та ін.

Для оцінки доробку одеської логіко-математичної школи необхідно віднести її до певного етапу в розвитку даної науки. З цією метою звернемося до праці Г. І. Рузавіна та П. В. Таванця³⁸. Автори поділяють розвиток математичної логіки на чотири періоди, доводячи свій розгляд до 50—60-х рр. нашого століття. Перший — це «передісторія математичної логіки», головний зміст якої становлять ідеї цієї науки, висловлені Лейбніцем. Другий — від Буля до Фреге — період алгебри логіки. Третій — від Фреге до «Principia mathematica» Рассела і Уайтхеда, коли математична логіка розроблялась переважно як засіб систематизації і обгрунтування математики. Нарешті, четвертий період — від згаданої праці Рассела і Уайтхеда до 50—60-х рр. нашого століття, пов'язаний з розвитком металогіки і семантики, з виникненням різних систем багатозначних, комбінаторних, символічних і модальних логік. Як видно з попереднього викладу, представники одеської школи, почавши свої дослідження у 80—90-х рр. XIX ст. з алгебри логіки, основні зусилля зосередили на обгрунтуванні математики і, отже, їх доробок стосується переважно третього з названих періодів. Але їх учні і вихованці за своїми працями і науковими інтересами належать уже до останнього періоду. Важливо і те, що своїм широким, філософським підходом до розв'язання спеціальних логіко-математичних проблем вони сприяли виникненню підґрунтя і для того сучасного напрямку, який називається «логікою і методологією науки».

Представники одеської логіко-математичної школи зробили гідний внесок в історію вітчизняної і світової логіки науки. Тоді, коли більшість логіків схилилась до ідеалізму у різних його варіантах, зокрема до емпіріокритицизму, символізму тощо, І. В. Слешинський та його послідовники взяли твердий курс на зближення логіки з природознавством, природничонауковим матеріалізмом. Це сприяло ствердженню матеріалістичних засад у вітчизняній науці, прискорювало її перебудову на основі діалектико-матеріалістичної методології.

³⁸ Рузавин Г. И., Таванец П. В. Основные этапы развития формальной логики. — В кн.: Философские вопросы современной формальной логики. М., 1962.

ДОДАТОК

Витяг з «Каталогу рукописів університетської бібліотеки у Варшаві». Варшава, 1973, т. 2 *

«...524: Іван Слешинський. Коментарі, витяги, опрацювання, переклади та критичні оцінки праць інших авторів з галузі математики й філософії. 1890—1924 рр.

1. Коментарі та витяги з математичних творів в галузі аналізу, теорії функцій, диференціальної геометрії і ін. 1896—1912 рр., л. 1—332.

3. Коментарі й витяги: алгебра, теорія ймовірності, теорія чисел. Між іншим: переклад на російську мову праці Ріхарда Дедекінда «Що таке числа і для чого їх вживають», виданої у Брауншвейзі 1893 р., л. 1—340.

4. «Математична логіка» — витяги з праць інших авторів та різні матеріали до викладання математичної логіки. 1899—1913 рр., л. 1—327.

5. Матеріали до методології математичних наук, опрацьовані в 1902—1903 рр. Стаття, л. 1—96.

2. Коментарі до праць Фрідріха-Готтліба Фреге 1905—1915 рр.; л. 1—39; в тому числі лист Ф.-Г. Фреге до NN від 11.VII.1908, л. 34—35 та відбитки його праць.

6. Матеріали, що стосуються життя й діяльності російського вченого Платона Порецького (1846—1907), серед них витяги з кореспонденції Порецького та спогади про нього, написані дружиною, л. 1—353.

7. Витяги, коментарі та оцінка твору Отто Штольца та Ф.-А. Гмайнера «Вступ до теорії функцій». Лейпціг, 1904. Дані також розв'язання задач, доданих в цьому підручнику, л. 1—487.

8. Матеріали до лекцій на тему: «Філософія Ганса Вайгінгера в застосуванні до математики». Критичний розбір творів Вайгінгера «Філософія «Als—Ob.», л. 1—156.

9. Наукова праця, написана І. Слешинським 1915 р. «З приводу книжки Серпінського «Теорія ірраціональних чисел», виданої у Варшаві в 1910 р.», л. 1—117.

2. Наукова праця, написана І. Слешинським у 1915—1918 рр. «З приводу книжки Вацлава Серпінського «Нарис теорії множин», виданої у Варшаві, в 1912 р.», л. 1—510.

3. Деякі елементарні приклади (формули), що часто вживаються. Опрацьовано в 1915 р., л. 1—23.

4. «Про ряди, що вміщують всі раціональні числа». Опрацьовано в 1915 р., л. 1—21.

10. Критична оцінка праць Станіслава Лесневського «Основи загальної теорії множин», виданої 1916 р., та кілька праць Яна Куксевича, написаних на рубежі логіки та математики в 1916 р., л. 1—266.

11. «З філософських творів» — виписки з творів, що стосуються галузей логіки, філософії, психології. 1905—1913 рр., л. 1—339.

12. Різні виписки з праць видатних філософів на тему «Релігійне і філософське». 1920—1924 рр., л. 1—948.

525. Іван Слешинський. Статті і нотатки з математики й математичної логіки. 1894—1925 рр.

1. Статті з арифметики та теорії ймовірності. 1894—1909 рр., л. 1—300.

2. Статті з алгебри, серед них: «Теорія детермінант (визначників), алгебраїчні рівняння», «Логічна машина Вільяма-Станлея Джевонса», 1901—1920 рр., л. 1—399.

3. «Статті з аналізу». Підготовчі нотатки і матеріали до лекцій та статей про функцію Ех. 1898—1919 рр. При цьому нотатки доктора С. Любельського від 15.III.1932, що містять оцінку цих статей, та публікація: Бартолотті Еггоре. «Математична школа в Болоньї». Болонья, 1928, л. 1—494.

4. Дидактичні праці з вищої алгебри, аналітичної геометрії та фізики. 1903—1925 рр., л. 1—400.

* Додаток є перекладом з польської мови витягу із зазначеного каталогу, що стосується архіву І. В. Слешинського. Цей архів у відділі рукописів університетської бібліотеки у Варшаві вміщується під номерами (шифрами) 525—529. Певний номер позначає коволют, який складається з ряду творів, кожен з яких має своє порядкове число. Витяг подається за прийнятими в каталозі бібліографічними правилами.

5. До теорії аналітичних функцій. При цьому нотатки доктора С. Любельського з оцінкою даної праці. 1914 р., л. 1—400.

6. Нотатки з логіки. Роздуми і виступи з галузі класичної і математичної логіки та психології. 1896—1922 рр., л. 1—522.

7. Роздуми про принципи математики, про логіку і психологію математичних досліджень та коментарі до праць інших авторів зі споріднених галузей. 1915—1920 рр., л. 1—257.

526. Матеріали до лекцій Івана Слешинського, прочитаних на курсах в Закопаному 1914, та його зауваження до «Порадника для самонавчання» 1917 р.

1. Матеріали і конспекти до лекцій на другому університетському курсі для польських вчителів в Закопаному. Логіка в її відношенні до математики. Липень 1914 р., л. 1—126.

2. Зауваги до праць проф. Кветневського та З. Янішевського щодо першого тому «Порадника для самонавчання», л. 1—24. Тут же на л. 7—10 чернетка листа Станіслава Михальського, видавця «Порадника в справах наукових і видавничих планів», 12.VII 1917 р.

3. «Розбір доведень», зауваги, писані в лютому 1911 р., л. 1—11.

527. Іван Слешинський. Конспекти і матеріали до лекцій, прочитаних в Одесі.

1. Програми лекцій та список екзаменаційних задач з математики у вищих навчальних закладах Одеси 1895—1907 рр., л. 1—210 (серед них гектографічних друків — 10, брошур — 2).

2. Популярні одеські лекції. Аналіз. Конспекти і матеріали до доповідей, проголошених в Новоросійському товаристві Природознавців [і лікарів] в Одесі 1896—1903 рр., л. 1—408 (в тому числі гектографічних друків 1—11).

3. Конспекти і матеріали до лекцій з диференціального числення та його застосування — для студентів математичного факультету Одеського університету 1897—1908 рр., л. 1—570.

4. Конспекти і матеріали до лекцій з диференціального числення на жіночих курсах в Одесі. 1904—1911 р., л. 1—562.

5. Конспекти і матеріали до лекцій з інтегрального числення, теорії функцій та вступу до аналізу, прочитаних на жіночих педагогічних курсах в Одесі 1904—1911 рр., л. 1—191.

6. Одеські лекції з математичної логіки. Конспекти і матеріали до лекцій, прочитаних на жіночих педагогічних курсах в Новоросійському товаристві природознавців в Одесі. 1903—1911 рр., л. 1—461 (серед них гектографічний друк — 1).

7. Одеські лекції з логіки в гімназії Углицького. Матеріали та конспекти. 1906—1911 рр., л. 1—506 (серед них машинописних текстів — 2, гектографічних друків — 1).

8. Матеріали до лекцій, прочитаних в Одесі з теорії функцій, інтегрального числення та теорії безконечності. 1907—1914 рр., л. 1—407.

528. Іван Слешинський. Конспекти і матеріали до лекцій в Ягеллонському університеті. 1911—1924 рр.

1. Матеріали до лекцій з теорії функцій. 1911—1919 рр., л. 1—511.

2. Матеріали до лекцій з теорії детермінантів 1912—1924 рр., л. 1—97.

3. Розклад лекцій та список колоквиумів. 1912—1924 рр., л. 1—13.

4. Конспекти та матеріали до лекцій з диференціального числення. 1914—1919 рр., л. 1—318.

5. Матеріали до лекцій з теорії границь. 1919—1920; 1922—1924 рр., л. 1—334.

6 (1). Матеріали до лекцій в академічному 1923—1924 році з теорії вираження постійних і змінних, л. 1—121.

6 (2). Шайкевич. Добування коренів вищих ступенів в численнях. Російською мовою, без року, л. 1—34.

6 (3). Доведення різних геометричних тверджень. 1915—1922 рр., л. 1—29.

529. Опрацювання і частковий переклад Іваном Слешинським праці Конрада Кнюппа, виданої 1913 р. в збірнику «Основи загальної теорії аналітичних функцій». При цьому на с. 353 коротка оцінка актуальної вартості для науки цього опрацювання, написана С. Любельським, без дати.

* * *

Статья посвящена историко-философскому анализу деятельности крупнейшей отечественной логико-математической школы, возникшей на рубеже XIX и XX вв. в Новороссийском (позже Одесском) университете и связанной с именами И. В. Слешинского, С. О. Шатуновского, Е. Л. Бушцкого, В. Ф. Кагана, И. Ю. Тимченко и др. Труды представителей этой школы опирались на идеи пионера математической логики в нашей стране — П. С. Порецкого, были связаны с исследованиями Г. Кантора, Д. Гильберта, Р. Дедекнда, Ф. Фреге и др. известных ученых. В период, когда большинство логиков склонялось к различным идеалистическим концепциям, махизму и эмпириокритицизму, И. В. Слешинский и его последователи взяли твердый курс на сближение логики с естествознанием и естественнонаучным материализмом, способствовали утверждению материализма в отечественной науке.

К статье прилагается описание архива И. В. Слешинского, содержащего материалы о жизни и деятельности П. С. Порецкого, письма Ф. Фреге, критический анализ работ С. Лесневского, а также многих других философов, математиков, психологов.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1985 РОЦІ ВИПУСКАЄ У СВІТ ТАКІ КНИГИ:

КОММУНИСТИЧЕСКОЕ МИРОВОЗЗРЕНИЕ: ЗАКОНОМЕРНОСТИ СТАНОВЛЕНИЯ И ОСНОВНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ: Сб. науч. тр.— 15 л.— 2 р. 60 к.

Розглядаються важливі проблеми формування комуністичного світогляду в умовах розвинутого соціалізму. Висвітлюється закономірний об'єктивно зумовлений характер всесвітньо-історичних успіхів КПРС і Радянської держави у формуванні комуністичного світогляду трудящих. Переконаливо показано, що ідеологічна діяльність в нашій країні спирається на знання об'єктивних законів розвитку суспільної і індивідуальної свідомості за соціалізму. Велика увага приділяється питанням світоглядного виховання молоді.

Для наукових працівників, викладачів, студентів вузів, ідеологічного активу.

ЖИЗНЬ КАК ТВОРЧЕСТВО (СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ) / Л. В. СОХАНЬ, В. А. ТИХОНОВИЧ, А. А. АНУФРИЕВА.— 19 л.— 3 р. 20 к.

У монографії аналізується структура життєвих цілей і планів особи, соціально-психологічні фактори формування і реалізації її життєвої програми. Життєва програма розглядається з погляду її місця і функцій в цілісній суб'єктивній картині життєвого шляху, яка охоплює уявлення особи про своє минуле, теперішнє і майбутнє. З'ясовуються умови і можливості свідомого впливу особи на власну життєдіяльність, активного і творчого ставлення до об'єктивних і суб'єктивних обставин життя. Показується, що історія особистого життя людини нерозривно пов'язана з історією суспільства. Особиста життєтворчість аналізується також в контексті культури.

Для наукових працівників, викладачів і студентів вузів, психологів, соціологів, лекторів, пропагандистів.

ВІДНОСИНИ ОСОБИ І СУСПІЛЬСТВА ЯК ОБ'ЄКТ ІДЕОЛОГІЧНОЇ БОРОТЬБИ

(Круглий стіл «Філософської думки»)

У грудні 1984 року відбулося засідання Круглого столу з зазначеної проблеми, організоване секторами марксистсько-ленінської критики сучасної буржуазної філософії та методологічних проблем контрпропаганди Інституту філософії АН УРСР разом з кафедрою наукового комунізму Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, редакцією журналу «Філософська думка».

Відкриваючи засідання, завідуючий відділом історії філософії Інституту філософії АН УРСР, член редколегії журналу «Філософська думка», доктор філософських наук А. Т. Гордієнко зазначив, що документи червеневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС мають величезне значення для піднесення в нашій країні ідеологічної, масово-політичної роботи на рівень великих і складних завдань, які розв'язує партія в процесі удосконалення розвинутого соціалізму. Ідеї і висновки Пленуму, конкретизуючи і поглиблюючи рішення XXVI з'їзду КПРС в галузі ідеологічної діяльності, збагатили арсенал наших ідейних, духовних засобів розвитку суспільних відносин, формування нової людини, розв'язання комплексу проблем соціалістичного творення.

Перша половина 80-х років характеризується дальшим зміцненням позицій світового соціалізму, глибоким і всебічним виявленням миролюбства, справжнього демократизму і гуманізму політики, ідеології, всієї соціальної практики країн соціалістичної співдружності. Водночас — це і роки небувалого загострення ідеологічної боротьби між двома світовими системами. Намагаючись загальмувати процес прогресивних змін в житті людства, імперіалізм веде широкомасштабну, скоординовану «психологічну війну» проти народів країн соціалізму. Як підкреслювалося на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, «заснавши в 60—70-ті роки ряду великих поразок на світовій арені, імперіалізм, насамперед американський, здійснює дедалі більш масовані, безпрецедентні за своїм розмахом атаки на наш суспільний лад, марксистсько-ленінську ідеологію, намагається отруїти свідомість радянських людей, перевернути цілі нашої зовнішньої політики, блокувати зростаючий вплив реального соціалізму — головного оплоту справи миру і свободи народів. Іде напружена, справді глобальна боротьба двох ідеологій»¹.

Сказане цілком і повністю стосується проблеми, поставленої на розгляд Круглого столу. По-перше, проблема відносин особи і суспільства своїм безпосереднім змістом пов'язана з соціальними умовами людського існування, з характером того чи іншого суспільства, яке створює гуманні чи антигуманні умови людської життєдіяльності, її матеріальні та духовні параметри. Отже, згадана проблема стосується і суті суспільних відносин, і особливостей життя кожної конкретної особи. По-друге, вона набирає широкого філософсько-теоретичного та ідейно-політичного значення і може осмислюватися з матеріалістичних чи ідеалістичних, наукових чи антинаукових (залежно від класових і методологічних позицій її інтерпретаторів) поглядів, безпосередньо включатися

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 черв. 1983 р.— К., 1983, с. 28.

в протиборство світоглядів. По-третє, розвиток суспільства, його особливості на певному етапі накладають ідеологічний відбиток на характер інтерпретації цієї проблеми, привносять в її розуміння ті чи ті акценти, висувують на перший план відповідні аспекти.

Як відомо, протягом другої половини 70 — початку 80-х років буржуазна соціально-філософська думка зазнала істотної переорієнтації, в тому числі й у розгляді проблеми відносин особи та суспільства. У філософії неоконсерватизму та інших нині впливових західних філософських концепціях увесь пафос переважно сконцентрований на вихвалянні буржуазного способу життя, на відродженні й усіялкому оживленні духовних і матеріальних цінностей капіталізму як нібито єдиних з тих, що можуть забезпечувати індивідуальну свободу, утверджувати демократію й гуманізм.

Відзначена переорієнтація супроводжується тотальним запереченням соціалістичного досвіду організації людського життя, ідеологічним «хрестовим походом» проти реального соціалізму, проти марксистсько-ленінського вчення.

Під гаслами й прапорами цього людиноненависницького походу в наші дні згуртувалися буржуазні теоретики різних соціально-політичних орієнтацій та світоглядних відтінків — відверті, запеклі антикомуністи, буржуазні націоналісти, не менш підступні ревізійністи та реформісти, так звані помірковані, «ліберальні» західні ідеологи. Зібралися з єдиною метою — очорнити соціалізм, реставрувати і в оновлених шатах законсервувати буржуазні ідейні доктрини, продовжити час існування приречених історією на неминучу загибель приватновласницьких суспільних порядків.

Радянським суспільствознавцям належить, виконуючи поставлені XXVI з'їздом партії та червневим (1983 р.) Пленумом ЦК КПРС завдання, глибоко осмислити зміни, що відбуваються в сучасній буржуазній ідеології, кваліфіковано й переконливо дати своєчасну відсіч підступним замахам нашого класового противника, підвищувати ідеологічну націленість здійснюваних наукових досліджень, а також пропагандистської роботи серед трудящих мас.

В. О. Курганський (кандидат філософських наук, завідувачий сектором методологічних проблем контрпропаганди Інституту філософії АН УРСР, редактор відділу журналу «Філософська думка»). Феномен соціальності в контексті буржуазних концепцій особи і суспільства.

В осмисленні широкого спектру філософсько-соціологічних питань відносин особи і суспільства принципове методологічне значення має розуміння феномена соціального. Як відомо, розвиток державно-монополістичного капіталізму підірвав підвалини індивідуалізму як світогляду та орієнтації індивіда «на вільний вияв» приватної ініціативи, на використання «однакових можливостей для кожного» та ін. Диктат великих корпорацій, державно-бірократичних структур розвіяли в прах ілюзії про індивідуальний суверенітет особи, перетворили на

міф можливість залучення широких верств населення до традиційних цінностей буржуазного лібералізму. Ідеали індивідуалізму поступилися місцем установкам конформізму, які відображають процес перетворення працівників найманої праці в стандартизованих «людей організації», що мають єдине прагнення — пристосуватись до напруженого технологічного режиму виробництва, а в житті «бути як усі». Поширеною життєвою позицією стали байдужість до багатьох суспільних проблем, аполітизм, споживацтво як зміс життя.

Ураховуємо, що в свідомості досить широких верств населення, позбавлених наукових, світоглядних і соціально-класових орієнтирів, стихійний протест проти дегуманізуючих буржуазних суспільних відносин нерідко набуває форм недовіри до самих суспільних інститутів, негативного ставлення до сфери соці-

альності як такої. Ця ситуація, а також криза індивідуалізму взагалі по-різному позначається на буржуазних теоретичних інтерпретаціях соціальності, ролі суспільства в формуванні і самореалізації особи, серед яких нині переважають технократичні, філософсько-антропологічні та соціально-біологічні методологічні підходи.

Так, автори технократичних концепцій (Гелбрейт, Белл, Тоффлер та ін.) розглядають сферу суспільного як процес швидкоплинних, «ефемерних» змін під впливом НТР, до яких людина має адаптуватися, щоб вижити. Вони пропонують апогетичну ідею про пристосування людини до соціальних умов як шлях до розв'язання економічних, соціально-класових і духовних суперечностей капіталізму.

Заслуговує на ґрунтовну критику спрямована на дезорієнтацію трудящих теза технократичної ідеології про «конструктивну місію» великих монополій, нібито здатних взяти на себе розв'язання гострих соціальних проблем і встановити класовий мир у буржуазному суспільстві.

Інша лінія ставлення до феномена соціального спостерігається в теоріях філософського антропологізму. Зокрема, в екзистенціалізмі і неофрейдизмі (методологічний вплив яких на буржуазному Заході залишається ще досить відчутним) «продуцентом» тотального відчуження, духовної кризи людини проголошується будь-яке індустріально розвинуте суспільство — незалежно від характеру його економічного і суспільно-політичного устрою. Як відомо, прибічники екзистенціалізму, наприклад, будь-яку форму соціальності, колективності вважають сферою «неістинного» буття, яка нібито деперсоналізує людину, а «справжнє» існування пов'язують лише з інтимно-індивідуальним, «екзистенціальним» переживанням «самості». Для неофрейдистів дихотомія «соціальне — індивідуальне» постає як проблема психоаналітичної терапії індивідів від негативних наслідків «тиску» суспільства з метою відродження «самоцінності» особи, пробудження «позитивних» рис людської природи і в кінцевому

підсумку — для оздоровлення всього «хворого суспільства». Згідно з філософсько-антропологічною методологією суспільність як джерело відчуження є ворожою «природою людини».

У новітніх теоріях соціал-дарвінізму, які тепер активно популяризуються на Заході, зокрема в так званій соціобіології, соціальне розглядається як епіфеномен щодо біологічного, але зовнішнє середовище, в якому нібито виявляються генетично вроджені якості людської природи — альтруїзм, егоїзм, агресивність тощо. Прибічники цього напрямку (Уїлсон, Ардрі, Ван ден Берге та ін.) редукують соціальне до біологічного, біологію довільно проголошують теоретичною базою всього суспільствознавства, основою визначення «вищих соціальних цілей» (Уїлсон). Зрозуміло, що класові позиції та методологічні принципи технократизму, феноменологізму й редукціонізму не дозволяють буржуазним теоретикам збагнути, що саме соціальність (за К. Марксом, «соціальна якість», «ансамбль всіх суспільних відносин») є єдино науковим виміром сутності людини.

Проте наприкінці 70-х років в буржуазній соціальній філософії (особливо в США) в рамках ідеології консерватизму поширюється інша тенденція — активні пошуки шляхів подолання негативістського ставлення до буржуазних форм соціальності. Теоретики неоконсерватизму (Нісбет, Кан та ін.) використовують принцип «комунітарності» для обґрунтування утопічної тези про можливість досягнення «соціальної інтеграції», «національної спільності», а в кінцевому підсумку — й подолання гострих суперечностей між особою і буржуазним суспільством. Докладніший аналіз цієї консервативної концепції буде даний у ряді наступних виступів на нашому Кругому столі.

Поглиблене дослідження діалектики суспільного та індивідуального, соціального і біологічного має важливе значення не тільки для аргументованої критики буржуазної філософії людини та викриття фальсифікацій марксистсько-ленінського гуманізму, а також для підвищення

ідейно-методологічної озброєності нашої контрпропаганди. Воно необхідне і для дальшого поглиблення змісту концепції соціальної сутності людини в контексті актуальних завдань розробки шляхів всебічного розвитку особи зрілого соціалістичного суспільства.

Є. М. Причепій (кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії АН УРСР). Деякі методологічні аспекти критики буржуазних концепцій відносин особи і суспільства.

Обговорюючи проблему відносин між особою і суспільством, варто висловити деякі зауваження методологічного плану. Дослідження змін в характері цих відносин, визначення їх типології потребує врахування багатоплановості цієї проблеми.

По-перше, треба брати до уваги реальні соціальні зміни у відносинах між особою і суспільством, які відрізняють сучасне буржуазне суспільство від капіталізму, наприклад, 50-х років. По-друге, потрібно проаналізувати ці зміни і на рівні соціальної психології (традиції, норми поведінки, панівні настрої, в яких фіксуються відношення особи і суспільства). По-третє,— врахувати теоретичний та ідеологічний зміст відтворення цих змін в сучасній буржуазній соціології.

Актуальним, на наш погляд, є питання: на чому ґрунтуються сьогодні наші уявлення і висновки про зміни в характері відносин між особою і суспільством на Заході? Нерідко — на фактах з праць Белла, Тоффлера та інших буржуазних соціологів, які, певна річ, надають їм своєї інтерпретації, своєї оцінки. Однак факти, якими оперують ці соціологи, і реальна дійсність буржуазного суспільства, як відомо, далеко не завжди адекватні. Безперечно, не треба недооцінювати здатність буржуазних соціологів підмічати нові соціальні явища капіталістичної дійсності. Проте в гонитві за саморекламою, в суперництві поміж собою вони досить часто схильні видавати за нове те, що не є таким. Тому перш, ніж аналізувати певні зміни в структурі від-

ношення «особа і суспільство», варто повернутись до самого питання, — а чи відбулись насправді такі зміни? Для цього насамперед потрібне критичне ставлення до фактів, якими оперують буржуазні соціологи. Конче потрібно також активніше залучати до аналізу економічний і конкретно-соціологічний матеріал. Тільки в такому разі ми дійдемо правильного висновку про реальні зміни у відносинах між особою і суспільством в умовах сучасного капіталізму.

Далі. Відносини між особою і суспільством фіксуються не тільки на соціально-економічному рівні, а й відтворюються в моральних нормах, традиціях і в суспільній психології. І зв'язок між цими двома рівнями далеко не прямий. Наприклад, на соціально-економічному (і відповідно юридичному) рівнях відносини особи і суспільства на буржуазному Заході і в Японії в принципі однотипні. Проте навіть у зазначених регіонах вони досить суттєво відрізняються на моральному і соціально-психологічному рівнях. Відносно недовгий період розвитку імперіалізму в Японії не встиг «розмити» традиціоналістські норми співвідношення особи і суспільства, які характерні для докапіталістичних формацій. З цього погляду існують певні відмінності й між різними капіталістичними країнами Заходу.

Гадаю, що неоконсерватизм як широкомасштабне соціально-політичне зрушення вправо було б недостатньо пов'язувати зі змінами в одних лише соціально-економічних структурах. Певні зміни такого характеру, безумовно, відбулись. Проте лише на їх основі важко пояснити таку різку зміну в масових ідеологічних і психологічних орієнтаціях. Цю зміну не можна зрозуміти без врахування маятникових коливань суспільного настрою і маніпулюючого впливу могутнього пропагандистського апарату. Роздуваючи антикомуністичні, шовіністичні настрої, панівні кола США та інших країн можуть створити тимчасову позірність єдності інтересів людини і суспільства, штучно нав'язати індивідуальні стереотипи ерзац-колективізм-

му. Якщо ж ці настрої дістають підтримку в поживленні економічної кон'юнктури, то вони можуть бути панівними кілька років.

Критикуючи буржуазну філософську антропологію, не слід, на мою думку, зовсім відкидати певну правомірність антропологічного підходу до людини як родової істоти. Адже ми визнаємо історичну антропосоціогенетичну єдність людського роду, апелюємо до цієї єдності в боротьбі з расизмом. При цьому йдеться про єдність певних соціальних рис людини: виробництво знарядь праці, колективний спосіб життя і трудової діяльності, мова, наявність соціальних інститутів, певна єдність психологічного складу. Це те, що відрізняє людину від тварини. Основоположники марксизму-ленінізму підкреслювали обмеженість цього підходу, його правомірність в певних вузьких межах і неістинність за цими межами.

Хибність сучасної буржуазної філософської антропології полягає в тому (про це вже йшлося в попередньому виступі), що вона часто в природу людини привносить такі риси (зокрема агресивність, індивідуалізм), які насправді породжені антагоністичним характером суспільних відносин. Далі, подібно до Фейєрбаха, сучасна філософська антропологія намагається в природі людини вивести хід історії. А це, як довів марксизм, принципово хибно. На основі кількох «природних» якостей людини взагалі не можна пояснити історичного процесу, зрозуміти різноманітність його форм. При цьому методологічна хибність буржуазної філософської антропології поєднується з її апологетичною сутністю — спробою виправдати капіталізм, показати його як суспільство, яке начебто найкраще відповідає «природі» людини.

Отже, марксистська критика буржуазної філософії має бути і надалі спрямована на поглиблене розкриття обмеженості її методологічних засад і викриття її класово-апологетичної сутності.

В. С. Пазенок (доктор філософських наук, завідувач кафедри наукового комунізму ВПШ при

ЦК Компартії України). «**Нова мораль**» як засіб забезпечення «консенсуса» суспільства і особи.

Погоджуючись з основними висновками і положеннями, висловленими у попередніх виступах, вважаю доцільним звернути увагу на морально-теоретичний аспект проблеми, що обговорюється.

Характерною особливістю нинішньої ідейно-моральної ситуації в капіталістичному світі є нестабільність соціального буття людей, посилення «небезпечності» самого існування особистості. Ця особливість спричиняється численними кризовими явищами, які вразили всі сфери життя буржуазного суспільства.

Відоображуючись у масовій моральній свідомості і поведінці, ситуація загальної невизначеності і нестабільності породжує, за висловом відомого буржуазного теоретика О. Тоффлера, відчуття «ефемерності існування», «крах згоди» особи і суспільства. Моральна сфера розколюється на різні «субкультури», в кожній з яких існує своя специфічна система моральних цінностей, «модель поведінки». «Мозаїчна» сукупність стилів життя, що утвердилась в результаті еволюції моральної сфери капіталізму, — одна з нових реальностей останнього.

За цих умов домінуючими виявились цінності гедоністично-утилітарного способу життя, в масових масштабах формується «ситуаційне» відношення до дійсності, дедалі поширюється мораль «вседозволеності», нестримного споживацтва. «Нова» практика моральної поведінки одержала теоретичну «санкцію» з боку тих буржуазних ідеологів, які запропонували адекватну цій практиці концепцію «нової моралі»: «моральний інструменталізм», «неопрагматизм» тощо (Ч. Рейч, К. Кеністон, К. Дейвіс, Дж. Флетчер та ін.). Усі ці варіанти буржуазної інтерпретації моральних зв'язків особи і суспільства об'єднують спільні методологічні принципи крайнього суб'єктивізму і відвертого релятивізму, психологізації етичної проблематики.

Спроби етичного виправдання «нової моралі» стали предметом

гострої критики з боку марксистів. Грунтовно доведено, що сучасна буржуазна етика зайшла у безвихідь, виявившись нездатною науково пояснити сутність зростаючого морального відчуження особи від буржуазного суспільства.

Релятивістська етика зіткнулася з рішучим її запереченням і з боку консервативно мислячих буржуазних теоретиків, які вбачають у обстоюванні нею «новій моралі» замахи на підвалини буржуазного «модусу вивенді». Д. Белл, Д. Янkelович, А. Хілл та інші представники морального консерватизму зробили спробу поновити у правах основні установки «традиційної» буржуазної моральної регламентації. Серед них особливо виділяються дві. Перша: найвищий моральний закон (справедливість), мовляв, засновується на «священній повазі» до приватної власності, при цьому «нерівний розподіл багатств, кореляція нерівних функцій з нерівною винагородою є принципом соціальної справедливості» (Р. Кірк «Програма для консерваторів»). Друга: проголошується, що людина за своєю природою порочна, що, мовляв, є причиною для встановлення жорсткої системи контролю над її поведінкою з боку суспільства.

Апологія «новій моралі» (як і її неоконсервативне заперечення) не в змозі виявити характер глибинних зв'язків особи і суспільства. Антиномії егоїзму і альтруїзму, індивідуального і суспільного в моралі вперше до кінця науково розв'язав марксизм-ленінізм. «...Комуністи не висувають ні егоїзму проти самовідданості, ні самовідданості проти егоїзму і не сприймають теоретично цю протилежність ні в її сентиментальній, ні в її виспиренній ідеологічній формі; вони, навпаки, розкривають її матеріальні корені, зникненням яких вона зникає сама собою»².

В кінцевому підсумку проблема моральних обов'язків особи перед суспільством — це питання про ступінь узгодженості особистих і суспільних інтересів, питання, яке

розв'язується лише революційною практикою, що створює якісно новий тип соціального устрою, соціалістичну цивілізацію.

В. В. Лях (кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР). Буржуазно-філософські концепції «новій людини»: претензії і реальні результати.

Наприкінці 60 — на початку 70-х років в індустріально розвинутих капіталістичних країнах виразно виявився процес переведення економіки на нову технологічну базу. Осмислення його соціальних наслідків породило у буржуазних філософів і соціологів ілюзію про «переродження» капіталізму, про виходження його в якусь «посткапіталістичну» фазу. На зміну таким концепціям, як «суспільство загального благоденства», «масового споживацтва» тощо, які зазнали краху, прийшли концепції «технотронного», «постіндустріального» суспільства. Водночас виникли філософські концепції, в яких висловлюється надія на те, що в нових умовах нібито існують можливості для формування «нового» типу особистості, для реалізації та вияву всіх творчих потенцій людини, здійснення своєрідної «безкровної революції» (Ч. Рейч).

Визначилися два напрями в тлумаченні характерних рис «новій» людини. Одне з них пов'язане з рухом «нових лівих», а пізніше з «контркультурою» та «неогуманістичною» течією. Другий напрям абсолютнує процес інтеграції сфери освіти з сферою виробництва, зрощення науки з виробництвом.

Перший напрям можна визначити як соціально-критичний і певною мірою як ірраціоналістичний, оскільки можливість появи «новій» людини пов'язана в ньому з відмовою від попередньої раціоналістичної традиції і орієнтацією на розвиток «природних» чи навіть підсвідомих імпульсів людської особистості. Незважаючи на зовнішню «гуманістичну» орієнтацію даного напрямку, він досить часто змикається з різними спробами виправдати девіантну поведінку і в кінцевому підсумку обер-

² Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Твори, т. 3, с. 224.

тається запереченням соціальної зумовленості діяльності людини. У другій половині 70-х років значуща концепція була підірвана черговим спадом виробництва, оскільки в умовах погіршення економічного становища працівників найманої праці проблема самореалізації особистості в її асоціальних формах, — а фактично тільки про це і йшлося у згаданій доктрині, — відійшла на задній план.

Орієнтацію другого напрямку можна вважати неотехнократичною, оскільки на відміну від попередніх концепцій технологічного детермінізму, в яких людині відводилася роль бездумного виконавця в системі зв'язків, зумовлених технологічним процесом, тут, навпаки, підкреслюється «визвольна роль» мікроелектронної техніки у формуванні нового типу особистості. Поява у 70—80-х роках нової технології і передача організаційній техніці деяких суто механічних дій працівника поставили на порядок дня питання про зміну статусу людини в системі виробництва і суспільному житті. Американський соціолог М. Маккобі спробував визначити таку нову людину, назвавши її «людиною-гравцем», яка начебто відрізняється від попереднього типу («людини організації») більшою схильністю до змін, до ризику, до виявів індивідуальної ініціативи. Д. Белл, наприклад, пов'язує утворення цих «ігрових» рис людини з тим, що в «постіндустріальному суспільстві» людям доведеться більше мати справу один з одним, а не з речами, як це, мовляв, було раніше. В свою чергу, О. Тоффлер, виходячи з концепції про початок в наш час «третьої хвилі» суспільного розвитку (яка начебто несе загальну тенденцію до децентралізації та «демасифікації») вважає, що соціальні зміни у майбутньому створюватимуть сприятливі умови для формування людини з більш, ніж будь-коли, яскраво вираженими індивідуалістичними рисами.

Цей напрям, на перший погляд, має реальнішу основу, ніж попередній, оскільки зміни в типі особистості пов'язуються в ньому з розвитком продуктивних сил суспіль-

ства, які справді розширюють можливість для розвитку особистості. Проте новітні тенденції в індустріально розвинутих капіталістичних країнах свідчать, що комп'ютеризація та «інформатизація» виробництва, впровадження мікроелектронної техніки призводять лише до посилення маніпулятивних тенденцій в буржуазному суспільстві, до збільшення соціальної нерівності в галузі одержання та користування інформацією.

Отже, зміни, що відбуваються в сфері продуктивних сил буржуазного суспільства, ні в якому разі не змінюють приватновласницької, хижацької природи капіталізму. Більше того, нові технічні засоби і наукові відкриття використовуються для ще інтенсивнішої експлуатації трудящих мас.

А. М. Єрмоленко (кандидат філософ. наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР). **Критика концепції «соціальних інститутів» неоконсервативної соціології ФРН.**

Як уже наголошувалося, поглиблення загальної кризи капіталістичного суспільства, дискредитація ліберально-технократичних і «ліво-радикальних» ідей у розв'язанні проблем «пізнього капіталізму» зумовили, починаючи з другої половини 70-х років, посилення впливу неоконсервативної ідеології на Заході, зокрема в ФРН. Західнонімецькі неоконсерватори Г.-К. Кальтенбруннер, Х. Шельські, Н. Луман та ін. не висувають утопічних проєктів на зразок «критичної теорії» суспільства Франкфуртської школи і не обіцяють розв'язання існуючих при капіталізмі суперечностей в найближчому часі засобами науково-технічного прогресу. Навпаки, вони прагнуть додержуватись «більш тверезих очікувань» і спрямовують свої зусилля на розв'язання головного завдання, що ставить державно-монополістичний капітал — знати можливості усунення деструктивних тенденцій та забезпечення стабільності сучасного капіталізму.

В обґрунтуванні цієї мети неоконсерватори звертаються не тільки до «здорового глузду», а й до філософ-

ської спадщини різних часів (підчас еkleктично змішуючи різні концепції, а іноді і фальсифікуючи їх). Вони намагаються довести, що «стабільність», «порядок», «авторитет влади» є центральними й «трансгисторичними» цінностями, ключовими категоріями «неоконсервативної теорії».

Вихідною клітинкою антигисторичної неоконсервативної теорії є заповищене з буржуазної філософської антропології положення про незмінну природу людини як її сутність. Людина за таким підходом тлумачиться в абстрактно-негативістських означеннях недостатньої, ірраціональної істоти, що потребує раціоналізації та компенсації своєї недостатності за допомогою соціальних систем чи інститутів. На відміну від буржуазної філософської класики, де соціальність і людська природа розглядалися як сумірні величини і об'єднувалися під егідою Розуму, з погляду неоконсерваторів соціальність, суспільні інститути та їхня раціоналізуюча функція виступають як щось тільки зовнішнє, протилежне людській природі.

Така інтерпретація людини, соціальних детермінант її буття являє собою віддзеркалювання в буржуазній свідомості форм відчуження людини, яке досягло свого апогею при імперіалізмі. З методологічного погляду спроба доповнити індивідуалістичний біоредукціоністський підхід в дослідженні людини теорією соціальних систем спроможна лише поєднати вульгарний біологізм з вульгарним соціологізмом. Процес цієї подвійної вульгаризації призводить до того, що сутність людини подається лише у перекрученій, уречевленій формі: спочатку як фетишизоване незмінне «природне тіло», а потім — як таким же чином фетишизовані і уречевлені суспільні відносини. З соціально-політичного погляду, такий підхід спричинює виправдовування антидемократичної політики буржуазії, маніпулювання свідомістю мас, усунення трудящих від прийняття політичних рішень, нав'язування їм основних цілей і «конечних смислів» їх буття.

Безперечно, неоконсерватори розуміють, що буржуазні інститути

характеризуються незалежною від індивіда динамікою, а тому можуть діяти всупереч його фундаментальним інтересам. Але на відміну від песимістичних поглядів своїх попередників (наприклад А. Гелена), а також на протигагу поглядам представників Франкфуртської школи, що виступали з вимогою ліквідації будь-якої інституалізації, неоконсерватори лише у вдосконаленні буржуазних інститутів вбачають можливість усунення дестабілізуючих сил «пізнього капіталізму». Не випадково, що вони відкидають ідею революційної предметно-практичної діяльності, в якій процес формування і зміни людини збігається з процесом формування і зміни тих обставин (в тому числі і соціальних), в яких відбувається становлення людини.

Ототожнюючи марксистське розуміння практики з буржуазним активізмом, неоконсерватори прагнуть перекласти всю відповідальність за кризові явища сучасного капіталістичного суспільства на сам принцип практичного відношення людини до світу. Але якщо негативним тенденціям вони намагаються протиставити абстрактні гуманістичні цінності, носіями яких виявляються все ті ж (дешо підновлені) буржуазні інститути, то суспільну практику в соціалістичних країнах неоконсерватори не здатні уявити інакше, як у її фальсифікованій формі, чужій реаліям нового суспільства.

О. М. Соболев (кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР). **Проблема «соціальної інтеграції» в неоконсерватизмі.**

Продовжуючи обговорення порушеної теми, хочу зазначити, що поглиблення соціально-економічних і політичних суперечностей, духовна криза буржуазного суспільства актуалізували проблему соціальної інтеграції. Вона уявляється представникам сучасної неоконсервативної філософії Заходу як процес формування спільності інтересів та цінностей, що виступають детермінантами суспільних відносин. Актуалізація цієї проблеми пояснюється

наявністю двох суперечливих тенденцій: з одного боку, розширенням прояву суспільного характеру сучасного виробництва, а з другого — тенденцією до партитулярності ряду галузей життєдіяльності буржуазного суспільства.

Центральним поняттям концепції соціальної інтеграції виступає поняття «спільність», посилена увага до якого викликана, за твердженням неоконсервативних авторів, втратою «західним суспільством» загальної моральної і духовної основи. Саме тому акцентується важливість «реставрації соціального» (Р. Нісбет), необхідність приведення в дію механізмів спонтанної, а не примусової трансформації особи в «дійсно суспільну» людину, які б адекватно узгоджували поведінку індивіда з соціальними інститутами буржуазного суспільства, з його вимогами і суперечливою структурою. Така «соціабільна» особа, на думку буржуазних авторів, дасть можливість здійснити «новий творчий синтез людини і суспільства» (Г. Кан), сприятиме стабілізації капіталістичних суспільних інститутів.

У цьому зв'язку пропонується модель «комунітарної людини», яка є спробою синтезу можливостей «самоактуалізації» й індивідуальності особи з її буржуазно інтерпретованими «колективістськими характеристиками». На базі перебудови системи психологічних орієнтацій сучасної людини ідеологи неоконсерватизму (Д. Белл, Р. Нісбет, П. Бергер, М. Новак та ін.) роблять спроби сформулювати відповідний соціальний ідеал, який, на їхню думку, сприятиме розвитку нових форм людського спілкування, процесу «соціальної інтеграції» капіталістичного суспільства.

У методологічному плані різні версії розв'язання цих проблем (концепції «проміжних структур», «альтернативних релігій», «трансцендентної колективності») являють собою особливу, так би мовити, «колективістську» форму суб'єктивно-ідеалістичної філософії, в якій поняття об'єктивної істини підмінюється поняттями соціально корисної дії, суспільної згоди. Ця форма не-

опрагматистської філософії породжена внутрішньою переорієнтацією в системі основних тенденцій, що визначають сучасний розвиток капіталістичного суспільства.

З ідеологічного погляду, концепція «соціальної інтеграції» є неоконсервативним варіантом «стратегії виживання» буржуазної цивілізації і збереження фундаментальних підвалин капіталістичного суспільства через маніпулювання свідомістю і життєвими орієнтирами індивіда, а шляхи розв'язання проблеми соціальної інтеграції, запропоновані неоконсервативами, являють собою лише паліатив. Це зумовлено тим, що розрив між особистим і загальним, індивідуальним і соціальним закладений вже в основі буржуазного способу виробництва, що перетворює індивідів у суб'єктів, що конкурують між собою, і суперечить досягненню гармонійного соціального зв'язку між ними, єдності особи і суспільства.

О. О. Валуйський (кандидат філософських наук, доцент ВПШ при ЦК Компартії України). Ідеологічні аспекти відносин суспільства і особи в сфері управління матеріальним виробництвом.

У нинішніх умовах гострої ідеологічної боротьби буржуазні ідеологи прагнуть виробити «новітні» економічні, соціально-політичні та інші концепції, покликані спростувати або принаймні принизити притягальний вплив реального соціалізму в сфері управління матеріальним виробництвом. Усім цим концепціям притаманні серйозні методологічні хиби. Буржуазні ідеологи заперечують закономірний характер активної участі особи, широких мас трудящих в управлінні підприємством і всім народним господарством при соціалізмі. Вони не розглядають соціалістичні виробничі відносини, суспільну власність на засоби виробництва як об'єктивну основу для активного залучення трудівників до виконання управлінських функцій. А це, в свою чергу, призводить до фальсифікацій проблеми відносин суспільства і особи за умов соціалізму.

Ще інтенсивніше сплукуються наші

ідейні противники перекрутити роль Комуністичної партії як керівної сили соціалістичного суспільства, її багатогранну діяльність, спрямовану на розвиток соціальної активності особи, всього радянського народу. В дусі доктрини технологічного детермінізму буржуазні соціологи твердять про «дихотомію праці», тобто про посилення «нерозв'язних суперечностей» між демократизмом і професіоналізмом в управлінні виробництвом і всіма суспільними справами. Набули поширення концепції, автори яких намагаються протиставити централізм і демократизм в галузі управління, причому централізм ототожнити з бюрократизмом. Антирадянські наскоки на демократичний централізм щільно пов'язані з перекрученням ролі соціалістичної держави в розвитку соціальної активності особи. Робляться спроби «довести», що радянське суспільство створило «тоталітарну командну економіку», засновану нібито на необмеженому диктаті держави. Дедалі більшим перекрученням піддаються також роль і місце профспілок, інших громадських організацій в системі управління виробництвом.

Проте історичний досвід, дійсність реального соціалізму переконливо спростовують вигадки буржуазних ідеологів. В умовах розвинутого соціалізму діє система соціально-економічних, соціально-політичних, духовно-ідеологічних і морально-психологічних чинників, спрямованих на стимулювання зростання соціальної (і зокрема — управлінської) активності мас. В цьому виявляється одна з сутнісних переваг, глибокий демократизм нового ладу.

В. С. Карпичев (кандидат філософських наук, завідувач кафедри ідеологічної роботи ВПШ при ЦК Компартії України). Посилювати аргументації критики.

Досліджуючи намічений комплекс актуальних і складних питань, про які йшлося, слід підкреслити, що наша критика буржуазних фальсифікацій відносин суспільства і особи стане ефективнішою, якщо вона, спираючись на методологію марксизму-ленізму, ширше і опе-

ративніше використовуватиме реальний фактичний матеріал. Порівняльний аналіз розвитку особи в соціалістичному суспільстві і за капіталізму, підкріплений даними конкретних соціологічних досліджень, — могутній засіб контрпропаганди. Як підкреслювалося на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КГРС, розробки в галузі суспільствознавства, в тому числі і критика буржуазної ідеології, мають виходити з тої реальності, яка є. Інакше наша критика виглядатиме іноді дещо умовляю.

Водночас зауважимо, що неспроможність буржуазних фальсифікацій стає ще очевиднішою, коли наша критика поєднується з переконливою і змілою пропагандою історичних досягнень нового ладу, соціалістичного способу життя.

Спосіб життєдіяльності особи виступає як конкретно-історично зумовлений тип відносин особи і суспільства. Це поняття відображає реальний історичний процес формування суспільної сутності людини, її сутнісних сил у конкретних соціальних умовах. Інакше кажучи, сукупність суспільних відносин, яка виступає в конкретній формації передусім як суспільний лад, детермінує не «особу взагалі», а спосіб її життєдіяльності в суспільстві. Отже, формування життєдіяльності особи — основа формування реальної людини, головний зміст життєвого процесу конкретних історичних індивідів. Тому як найвизначніше досягнення історичного прогресу ми розглядаємо життя і діяльність соціалістичної особистості, яка виражає якісно новий етап розвитку суспільства, є переконливим свідченням переваги соціалістичної суспільної системи над капіталістичною. Цей момент важливий, зокрема, в зв'язку з тим, що класове зіткнення між соціалізмом і капіталізмом у міжнародному масштабі дедалі більше переноситься у сферу якісних параметрів способу життя.

Характерною рисою розвинутого соціалістичного суспільства є не тільки всебічність і гармонійність розвитку суспільних відносин, а й більш цілісний характер життєдіяльності особи. В умовах загострен-

ня ідеологічної боротьби необхідно глибше розкривати марксистсько-ленінське розуміння цих питань. Програмне положення «Комуністичного маніфесту» — «вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх» — дедалі повніше реалізуються в змісті соціальної політики нашої партії і держави. І теоретична концепція, і практика розвинутого соціалізму категорично спростовують буржуазні ідейки про можливість розвитку особи лише на базі індивідуалізму.

Разом з тим становлення соціально-класової однорідності вже на етапі розвинутого соціалізму ставить перед теорією наукового кому-

нізму, марксистсько-ленінською філософією завдання глибше осмислити нові умови, в яких людина стає вирішальним чинником вдосконалення суспільних відносин. Гадаємо, час і в підручниках з історичного матеріалізму поставити головний акцент на ролі особи в процесі конкретного соціально-історичного творення. Творча розробка актуальних проблем взаємозв'язку особи і суспільства розвинутого соціалізму ще більш посилює нашу позицію у викритті буржуазних фальсифікацій теорії і практики реального соціалізму.

Закінчення в наступному номері

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ «ІДЕОЛОГІЇ БУНТАРСТВА»

Непролетарські рухи протесту, які розгорнулись в наш час на Заході і охопили значні верстви населення капіталістичних країн, в пошуках ідеологічного «обґрунтування» нерідко вдаються до «альтернативних» концепцій, помітне місце серед яких посідає програма «бунтарства». Намагаючись протистояти марксистсько-ленінським ідеям соціального прогресу, соціальні революції, носії «ідеології бунтарства» висувають свої радикалістські лозунги, далекі від наукового, класового підходу до аналізу кризового суспільства, але водночас досить популярні і «загальнодоступні». Вони претендують на роль творців ідеологічних «панаций» від усіх хвороб сучасного буржуазного суспільства.

А. К. Бичко* поставила за мету викрити ті глибинні ідеологічні процеси, які приводять масову свідомість молоді буржуазного світу до прийняття ідеології «бунтарства», а також показати соціальну безвихідь (уто-

пізм) і конкретну небезпеку (наси́льство, тероризм) цих ідеологічних установок. Вона пропонує новий в літературі підхід — розглянути феномен молодіжного бунтарства з позицій критики його дрібнобуржуазних «філософських підвалин».

У монографії зроблено критичний аналіз поширених у сучасній буржуазній філософії концепцій, які відображають установки буржуазної свідомості на заперечення соціальних суперечностей буржуазного суспільства (екзистенціалізм, фрейдизм, неофрейдизм, «негативна діалектика» Франкфуртської школи, «неомарксизм» та інші). Викриваються ідеологічні методи «обробки» молоді на Заході, досліджується механізм цього процесу в галузі культури, політики, пропаганди. На основі проведеного критичного аналізу теорії і практики «бунтарства» сформульовані позитивні принципи розв'язання реальних проблем, ідеалістичне перекручення уявлень про які і породжує «ідеологію бунтарства».

Монографія допоможе науковцям, викладачам, студентам в розробці питань, пов'язаних з марксистською критикою сучасної буржуазної філософії та ідеології.

* Бичко А. К. Критический анализ философских концепций молодежного бунтарства. — Киев: Вища школа, 1985.—152 с.

І. І. МИГОВИЧ

КЛЕРИКАЛЬНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЯВИЩЕ

Останніми роками імперіалістична реакція значно активізувала підривною діяльністю проти теорії і практики реального соціалізму, усіх прогресивних сил сучасності. Серед засобів ідеологічної експансії нею інтенсивно використовуються буржуазний націоналізм і клерикальний антикомунізм. Посилюючи релігійну пропаганду, апологети капіталізму надають їй відкритої антирадянської, буржуазно-націоналістичної спрямованості. З цією метою на Заході поглиблюється «альянс» між релігійними організаціями і націоналістичними угрупованнями, передусім тими, які запламували себе ворожими діями проти Радянської держави. До цих релігійних організацій належать, зокрема, зарубіжні уламки уніатської церкви, яка тривалий історичний період діяла в західних областях України.

Як відомо, уніатство (греко-католицизм) насильно насаджувалось у XVI—XVIII ст. на західноукраїнських і західнобілоруських землях, де корінне населення традиційно сповідувало православ'я. Уніатська церква була засобом експансії Ватикану проти східних слов'ян. Фактично вона перетворилася в релігійно-політичну організацію, спрямовану на посилення соціального, національного і духовного гноблення українського і білоруського народів, ревно служила чужоземним пошеволюбачам. З часом верхівка уніатської церкви ідейно-політично об'єдналася з місцевою націоналістичною буржуазією на клерикально-націоналістичній основі.

Клерикальний націоналізм — це специфічне соціально-політичне явище, породжене капіталістичним ладом. Воно характеризується засилом релігії в різних сферах суспільного життя, зрощенням організаційних структур церкви і націоналістично настроєної буржуазії, їх політичним співробітництвом, спрямованим на захист експлуататорського ладу, а також на боротьбу проти теорії і практики соціалізму, пролетарського інтернаціоналізму, наукового атеїзму.

Як відомо, 1946 року Львівський собор представників духовенства і мирян колишньої греко-католицької церкви прийняв постанову про саморозпуск унії і возз'єднання з Руською православною церквою. Навесні 1949 року таке ж рішення схвалило керівництво греко-католицької церкви на Закарпатті. Залишки уніатства існують нині тільки за рубежом, серед частини емігрантів українського походження. На початку 1957 року вони об'єдналися під вивіскою «Українська католицька церква». Її верхівка разом з буржуазно-націоналістичними діячами належить до крайнього правого крила імперіалістичної реакції, проводить злісну антирадянську пропаганду. При підтримці реакційних світських і клерикальних кіл Заходу вони намагаються реабілітувати і відновити уніатство на Україні.

Ці спроби — складова частина постійної і цілеспрямованої антикомуністичної діяльності клерикальних центрів, що контролюються імперіалістичними спецслужбами, які силкуються викликати недовіря віруючих до політики марксистсько-ленінських партій і урядів країн соціалістичної співдружності, принизити в очах трудящих капіталістичного світу досягнення реального соціалізму.

Спекулюючи на релігійних забобонах та національних почуттях людей, клерикальний націоналізм широко використовує чималий досвід ідеологічних диверсій, набутий церковними і буржуазно-націоналістичними організаціями в системі імперіалістичної пропаганди. Остання, як відомо, прагне до інтеграції ворожих соціалістичним силам, до зміцнення зв'язків і співробітництва між різними їх ідейними та політичними те-

чіями, зокрема між клерикальним антикомунізмом і буржуазним націоналізмом. І хоча релігійність в сучасному світі загалом зазнає занепаду, звужується база і вплив буржуазного націоналізму, проте недооцінювати їх неприпустимо.

Завдання викриття антикомуністичної спрямованості релігійної і націоналістичної ідеологій, боротьби з релігійно-націоналістичними пережитками зумовлюють необхідність докладнішого аналізу природи та особливостей прояву клерикального націоналізму.

Клерикальний націоналізм — не механічне поєднання клерикалізму і націоналізму, а особлива форма їх «альянсу», зрощення з метою спільної протидії соціальному прогресу, процесам секуляризації та інтернаціоналізації. Він являє собою насамперед симбіоз політичних цілей і функцій клерикалізму і націоналізму.

Клерикалізм (від лат. *clericalus* — церковний) — це суспільно-політична течія, що вимагає посилення ролі церкви в політичному і духовному житті суспільства. Інакше кажучи, клерикалізм є вираженням прагнення церкви до поширення свого впливу на маси з метою відвернення їх від революційної і національно-визвольної боротьби.

Сучасний клерикальний антикомунізм має відверту антирадянську спрямованість. Наприкінці 70 — на початку 80-х років на його платформі ще більш консолідувалися відповідні імперіалістичні спецслужби, сіоністські центри, емігрантські націоналістичні організації, залишки уніатства і «української автокефальної православної церкви», промонархістська «руська православна церква», що діє за кордоном (карловацький розкол), ворожо настроєні до соціалізму керівники протестантських організацій і купка так званих дисидентів — виселених з СРСР відщепенців.

Зарубіжні антирадянські клерикальні центри ставлять собі за мету, використовуючи наступні церковні «ювілеї» (1000-річчя введення християнства на Київській Русі, 2000-річчя виникнення християнства тощо), посилити релігійність в середовищі віруючих і викликати певний інтерес до релігії серед невіруючих, насамперед серед молоді; об'єднати під прикриттям релігії певні антигромадські елементи, стимулювати «релігійне дисидентство»; в результаті, добитися проникнення буржуазних і дрібнобуржуазних поглядів і настроїв в соціалістичне середовище, відродження націоналістичних передсудів.

Націоналізм за своїм змістом являє собою насамперед буржуазну і дрібнобуржуазну ідеологію та політику, а також певну психологічну установку в питаннях відносин між націями. Нація проголошується позаісторичним і надкласовим утворенням, обстоюються уявлення про зверхність, винятковість тієї чи тієї нації, культивується вороже ставлення до інших націй і народів.

Для зміцнення «альянсу» клерикалізму і націоналізму на антикомуністичній платформі використовується переплетення релігійного і етнічного моментів у минулому, яке поступово призвело до утворення серед ідеологів буржуазного суспільства уявлень про релігійну і національну винятковість, до виявів групового егоїзму, конформізму, віропетеримості, національних антипатій, ворожнечі та ін.

Поступово виробився хибний соціально-психологічний стереотип: «ми», тобто представники тієї чи іншої спільності (етнічної, віросповідної та ін.), і «вони», тобто всі, хто не належить до неї. Концентрація уваги навколо «ми» сприяє закріпленню і посиленню почуття єдності певних груп людей, водночас зростає імовірність їх негативного ставлення до інших, що утворюють категорію «вони». Цю соціально-психологічну особливість націоналісти використовують для обґрунтування і поширення своїх класово-обмежених уявлень про відносини між людьми. В релігійній ідеології націоналісти шукають «найвищу божественну підвалину», а в особі клерикалів — спільників і партнерів.

І релігійники, і націоналісти намагаються використати у своїй підступній демагогії деякі особливості становлення етнічних і національних спільностей, навмисне гіпертрофуючи їх і спотворюючи їхню роль у розвитку націй. Зокрема, те, що історичне формування етнонаціональних спільностей було до певної міри пов'язане з самоусвідомленням масовою свідомістю кожної нації себе як цілого, із становленням національної самосвідомості, клерикальні націоналісти прагнуть подати як протиставлення однієї нації, народу — іншим, як нерозв'язну соціально-психологічну дилему «або ми — або вони», як одвічну ворожість між «своїми» і «чужими», єдиновірцями і еретиками. Антитеза «ми — вони» загострюється реакційними богословами і виступає ідейною та психологічною основою етноцентризму на релігійному ґрунті. У свідомості віруючих формується сукупність спрощених, помилкових уявлень про власну етнічну і релігійну спільність. Релігійний етноцизм в психологічному плані — це форма групової ідентифікації у вигляді спотвореного емоційного сприйняття цінностей своєї етнічної спільності як «вищих» порівняно з іншими. При цьому на перший план висуваються безпідставні твердження про неповноцінність інших етнічних груп, конфесій, гіпертрофуються національні і релігійні почуття, що ускладнює, а то й робить неможливим правильне розуміння всього комплексу суспільних явищ.

Ідеологи клерикального націоналізму спекулюють на частковому переплетенні релігійного і етнічного на певних стадіях розвитку тих чи інших народів, безпідставно переносять цей зв'язок на всю історію. Якщо на ранньому етапі свого існування релігія тією чи іншою мірою визначала етнографічну ознаку певних родів і племен, то в процесі диференціації її складових елементів, теїзації, абстрагування символів віри, уніфікації релігійного світогляду, канонізації основних догм та їх поширення серед різних народів релігія поступово втрачала функції провідного компонента етносу. В ході еволюції релігійна ідеологія дедалі більше абстрагувалася і очищалася від етнічно-конкретного відображення розглядуваних явищ, дедалі поглиблювалося розмежування релігійної свідомості і релігійної поведінки¹. На відміну від ідеології релігійна свідомість піддавалася диференціації, а релігійні почуття віруючих часто були більше пов'язані з етносом, ніж з абстрактними релігійними ідеями. З останніх лише ті зрештою мають етнічне забарвлення, родовід яких виходить з міфологічних традицій даного народу, в художньо-фантастичній формі втілених у його фольклорі. Звичайно, релігійні ідеї, якими б абстрактними і універсальними вони не були, мають свою мовну, обрядову форму вираження і цим причетні до власне етнічної специфіки народу.

Релігійна поведінка, культові дії віруючих — це ті елементи релігійного комплексу, якими він зв'язаний з обрядами, традиціями, звичаями народу. Саме на побутовому рівні, в локальних варіантах релігій помітне їх етнічне забарвлення, його набувають церковні організації, які звичайно існують у межах локальних або національно-державних утворень.

В теології і релігійно-ідеалістичній філософії якраз і гіпертрофуються, містифікуються етноконфесійні явища; церква оберігає і з допомогою культу поширює канонізовані нею догмати віри, домагаючись глибокого їх проникнення в свідомість людей. Зображення того чи іншого віросповідання більш «розвинутим», «національним» породжує настрої етноцентризму, національного егоїзму, «вниятковості», ворожості до інших народів.

Стереотип, тривалий час всіляко насаджуваний церквою, насамперед культовими діями, поступово закріплювався в свідомості віруючих людей, передавався з покоління в покоління, набував певної ідео-

¹ Мінклявичус Я. Релігія в многонаціональному мирі. — Вильнюс, 1980, с. 30.

логічної та психологічної сталості, статусу традиції в релігійному середовищі.

Клерикальний націоналізм історично пройшов ряд етапів. Захищаючи свій універсалізм, християнська та інші світові релігії змушені були пристосовуватися до конкретних умов життя народів, долати їх національну замкненість. Поступово складався і закріплювався зв'язок між різними конфесіями і етнічними спільнотами чи їх групами, спріданими за територією, культурою та іншими ознаками.

Теологи і клерикальні філософи спотворено зображують тривалий процес пристосування релігії до національних умов, який насправді не містить нічого надприродного. Визнаючи необхідність національної форми закріплення релігії в конкретно-етнічних умовах, вони відривають зміст релігії від умов існування і проголошують її «наднаціональною». Такої «чистої» «наднаціональної» релігії в дійсності не буває — існують «лише» її конкретно-конфесійні різновиди. Зв'язок релігійного культу з етносом історично мінливий, різний за інтенсивністю і формами. Поширення космополітичного первісного християнства в різних соціальних умовах супроводжувалося його диференціацією, етнічним «забарвленням», що запозичувалося від народів, в середовище яких воно проникало. Пристосовуючись до обставин, це віровчення розпалося на ряд напрямів, конфесій, що розрізняються не лише культовими особливостями, а й догматичними.

Цей процес відбувався різними шляхами. І. С. Болотін, наприклад, виділяє серед них такі головні: а) «вбирання» світовими релігіями багатьох елементів родо-племінних культів, що побутували у того чи іншого народу; б) «набуття» ними «національних форм» через сферу побуту, традицій, звичаїв, особливостей психологічного складу; в) використання національного мистецтва, зокрема живопису, музики, співу, архітектури, інших галузей культури; г) виділення в ході адаптації до того чи іншого етносу одного або кількох елементів культу, внаслідок чого вони стають мовби національною ознакою².

Однією з умов унії православ'я з католицизмом було визнання обрядовості першого і догматики другого. Певний час Ватикан «терпів» таке становище. Невдовзі під його впливом уніатське духовенство почало поступово, проте наполегливо міняти обряди, всю культову діяльність церкви-гібрида. Першочергова увага приділялась нав'язуванню культу діви Марії, що шанується в католицизмі майже нарівні з культом Ісуса Христа. Робились численні спроби впровадження латини в богослужіння, використання старослов'янських свят і обрядів, введення юліанського календаря та інші, спрямовані на католизацію уніатського культу. Водночас пропагувалася безпідставна думка про те, що уніатство — начебто атрибут української нації, відповідний їй «духові». Вона і досі підноситься на щит Ватиканом та зарубіжними осередками греко-католицької церкви, посилено рекламується клерикально-націоналістичними авторами.

Типологія клерикального націоналізму передусім визначається його конкретним соціально-політичним змістом. За феодалізму створюються умови для клерикалізації релігійного і всього суспільного життя людей, посилення в ньому ролі церкви, перетворення її в складову частину, а духовенства — в провідну політичну силу. Тому релігію, а разом з нею і клерикалізм, слід, кажучи словами К. Маркса, критикувати «більше в зв'язку з критикою політичних порядків, ніж політичні порядки — в зв'язку з релігією...»³.

Типологізація за соціально-політичним змістом передбачає виділен-

² Болотин И. С. Критика антикоммунистических концепций современного религиозного национализма.— М., 1984, с. 20—22.

³ Маркс К. Лист до Руге, 30 листоп. 1842 р.— Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 27, с. 355.

ня клерикального націоналізму феодального, капіталістичного і проміжного (перехідного) типів. Першому властиве ототожнення віросповідної спільності з народністю (філетизм). У середньовічних державах, де він мав поширення, політична роль церкви, духовенства була такою значною, що ієрархи могли зводити правителів на трон і зміщувати їх. У царській Росії клерикали теж прагнули встановити диктат церкви. Тому Катерина II змушена була оголосити владу імператора вищою за владу глави церкви, а волю монарха — «вищою від законів євангельських».

Філетична концепція тривалий час була на озброєнні у феодальній реакції. Підкріплена релігійно-ідеалістичною філософією, вона використовувалася пануючими класами для обґрунтування і насадження неприхованого націоналізму і шовінізму.

Невдовзі після приходу до влади буржуазія, як відомо, перетворилася в консервативний і реакційний клас. Вона «ганебно зрадила свободу, яку раніше захищала, і повернула до лакейства перед поміщиками та клерикалами»⁴. На її знаменах демократичні ідеї змінилися словами: «Власність! Релігія! Порядок!». Расизм, шовінізм, фашизм та інші потворні форми націоналізму дістають «освячення» клерикалів. Сакралізуючи національні відносини в капіталістичному суспільстві, релігія стає чинником, що заважає об'єднанню справді демократичних і прогресивних сил на чолі з комуністами. Як підкреслював К. Маркс, в ідеології німецької буржуазії «змішання політичного і християнсько-релігійного принципів стало офіційним символом віри»⁵.

Складним, суперечливим є клерикальний націоналізм третього, проміжного типу, який поширений в ряді колишніх колоніальних країн. Внаслідок певних політичних, економічних, історичних та інших умов тут тісно переплітаються патріархальні, феодальні та капіталістичні відносини, що накладає свій відбиток на національні політичні та релігійні інститути, діяльності яких властиві і прогресивні, і реакційні тенденції⁶.

Клерикальний націоналізм має полі- і моноконфесіональний варіанти. Перший пов'язаний з країнами, де переважають світові релігії, і відзначається міжнародним характером. Це — християнський, буддистський та ісламський націоналізм. Моноконфесіональний клерикальний націоналізм властивий національним релігіям (юдаїзм, сиптоїзм та ін.).

Той чи інший різновид клерикального націоналізму може бути явним і прихованим, сформованим і таким, що тільки формується. Кожний з його форм можуть бути властиві різною мірою містицизм, месіанство, расизм, антисемітизм, фашизм, особливості інших реакційних концепцій і доктрин⁷. У країнах з поліетнічним складом населення може існувати своєрідна мозаїка клерикальних націоналізмів. Водночас одна й та ж конфесія здатна сполучатися з націоналізмом різних етнічних спільностей, набувати відповідного «національного» забарвлення, не змінюючи свої принципові основи.

Щоб характеризувати розглядуване соціально-політичне явище, потрібно взяти до уваги політичне становище буржуазної нації, цілі, можливості, тактику, методи боротьби клерикально-націоналістичних кіл. Останні здатні дотримуватися шовіністичного, поміркованого, угодського, анархістського, радикального та інших курсів. Іноді у релігійно-націоналістичній формі виражаються протилежні соціально-кла-

⁴ Ленін В. І. Найновіші дані про партії в Німеччині.— Повне збір. творів, т. 23, с. 328.

⁵ Маркс К. Замітки про найновішу пруську цензурну інструкцію.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 11.

⁶ Див.: Меркулов К. А. Ислам в мировой политике и международных отношениях.— М., 1982, с. 95—178.

⁷ Докладно див.: Решетников Н. А. Клерикализм.— М., 1965.

сові ідеї, погляди, прагнення. Так буває, зокрема, в ісламському націоналізмі в окремих країнах, що розвиваються. Під його гаслами можуть здійснюватися і прогресивні, і реакційні суспільно-політичні перетворення. Це відбувається внаслідок того, що різні політичні сили по-своєму інтерпретують моральні і соціальні повчання ісламу. Коран зображується мусульманськими ідеологами як всеосяжна програма перебудови світу. Абстрактний характер цього віровчення дає змогу клерикалам і націоналістам трактувати його кон'юнктурно-вибірково, маніпулюючи догмами віри для досягнення корисливих політичних цілей.

Головними функціями клерикального націоналізму є політико-ідеологічна і світоглядна; вони мають вирішальний вплив і на його регулятивну, інтегруючу, диференціюючу, ілюзійно-компенсаційну функції. Найзагальніша з них — світоглядна. Вона визначається змістом клерикальної ідеології. Потворно відображаючи дійсність, клерикальний націоналізм малює свою картину світу, в якій головне місце відводить вірі в бога, церкві, етнічним відносинам.

Як відомо, релігія роздвоює світ на природний, земний, і надприродний, приписує останньому вирішальний вплив на природу і людину. Ідея служіння богу — основний догмат будь-якої релігійної системи — не дає можливості зрозуміти принципи і характер суспільних змін, правильно пояснити зміст, шляхи розв'язання національного питання.

Не може цього зробити і націоналізм. У ґносеологічному плані він є абсолютизацією одного з факторів соціального розвитку — етнічних відносин, перебільшенням ролі і значення національного моменту в житті суспільства. Його ідеалізм і метафізичність полягають у відриві національного від загальнолюдського, перетворенні першого у щось виняткове, неповторне, незмінне, вічне. Оскільки виникнення і розвиток націй охоплює політичну, економічну, духовну, побутову сферу суспільного життя, то ці сфери дістають у націоналістичній ідеології, як і в релігійній, спотворене відображення.

Політико-ідеологічна функція клерикального націоналізму в широкому плані виявляється у впливі буржуазії і церкви на різні сфери суспільного життя і насамперед на державну владу, економіку, розподіл матеріальних благ, законодавство, апарат примусу і армію. Релігія при цьому виправдовує і освячує приватну власність на засоби виробництва, соціальну нерівність, класовий, національний, духовний гніт. За це реакційна буржуазія бере клерикалів у спільники, ділить з ними капітал і владу. Саме у цій сфері відбувається найбезпосередніше змикання між ними, взаємодоповнення аж до зрощення, утворення своєрідного симбіозу. Організаційно-практично це досягається з допомогою державних установ, церкви, духовенства, різноманітних буржуазно-націоналістичних і клерикальних організацій. При зовні різних назвах, вивісках вони частіше являють собою єдині інститути. Прикладом такого утворення на західноукраїнських землях був «Український католицький союз», очолюваний митрополитом Шептицьким. Уніатські клерикали, хоча й були певною мірою невдоволені конкуренцією «чужої» буржуазії, все ж виступали з нею єдиним антинародним фронтом, ревно підтримуючи політику гітлерівських окупантів. Вони навіть сподівалися на перетворення всієї України в колонію західноєвропейських імперіалістів, у сферу впливу Ватикану.

З політичною тісно пов'язана регулятивна функція клерикального націоналізму. Як і інші форми суспільно-політичних учень, він має свою систему норм, принципів і установок. Його специфіка зумовлюється вірою у надприродне, обожненням церковної влади, абсолютизацією цінностей і традицій певного етносу. Під цим кутом зору ставляться вимоги до поведінки людей, яка спрямовується і контролюється духовенством, націоналістичною буржуазією, державними і громадськими організаціями. З метою духовного тиску на людей використовуються кле-

рикально-націоналістичні, політичні, соціальні і моральні доктрини, релігійний культ, атрибутика, ритуали. Щодо «своїх», тобто представників даного етносу чи віросповідання, клерикальний націоналізм відзначається підвищеною вимогливістю, авторитарністю, яка виключає прояви вільнодумства, непослуху.

Інтегруюча функція клерикального націоналізму полягає в тому, що він виступає одним з чинників згуртування своїх послідовників під релігійно-політичними лозунгами. Виходячи з цього, клерикально-націоналістичні ідеології безпідставно приписують йому незамінну етноутворюючу роль. Але етноутворюючим фактором може частково бути та чи інша релігія, яка панує в даній місцевості в період формування народності або нації, але аж ніяк не клерикальний націоналізм. Таку роль на Україні, наприклад, частково, та й то в певний історичний період, виконувало православ'я. Свідченням цього є, зокрема, наявність у православному культурі багатьох місцевих традиційних елементів. Що ж до уніатства, то воно цієї ролі не відіграло, тому що виникло тоді, коли вже існувала українська народність.

Клерикальний націоналізм сприяє консолідації тільки експлуаторської частини буржуазної нації, формуванню системи її цінностей та ідеалів. У сучасних секуляризованих націях значення цієї функції істотно зменшилось, а в умовах соціалізму в ній, як і в самій релігії, потреби немає.

Найбільш живучою є диференціююча функція клерикального націоналізму. Під виглядом зберігання єдності етноконфесійної спільності він закликає своїх прибічників до відособлення, ізоляції від інших людей, розділяє їх, протиставляє один одному, сіє ворожнечу між народами. Максимальне втілення ця функція дістала в уніатському націоналізмі. Греко-католицизм тривалий час був однією з причин поділу західноукраїнського населення на два табори — уніатів і православних, а всієї нації — на «східну» і «західну».

Ілюзійно-компенсаційна функція клерикального націоналізму виражається в «уявному подоланні» політичного безправ'я трудящих в експлуаторському суспільстві перед різноманітними видами гноблення, у тому числі національного, у створенні у них ілюзії спільності на етноконфесійному ґрунті, надії на поліпшення своєї долі з допомогою релігійно-націоналістичної діяльності.

Клерикальний, як і будь-який інший різновид націоналізму, не слід змішувати з національним чинником, істотна роль якого в житті суспільства загальновідома. В націоналізмі ж він набуває перекрученого, деформованого розвитку. Марксистсько-ленінський підхід до націоналізму потребує розглядати його як явище конкретно-історичне, враховувати його специфіку. Існують націоналізм феодальної епохи і націоналізм епохи капіталізму, націоналізм пануючих і пригноблених націй. У націоналізмі пригноблених націй є загальнодемократичний елемент, що виявляється в їх прагненні до визволення, до національної незалежності та відродження. Водночас в ньому є й інші елементи, що виражають інтереси реакційної, експлуаторської верхівки. Будь-який буржуазний націоналізм — це ідеологічна зброя капіталістів, з допомогою якої вони намагаються штучно розпалити ворожнечу і недовір'я між трудящими, щоб досягти своїх класових цілей.

Характерною особливістю українського буржуазного націоналізму є його реакційна, антинародна політика, контрреволюційна, антикомуністична спрямованість його ідеологічних постулатів. Українська буржуазія, складова частина російської, австро-угорської, польської, румунської буржуазії, ніколи не була прогресивною силою. Турбота про свої класові інтереси, страх перед революційним рухом штовхав її торгувати долею українського народу, шукати підтримки у буржуазії інших націй, щоб з її допомогою утримувати свої позиції, зберігати па-

нування над трудящими. Український буржуазний націоналізм орієнтувався не на сили власного народу, а на багнетні іноземців⁸.

Таку ж роль виконувала й уніатська церква. Уніатське духовенство і націоналістична «еліта» ревню охороняли приватну власність на засоби виробництва, буржуазну державу, соціальну нерівність, що освячувалася релігією, всіляко перешкоджали революційним діям трудящих, виступали проти прогресивних сил, соціалістичного ладу, який утверджувався на Радянській Україні. Конкуруючи з буржуазією інших націй, українські підприємці, банкіри, купці, поміщики видавали вої корисливі цілі за загальнонародні, обдурювали трудящих байками про єдність і спільність інтересів багатих і бідних, псевдотеоріями про «безкласовість» і «безбуржуазність» української нації, намагаючись таким чином роз'єднати союз трудящих різних національностей у боротьбі проти «своїх» експлуататорів. Отже, злиття клерикалізму і націоналізму було класово і політично зумовлено і відповідним чином ідеологічно обгрунтовано та організаційно оформлено.

Хоча клерикальний націоналізм являє собою певну цілісність, його складові частини мають відмітні особливості. Релігійна і націоналістична ідеології відрізняються обсягом і способом відображення дійсності. Церква і духовенство, крім політичних, виконують й інші, власне конфесійні функції. Не завжди збігається й тактика дій релігійних і націоналістичних організацій. Часом у них можуть бути розходження відносно способів досягнення стратегічних завдань на тому чи іншому напрямі спільної діяльності. Не виключаються суперечності між їх діячами з певних причин кон'юнктурного характеру.

За соціалізму національні сторони життя суспільства і соціальні відносини звільняються від якогось помітного впливу релігії. Разом з тим це не означає, що вона не шкодить нашому рухові вперед, що робота по її подоланню втратила актуальність. «Динаміка розвитку такої великої багатонаціональної держави, як наша, — вказувалося на XXVI з'їзді КПРС, — породжує немало проблем, що вимагають чуйної уваги партії... У нашій країні поважаються національні почуття, національна гідність кожної людини. КПРС боролась і завжди буде рішуче боротися проти таких чужих природі соціалізму проявів, як шовінізм чи націоналізм, проти будь-яких націоналістичних вивихів, хай то буде, скажімо, антисемітизм чи сіонізм»⁹. Наша партія здійснює науково обгрунтовану національну політику, яка є невід'ємною частиною багатогранної діяльності по вдосконаленню розвинутого соціалізму.

Червневий (1983 р.) Пленум ЦК КПРС наголосив на необхідності вдосконалення атеїстичної роботи. Під впливом релігії перебуває ще певна частина людей. Релігійність всіляко підтримується ідеологічними центрами імперіалізму, які намагаються надати їй антирадянської, націоналістичної спрямованості. «Коли ж ми стикаємося з фактами порушення соціалістичних законів, з підривною політичною діяльністю, яка тільки прикривається релігією, — зазначено в матеріалах Пленуму, — то робимо так, як вимагає наша Конституція»¹⁰.

Основний Закон СРСР гарантує радянським людям справжню свободу совісті. Водночас він забороняє розпалювати ворожнечу і ненависть у зв'язку з релігійними віруваннями. Це конституційне положення слугує далшому утвердженню морально-політичної єдності радянського народу, зміцненню соціалістичного суспільного ладу, за якого тільки й можливе забезпечення справжньої свободи совісті.

Імперіалістичні кола всіляко намагаються використовувати релігійні передсуди з метою роз'єднання трудящих, ослаблення їх класової

⁸ Див.: Мануїльський Д. З. Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини.— К., 1945, с. 18.

⁹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 67, 68.

¹⁰ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р. К., 1983, с. 57.

боротьби і національно-визвольних рухів. З допомогою релігії і націоналізму вони хотіли б посварити віруючих з атеїстами і в нашій країні, тим самим дестабілізувати соціалістичне суспільство, підірвати його ідейно-моральні та політичні устої. У єдиному руслі з імперіалістичною пропагандою діють з-за рубежа проти СРСР численні реакційні клерикальні та буржуазно-націоналістичні організації, в тому числі і залишки уніатства та українського буржуазного націоналізму.

Клерикально-оунівські ідеологи продовжують доводити ідентичність релігійної і національної належності, а католицизм вважають єдиною силою начебто здатною «захистити» все людство від «загрози комунізму», який наклепницьки зображається ними як «знищення» самобутності народів.

Досвід реального соціалізму переконує, що зв'язок релігійного і національного факторів відносний і тимчасовий. Нація як соціально-етнічна спільність не потребує специфічної релігії для свого функціонування. Про відсутність внутрішньої зумовленості релігії і етносу свідчать, зокрема, факти сповідання різних релігій представниками однієї і тієї самої нації і навпаки — спільності певної конфесії серед представників багатьох націй і народностей. Наприклад, близько половини західноукраїнського населення навіть під величезним тиском окупантів і клерикалів так і не сприйняло греко-католицизм. Значна частина уніатів сповідувала греко-католицизм формально, насправді продовжуючи сповідувати православ'я. Нині більшість населення західних областей України вільна від впливу релігії. Відсутність іманентної зумовленості зв'язку уніатства з національним середовищем підтверджує і той факт, що ця релігійна течія, незважаючи на всі зусилля Ватикану, так і не дістала поширення в центральних і східних районах нашої республіки. І в середовищі сучасної української еміграції вона не користується популярністю. Навіть за явно завищеними даними уніатсько-націоналістичної преси, лише четверта її частина перебуває під впливом так званої української католицької церкви.

У більшості капіталістичних країн і країн, що розвиваються, клерикальному націоналізму не вдалося зберегти панівні позиції в суспільному житті. Проте в стратегії імперіалізму йому відведено далеко не останнє місце. Активна роль релігії і націоналізму зумовлюється багатьма чинниками, передусім ворожістю цієї антинаукової ідеології до марксистсько-ленінського вчення; наявністю розгалуженої мережі різноманітних клерикально-націоналістичних організацій, які мають спільну матеріальну базу, відповідні кадри, засоби впливу на маси; нетерпимістю цього релігійно-політичного симбіозу до «інакомислення», до всього «чужого», до поглядів, звичаїв, обрядів представників інших етнічних і віросповідних угруповань. Додамо до цих чинників ще й такі, як широкий набір вироблених апологетами клерикального націоналізму прийомів і форм соціальної демагогії для релігійного маскування справжньої сутності і цілей реакційних концепцій, доктрин і поглядів, що пропагуються. Слід враховувати й певні соціально-психологічні особливості, що сприяють засвоєнню окремою частиною населення капіталістичних країн антикомуністичних стереотипів під релігійно-націоналістичним камуфляжем.

Нарешті, серед зазначених чинників слід указати специфічні риси культури, побуту, традицій та умов, які історично склалися у тих чи інших народів. Вони використовуються імперіалістичними ідеологами, політиками і спецслужбами для «духовного маніпулювання» (розпалювання внутрішньоетнічних або релігійних суперечностей, спекуляції на труднощах суспільного розвитку, культивування спотворених потреб).

Імперіалістична буржуазія використовує клерикальний націоналізм в політичному, ідеологічному, воєнному, дипломатичному, розвідувально-диверсійному та інших планах, всередині своїх країн і на міжнарод-

ній арені. У капіталістичному суспільстві клерикальний націоналізм силкується отруїти свідомість трудящих релігійно-антикомуністичною ідеологією, їх класовому єднанню протиставити етноконфесіональне, відвернути трудящих від класової боротьби, створити у них ілюзію соціальної гармонії, щоб тримати їх у смиренності і покорі експлуататорам. У країнах, що розвиваються, монополістичні кола Заходу намагаються з його допомогою дискредитувати соціалістичний шлях розвитку, нав'язати прокапіталістичну орієнтацію.

Щодо СРСР, країні соціалістичної співдружності клерикальний націоналізм використовується як «троянський кінь». Під його прикриттям робляться спроби оживити згасаючу релігійність, націоналістичні та інші шкідливі пережитки, консервативні традиції і звички, надати їм актикомуністичної спрямованості, викликати сепаратистські, етноцентристські тенденції, схилити лояльне духовенство до екстремізму, створити на цій основі опозицію, рух «протесту», добитися ідеологічного, а потім і політичного плюралізму, а в перспективі — реставрації буржуазного ладу. Ці головні напрями конкретизуються імперіалістичними службами стосовно кожної соціалістичної країни, навіть її окремих регіонів, різних категорій населення.

Крім того, клерикальний націоналізм використовується нині для згуртування на антикомуністичній платформі реакційних емігрантських угруповань різного політичного забарвлення, для забезпечення їх скоординованих дій проти соціалістичних держав, революційних сил сучасності і суспільного прогресу.

Роблячи ставку на клерикальний націоналізм, імперіалістична реакція має на меті посіяти розбрат у лавах трудящих, відвернути їх увагу від боротьби за розв'язання злободенних соціальних і національних питань, нацьковувати одні народи і нації на інші. Як складова антирадянщини клерикальний націоналізм спрямовується на підрив інтернаціональної єдності соціалістичних націй, братерської дружби народів СРСР, на оживлення релігійно-націоналістичних пережитків. Тому викриття клерикально-націоналістичної ідеології і пропаганди є актуальним завданням нашої контрпропагандистської роботи.

* * *

В статтю входить критичкий аналіз клерикального націоналізму як специфічного соціально-політичного явлення. Раскрываются генезис, этапы эволюции, типология, основные функции и классовое содержание этой реакционной идеологии. Клерикальный национализм стремится к классовому «альянсу» реакционных деятелей церкви и националистически настроенной буржуазии для защиты основ эксплуататорского строя путем противодействия распространению научно-атеистического мировоззрения, принципов пролетарского интернационализма, пытается дискредитировать теорию и практику реального социализма. Активизация подрывной деятельности зарубежных клерикально-националистических центров в антикоммунистической стратегии империализма требует повышения политической бдительности, усиления наступательности нашей контрпропагандистской деятельности.

В. П. ЗАГОРДНЮК

ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ ПІЗНАННЯ В СУЧАСНІЙ БУРЖУАЗНІЙ ФІЛОСОФІЇ

Чільне місце в дослідженні діалектики культури і пізнавальної діяльності належить розкриттю соціально-культурної детермінації пізнання. В умовах посилення взаємозв'язку всіх ланок матеріального і духовного

виробництва, коли для здобуття наукового знання приводяться в дію колосальні ресурси, вивчення чинників розвитку пізнання в названому аспекті має першорядне значення насамперед з погляду поліпшення всієї системи організації наукових досліджень.

Останнім часом питання про соціально-культурну детермінацію пізнання стало предметом гострої ідейної боротьби між марксизмом і сучасною буржуазною філософією. З одного боку, різноманітні релятивістські концепції пізнання заперечують всезагальність принципу його соціально-культурної зумовленості, з другого ж — у полеміці так званих екстерналістів і інтерналістів марксистська концепція науки виставляється останніми як екстерналістська, тобто така, що ігнорує логіку відносно самостійного розвитку наукового пізнання. Цим і зумовлена мета даної статті: на противагу буржуазно-ідеалістичним концепціям науки показати всезагальність принципу соціальної детермінації пізнання. Водночас — на відміну від абстрактної протилежності інтерналістських і екстерналістських моделей розвитку науки — важливо довести, що всезагальність соціальної детермінації пізнання не заперечує, а передбачає логіку відносно самостійного розвитку науки.

Релятивізм, як відомо, є однією з найхарактерніших рис сучасної буржуазної філософії. Він проймає і методологію «історичної школи», і феноменологію, і парадигматичну та феноменологічну соціологію пізнання. Ми зосередились на критичному аналізі саме цих концепцій, оскільки в них релятивізм виявляється в чіткому, рафінованому вигляді. До того ж вони належать до найвпливовіших течій сучасної буржуазної філософії і соціології пізнання.

Протягом останніх десятиліть у буржуазній філософії науки намітилось зміщення інтересу від аналізу завершеної структури знання до осмислення проблем його зростання. Цей поворот, спричинений кризою неопозитивістської методології науки, дістав відображення в розробленні нового теоретичного розуміння науки, насамперед у рамках методології «історичної школи» (Дж. Агасці, Т. Кун, І. Лакатос, М. Поланьї, С. Тулмін, П. Фейєрабанд та ін.). Одним із наслідків такої переорієнтації стало дедалі ширше визнання важливої ролі соціально-культурних передумов у розвитку наукового знання. Проте це зовсім не означає її правильного тлумачення і належного розкриття. Річ у тім, що саме з ідеї про соціально-культурну зумовленість пізнавальної діяльності представники «історичної школи» роблять гранично релятивістські висновки. Виразне підтвердження цього — відома теза Куна — Фейєрабанда про несумісність парадигм або альтернативних теорій. Щоправда, позиція Куна останнім часом знала значних змін¹, тому далі вдамося до розгляду концепції найрадикальнішого представника «історичної школи» — Фейєрабанда.

В основу його методологічних побудов покладено принцип проліферації (розмноження) теорій — вимогу «створювати і розробляти теорії, несумісні з прийнятими точками зору... Будь-яка методологія, що приймає цей принцип, називатиметься плюралістичною»². Принцип проліферації правомірний як частковий методологічний прийом, однак Фейєрабанд абсолютизує його, стаючи на шлях релятивізму, скептицизму, ірраціоналізму. Згідно з Фейєрабандом, «все минає», тобто всяка теорія може бути спростована і водночас збережена за допомогою різних модифікацій. З цього випливає, що в процесі зростання знання (якщо про таке зростання взагалі може йтися в контексті концепції Фейєрабанда) вчений просувається не до істини, а від одного тимчасово корисного заблудження до іншого.

¹ Kuhn T. Logic of discovery or psychology of research? — In: Criticism and the growth of knowledge. Cambridge, 1970, p. 1—24.

² Фейєрабанд П. Ответ на критику. — В кн.: Структура и развитие науки. М., 1979, с. 420.

Названа концепція, багато в чому типова для постпозитивістської філософії, виразно демонструє нездатність її прибічників подолати контрарверзу соціально-культурної зумовленості і релятивізму в розвитку пізнання. Хоч як активно виступали проти релятивізму Дж. Агассі, І. Лакатос, С. Тулмін, «історична школа» виявилась безсилою висунути альтернативу, адекватну реальній практиці пізнання.

Чимало спільного з історією англо-американської філософії науки має еволюція феноменології. Так само як перша в її неопозитивістському варіанті, феноменологія Гуссерля ігнорувала дослідження соціально-культурних передумов наукового знання. Тому не дивно, що в працях пізнього Гуссерля і сучасних феноменологів, як і у філософії науки «історичної школи», відбувається переорієнтація на ідею культурно-історичної зумовленості розвитку пізнання. А деякі послідовники Гуссерля, зокрема відомий американський феноменолог Т. Кізель, вважають, що нині слід взагалі відмовитись від претензії на винятковість феноменології і вступити в діалог з «історичною школою» з приводу експлікації неявних передумов теоретичного мислення³. Проте нездатність розкрити і теоретично осмислити ідею культурно-історичної зумовленості наукового пізнання завела і ту і ту в глухий кут релятивізму.

Сказане стосується і парадигматичної, і феноменологічної соціології пізнання, базованих відповідно на методології «історичної школи» й феноменології. У калейдоскопі течій буржуазної соціології пізнання можна вирізнити два напрями. Представники першого розглядають суспільство як своєрідне «соціальне середовище», зовнішнє щодо наукового знання. Ті, що належать до другого, вважають «соціальність» іманентною науковому пізнанню, проте хибно ототожнюють її з «групою», «науковим товариством» та ін.

Засновником першого напрямку був М. Шелер, який звів проблему змісту знання, його істинності до питання про його поширення, що рівноцінно ігноруванню згаданої проблеми. Це й не дивно, адже свою соціологію пізнання Шелер розробляв на ґрунті феноменологічного вчення про істину як деяке надісторичне царство «ідеальних сутностей». Тому істина розуміється ним тільки як абсолютна, невіддільна впливу соціально-культурних факторів. Якби такий вплив і був можливий, гадає Шелер, то це призводило б до деформації істини, бо в поле зору соціолога потрапляли б лише «обернені форми» знання.

Другий напрям започаткував К. Маннгейм. Соціальне як історичну характеристику наукового пізнання він пов'язує виключно з діяльністю різних груп. На словах виступаючи проти релятивізму і визнаючи можливість істинного знання, створюваного «вільнопливною інтелігенцією», Маннгейм насправді елімінує істину, як і Шелер. Різниця лише в підставах її усунення: гранична абсолютизація — в Шелера, надмірна релятивізація — в Маннгейма. Оскільки цілі різних наукових співдружностей різні, то й істин буде стільки, скільки функціонує груп. Тим-то питання про істинність мислення в концепції Маннгейма взагалі не ставиться, що й дає підстави класифікувати її як соціологічний релятивізм і методологічний плюралізм.

Деякі буржуазні соціологи роблять спробу поєднати згадані підходи до розуміння впливу соціальних чинників на розвиток пізнання. Так, відомий американський дослідник Р. Мертон, інші соціологи-функціоналісти в основному обстоюють положення про суто «зовнішню» соціальну зумовленість цього процесу. Мертон виділяє і детально аналізує цілу низку соціально-культурних факторів, що впливають на розвиток науки. Проте, на його думку, те, що істинне для однієї групи вчених, хибне для іншої і навпаки. Це положення зближує його погля-

³ Kiesel T. Scientific discovery: logical, psychological or hermeneutical?— In: Exploration in phenomenology. New York, 1973, p. 265—267.

ди з концепціями тих соціологів, що розглядають соціальне як іманентне для наукового пізнання. Водночас американський соціолог намагається уникнути релятивізму цих концепцій, шукаючи загальні цінності, що поділялися б представниками різних груп. Ці загальні цінності вбачаються в соціальних нормах науки, сукупність яких становить її «етос»⁴. Він називає такі норми: «універсалізм», «організований скептицизм» тощо.

Ставлення до них в західній літературі різне. Прибічники Мертона вважають, що такі норми обов'язкові в будь-якій сфері наукової діяльності, метою якої є одержання істини⁵. Інші соціологи науки, зокрема М. Мелкі, Р. Кроп, дотримуються думки, що в науковій діяльності ці норми нерідко порушуються і що більшу роль в науковому пізнанні відіграють так звані когнітивні норми⁶. У порушенні «універсалізмів» Мертон сам мав можливість переконатися, вивчаючи питання про пріоритет у науці. Для того, щоб якось примирити реальну поведінку вчених з «етосом», Мертон уводить поняття «соціологічної амбівалентності», згідно з яким учені в своїй діяльності перебуває між двома протилежними нормами. Проте, як показує Н. В. Мотрошилова, це не усуває суперечностей його концепції⁷. Отже, релятивізм у соціології пізнання головним чином пов'язаний з традицією розгляду соціального як іманентного для наукового пізнання. Оскільки соціальне при цьому помилково отожднюється з групою, науковим товариством, то розбіжність поглядів суб'єктів пізнання призводить до гісоєологічного релятивізму і методологічного плюралізму.

В сучасній буржуазній соціології пізнання помітно пошавились релятивістські тенденції. Соціальною причиною нової хвилі релятивізму стали бурхливі соціально-політичні події останніх років у світі капіталізму. Вони розвіяли ілюзію про безкризовий розвиток сучасного капіталізму і остаточно похитнули позиції позитивізму (і функціоналізму як його різновиду), що були ідеологічним вираженням тимчасової відносної стабільності в розвитку капіталізму. Виникнення «історичної школи» знаменувало дальшу релятивізацію буржуазних теоретико-пізнавальних уявлень. Оскільки кожному рівневі науки передують теоретичні фактори, на які і собі впливає соціальне і психологічне оточення, то це, на думку Р. Долбі, приводить учених до усвідомлення соціальної і культурної відносності всіх наукових тверджень і результатів досліджень. Наукове товариство може приймати чи не приймати їх. Такі мотиви є центральними в концепціях Дж. Займана і Є. Борінга⁸. По суті, тут відроджується ідея поширення знання М. Шелера. Як і в нього, тут ідеться про адаптацію вже готового знання. Проте існує і деяка відмінність, що зближує названі концепції з соціологією пізнання Маннгейма. Поширення знання аналізується не в його русі від учених до масової свідомості, а в плані прийняття чи неприйняття наукових результатів тим чи тим товариством. Істина, як і в Маннгейма, релевантна науковому товариству. Найпоследовніше ця ідея викладена у працях відомого американського соціолога А. Чайлда⁹. Загалом же в сучасних соціологів пізнання, які орієнтуються на методологію «істо-

⁴ Поняття «етос», що його Мертон запозичив у Н. Шпейера і М. Шелера, означає усталений комплекс цінностей і норм, обов'язкових для людини науки.

⁵ *Сторер Н. У.* Соціологія науки.— В кн.: Американская социология: Перспективы, пробл., методы. М., 1972, с. 253.

⁶ Критику норм науки за Мертоном див.: *Krohn R. G.* Scientific ideology and scientific process.— In: Social production of scientific knowledge. Dordrecht; Boston, 1977, p. 74—80.

⁷ *Мотрошилова Н. В.* Наука и ученые в условиях современного капитализма.— М., 1976, с. 184—192.

⁸ *Ziman J.* Public knowledge: an essay concerning demeritons of science.— Cambridge, 1968; *Boring E.* The validation of scientific belief.— Proc. Amer. Philos. Soc., 1952, p. 535—590.

⁹ *Child A.* Problem of truth in sociology of knowledge.— Ethic, N 58, p. 18—34.

ричної школи», істина остаточно релятивізується, не дістаючи місця в їхніх концепціях.

Найбільший вплив на розвиток парадигматичної соціології пізнання мала концепція Т. Куна. По-перше, це пов'язано з тим, що в ній самій чимало соціологічних моментів. По-друге, ідея Т. Куна і його прибічниці М. Мастерман про наявність багатьох парадигм як свідчення революційності певної дисципліни використовується сучасними соціологами пізнання для маскуванню ідейного розброду в буржуазній соціології «під революцію»¹⁰. Однак спроби «куністів» зобразити соціологію пізнання як мультипарадигматичну дисципліну і надати хоч якоюсь спільності різним її відгалуженням приречені на провал, оскільки ті ґрунтуються на різних, часом непримирених філософських принципах. Подібні спроби поєднати різні соціологічні напрями в єдину дисципліну, зблизити філософію й соціологію науки на базі релятивізму піддаються критиці навіть деякими буржуазними соціологами пізнання (Г. Бьоме, Р. Крон та ін.).

Проте критики релятивізму самі здебільшого впадають в цю хибу. Так, згідно з Р. Кроном, ні в соціальному житті взагалі, ні в науці зокрема процес зростання не підвладний безперервній детермінації якимсь фактором. «В науці, як і в усьому інтелектуальному житті, питання про панівний вплив одного з аспектів наукового чи макросоціального процесу є емпіричне питання, яке має досліджуватись в кожному окремому випадку»¹¹. Отже, якщо на зорі соціології пізнання релятивізм був пов'язаний в основному з трактуванням самого наукового знання, то нині він проникає і в тлумачення методології науки, що призводить до заперечення всезагальності принципів і методів наукового дослідження, до ігнорування такого важливого принципу, як послідовне визнання соціальної детермінації науки.

Зазначена особливість сучасного релятивізму характерна і для феноменологічної соціології пізнання. З погляду соціологів феноменологічної орієнтації, соціальний світ — продукт екзистенціальної людської діяльності, наслідок інтерсуб'єктивного конституювання. Справді, соціальний світ (в тому числі й науковий), на відміну, скажімо, від природи, існує лише в процесі людської діяльності або як її результат. Але цей момент активності людини в творенні соціального світу безмежно гіпертрофується феноменологами. Соціальний світ, твердить Д. Уолш, є «світом багатьох реальностей»¹². Стосовно ж науки виходить, ніби кожний вчений конститує свій власний світ з його об'єктами, результатами, методами й істинами.

Не зумівши подолати надуману дилему соціально-культурного й істиннісного вимірів знання, представники сучасного релятивізму в явній, а найчастіше в неявній формі заперечують всезагальність принципів наукового пізнання, і насамперед принципу соціально-культурної детермінації науки.

Марксистсько-ленінська філософія не тільки дає змогу відповісти на ті питання, в яких заплуталась сучасна буржуазна філософія й соціологія науки, а й відкриває такі горизонти дослідження, яких не змогли помітити буржуазні методологи науки. Основоположники марксизму-ленінізму розкрили положення про соціальну детермінацію науки і водночас обґрунтували логіку її відносно самостійного розвитку.

Не всі цілі наукового пізнання *безпосередньо* задані суспільними потребами. Річ у тім, що часто вони виникають як результат внутрішнього розвитку науки. Виникнення і розвиток деяких наукових теорій часто неможливо пояснити тільки потребами матеріального вироб-

¹⁰ *Fridrichs R. A sociology of sociology.*— New York, 1970, p. 20—21.

¹¹ *Krohn R. G. Scientific ideology and scientific process,* p. 74.

¹² Новые направления в социологической теории.— М., 1978, с. 51.

ництва. В цих випадках (створення неевклідових геометрій, теорії відносності) слід звертатись до відносно самостійного розвитку науки, до її внутрішньої логіки. Якщо ж зводити соціальну детермінацію науки лише до безпосередньої матеріальної зумовленості мети наукової діяльності, то принцип соціальної детермінації пізнання втрачає статус всезагальності і необхідності. Виникає дилема: або положення про соціальну детермінацію науки не є всезагальним, або його слід розуміти більш широко. Звичайно, можна зауважити, що цілі, зумовлені внутрішніми потребами науки, також є соціальними, адже розвиток науки є суспільною потребою. В принципі таке зауваження слушне, але по суті воно не розв'язує проблеми.

Аналізуючи соціальну детермінацію науки, треба розрізняти два розуміння поняття «соціальне» і пов'язані з цим два рівні соціальної детермінації науки: соціальне в широкому розумінні, що включає й науку, і соціальне у вузькому смислі, тобто як фактор, певною мірою зовнішній щодо науки. Розуміння соціального в широкому смислі базується на добре відомих марксистських положеннях про те, що наука — соціальна за своєю природою, що її розвиток зумовлений всією суспільно-історичною практикою — основою, метою і критерієм істини наукового пізнання. «У практиці повинна людина довести істинність, тобто дійсність і могутність, посеїбичність свого мислення. Спір про дійсність чи недійсність мислення, яке ізолюється від практики, є чисто схоластичне питання»¹³. Такий підхід до соціальної детермінації наукового пізнання, незбагачений для сучасних буржуазних філософів і соціологів, передбачає, що сама наука є частиною суспільно-історичної практики, тобто — соціальна за своєю природою, і питання про розмежування, а тим більше протиставлення зовнішніх і внутрішніх факторів наукового пізнання позбавлене сенсу.

Суспільно-історична практика має складну структуру. Її елементи, будучи соціальними за своєю природою, також справляють вплив на науку. Аналіз такого впливу є дослідженням соціальної детермінації науки у вузькому смислі. В цьому плані соціальні детермінанти будуть «зовнішніми» стосовно науки. «Зовнішні» ми беремо в лапки тому, що цей «зовнішній» вплив має місце в контексті соціально-історичної практики і опосередковується нею як цілим. Ці два смисли поняття «соціальне» тісно пов'язані і розмежовувати їх можна хіба що умовно, для потреб спеціального аналізу.

Всезагальність соціальної детермінації наукового пізнання дістає обґрунтування і на основі розуміння соціального у вузькому смислі. При цьому слід враховувати два моменти. Соціальна зумовленість пізнавальної діяльності і її цілей є лише один з моментів соціальної детермінації науки. Якщо взяти за аналог процес праці, то, крім доцільної дослідної діяльності, складовими пізнавального процесу є засоби, предмети і результати. Тому якщо цілі наукового пізнання не зумовлені соціально у вузькому смислі, а детерміновані внутрішнім розвитком самої науки, це ще зовсім не означає, що в цьому випадку наукове пізнання соціально не зумовлене. Адже в ньому соціально визначені як суб'єкт наукової діяльності, так і засоби пізнання. Звідси випливає, що цілі пізнання соціально зумовлені не так безпосередньо, як опосередковано. Такою опосередковуючою ланкою виступає стиль наукового мислення.

Детермінацію наукового пізнання стилем мислення визнають і деякі сучасні буржуазні філософи й історіографи науки. Так, наприклад, лідер інтерналістів А. Койре пов'язує виникнення сучасної європейської науки зі зміною стилю наукового мислення, що виявилась у перебудові античного космосу і геометризації простору. Проте на питання,

¹³ Маркс К. Тези про Фейербаха.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 1.

що ж стало причиною такої зміни, Койре безсилій дати правильну відповідь.

Згідно з марксизмом, зміна стилю наукового мислення зумовлена в кінцевому підсумку матеріальним виробництвом. «Кожна форма суспільства,— писав Маркс,— має певне виробництво, яке визначає місце і вплив усіх інших виробництв і відношення якого через це цілком так само визначають місце і вплив усіх інших відношень. Це — те загальне освітлення, в сферу дії якого потрапили всі інші кольори і яке модифікує їх в їхніх особливостях. Це — той особливий ефір, який визначає питому вагу всього того, що в ньому є»¹⁴. Таке розуміння зумовленості мети наукового пізнання дозволяє розкрити всезагальний характер його соціальної детермінації.

Названі аспекти стосуються дослідження всезагальності соціальної детермінації наукового пізнання, так би мовити, в синхронічному плані. Однак існує ще один аспект, який немовби поєднує синхронічний і діахронічний підходи,— він пов'язаний з розрізненням загальної і спільної праці. Маркс підкреслює, що «слід розрізнити загальну працю і спільну працю. Та і друга відіграють у процесі виробництва свою роль, кожна з них переходить в другу, але між ними існує також і різниця. Загальною працею є всяка наукова праця, всяке відкриття, всякий винахід. Вона зумовлюється почасти кооперацією сучасників, почасти використанням праці попередників. Спільна праця передбачає безпосередню кооперацію індивідуумів»¹⁵. Отже, наукова праця є загальною. Вона зумовлена всім світом людської культури.

Дослідження соціально-культурної детермінації пізнання в діахронічному плані передбачає також розгляд «вписаності» пізнання в ту чи іншу історико-культурну реальність і тим самим пошук у самому категоріальному апараті наукового мислення специфічних соціокультурних вимірів. Якщо соціально-культурна детермінація пізнання є всезагальною, постає питання про те, як пов'язана ця всезагальність з логікою відносно самостійного внутрішнього розвитку науки.

З'ясувати цей взаємозв'язок можна, як уже зазначалось раніше, тільки за умови розуміння того, що суспільно-історична практика детермінує не лише цілі наукового пізнання, а й його категоріальний апарат. Застосування цього апарата, що розвивається, до речі, не тільки на основі безпосереднього впливу практичної діяльності на людське мислення, ніяким чином жорстко не пов'язане з певними конкретними етапами розвитку практики. Ця обставина стала нездоланною перепорою для буржуазного наукознавства. Яскравий вияв цього — псевдодилема екстерналізму та інтерналізму. Коротко нагадаємо про її зміст.

Як екстерналістський, так і інтерналістський напрями склались у 30-ті роки нинішнього століття. Поштовхом до їх виникнення послужила доповідь радянського делегата Б. М. Гесена «Соціально-економічне коріння механіки Ньютона», зроблена на II міжнародному конгресі істориків науки (1931 р.). Ця доповідь справила велике враження на вчених і, за свідченням Д. Прайса, стала головною подією конгресу¹⁶.

Екстерналістський напрям визнає соціально-економічну, культурно-історичну зумовленість розвитку науки. Лідером його став Дж. Бернал. Представники інтерналістського напрямку на чолі з А. Койре вважають, що розвиток науки зумовлений внутрішніми, іманентними законами. Як екстерналісти, так і інтерналісти виходять з того, що наука — це унікальне явище, що виникло в Європі в Новий час. Однак причини її виникнення називають різні. Для перших — це «зовнішні», соціально-культурні феномени. Так, для Е. Цільзея і Дж. Нідама — злиття діяль-

¹⁴ Маркс К. Економічні рукописи 1857—1861 років.— Там же, т. 46, ч. 1, с. 39.

¹⁵ Маркс К. Капітал. Т. 3.— Там же, т. 25, ч. 1, с. 108—109.

¹⁶ Прайс Д. Наука о науке.— В кн.: Наука о науке. М., 1966, с. 246.

ності ремісників і вчених-схоластів в епоху становлення капіталізму. Для Р. Мертона і П. Реттансі — вплив пуританізму і герметизму на формування раціональності й емпіризму як головних рис наукового методу. На противагу цьому А. Койре пов'язує виникнення науки з докорінною перебудовою способу мислення в Новий час. Він піддає різкій критиці спроби екстерналістів зобразити розвиток наукової думки як безпосередній результат змін в матеріальному виробництві, зокрема, критикує вульгарні спроби М. Леруа і М. Боркенау подати концепцію Декарта як наслідок виникнення мануфактури.

Акцентуючи увагу на соціально-культурному впливі, екстерналісти абстрагуються від внутрішніх проблем розвитку науки. Тому спосіб вилетення соціального в тканину самої науки випадає з їхньої уваги. Однобічність притаманна їй протилежному напрямкові. Як слушно відзначає Дж. Нідам, інтерналісти «наполягають на тому, що наукова революція, оскільки вона є революцією наукових ідей, не може бути «похідною» від якихось інших соціальних рухів, таких як Реформація чи піднесення капіталізму...»¹⁷. Тому загалом непогано подаючи картину розвитку наукової думки, інтерналісти зовсім безпорадні у пошуках відповіді на питання, що породило ту чи іншу наукову картину світу. Отож, незважаючи на те, що названі напрями буржуазного наукознавства схоплюють реальні трудніші методології історико-наукових і філософських досліджень, порушують цілу низку цікавих проблем, вони через свою однобічність не можуть дати цілісного уявлення про розвиток наукового пізнання. Екстерналісти абсолютизують вплив на науку соціально-культурних факторів. Інтерналісти, навпаки, — її самостійний розвиток.

Втім, щодо інтерналізму й екстерналізму коректніше говорити про надання їх прибічниками пріоритету тим чи іншим сторонам розвитку науки. Пов'язувати розкриття соціально-культурних впливів на науку тільки з екстерналізмом, а вивчення внутрішньої логіки її розвитку — тільки з інтерналізмом було б спрощенням. Так, інтерналістська концепція Т. Куна розвивається загалом на базі соціологічних понять «наукове товариство», «парадигма». Зовнішній вплив на науку обертається внутрішнім «твердим ядром» науково-дослідницької програми в інтерналістській концепції І. Лакатоса. В свою чергу, екстерналісти так чи інакше також змушені звертатися до проблеми внутрішнього розвитку науки. Скажімо, поряд з визнанням соціально-культурної зумовленості розвитку науки, Мертон вважає, що зміна фокусу наукового інтересу може бути інтерпретована як результат внутрішнього розвитку конкретних наук. Пункт, в якому сходяться інтерналістська і екстерналістська програми, такий: перша свою реконструкцію розвитку науки виводить не тільки логічно, а й з історичним поясненням, де й відбувається її перетин з екстерналістською програмою, за якою розвиток форм знання залежить від соціально-культурного контексту.

Протягом останніх років відкрита полеміка буржуазних історіографів науки з марксизмом стала епізодичною. Коли виступи буржуазних методологів науки явно спрямовані проти марксизму, вони прямо ототожнюють його з екстерналізмом¹⁸. Така підміна понять є «академічним» прикриттям буржуазних виступів проти марксизму. Марксистська концепція науки спочатку вульгаризується, ототожнюється з екстерналізмом, а потім уже «спростовується». Зрозуміло, що подібна «критика» не влучає в ціль, адже основним постулатом марксистського розуміння науки, поряд з акцентуванням її соціальної зумовленості, є визнання відносно самостійного розвитку наукового знання.

¹⁷ Нідам Дж. Общество и наука на Востоке и на Западе.— Там же, с. 152.

¹⁸ Микулинский С. Р. Мнимые контраверзы и реальные проблемы теории развития науки. — Вопр. философии, 1977, № 11, с. 88—104.

Розвиток різних сфер людської життєдіяльності, у тім числі — і науки, визначається всім історичним обсягом суспільної практики, в кінцевому підсумку — суспільним матеріальним виробництвом і його потребами. Наведений принцип марксистського наукознавства включає в себе положення про відносно самостійний розвиток науки. Вони не суперечать одне одному, а взаємодоповнюються, фіксуючи момент соціальної детермінації наукового пізнання і момент його відносно самостійності. Разом з тим було б неправильно аж надто зближувати або отожднювати названі чинники. Вони могли б набути єдиного характеру тільки у разі цілковитого збігу суспільних завдань, що стоять перед наукою, і цілей наукового пізнання, тобто у разі повного збігу цілей і реальних результатів наукового пізнання. Проте такий збіг неможливий. У процесі трансформації соціальних завдань в цілі наукового пізнання неодмінно виникають й інші, «побічні» цілі, що потребують своєї реалізації.

Між завданнями, що їх висуває суспільство перед наукою, і її потенціями не завжди існує пряма залежність. Усвідомлення суспільної потреби вченими — не єдина умова її задоволення. Так, наприклад, під час континентальної блокади перед французькими хіміками постало завдання створити штучні барвники — через брак природних, що раніше надходили з колоній. Незважаючи на гостроту потреби і чітке усвідомлення її, результати виявились лише в 60-ті роки XIX ст., коли було розшифровано структуру барвників, а тим самим і визначені способи їх синтезу. Подібні історичні приклади не поодинокі. Вони є одним із свідчень відносно самостійного розвитку науки. З останньої обставини впливає також і те, що наукові відкриття формують нові суспільні потреби. Так, відкриття рентгенівського проміння, створення пеніциліну не були безпосередньо викликані якимись практичними потребами, а проте дуже швидко з'явилась потреба в їх практичному застосуванні.

Діалектико-матеріалістичне розуміння детермінації наукового пізнання єдине з усіх дає відповідь на ті питання, в яких безнадійно заплутались сучасні буржуазні науковці. Згідно з принципами марксистської методології, соціально-культурна детермінація науки є всезагальною. Ця всезагальність полягає в тому, що, по-перше, наукове пізнання зумовлене всією суспільно-історичною практикою; по-друге, цілі наукової діяльності соціально-культурно зумовлені — як опосередковано, так і безпосередньо; по-третє, пізнавальна діяльність вплетена в соціально-культурний контекст і є елементом культури; по-четверте, наукова праця є всезагальною працею. Все це дає підстави для висновку, що всезагальний характер соціально-культурної детермінації наукового пізнання не заперечує, а передбачає положення про відносно самостійний розвиток останнього. Тому абсурдність спроб деяких буржуазних філософів й історіографів науки приписати марксистській концепції науки екстерналізм є цілком очевидною.

* * *

В статті досліджується всеобщність принципу соціально-культурної детермінації наукового пізнання. Показано, що він не виключає, а передбачає логіку відносно самостійного розвитку науки. Дана критика сучасних буржуазних релятивістських концепцій науки, отрицання соціально-культурної обусловленості наукового пізнання. В той же час критикуються спроби деяких західних філософів і історіографів науки представити марксистську концепцію науки як екстерналістську, т. є. як таку, котра отрицає самостійну внутрішню логіку розвитку наукового пізнання.

Л. С. КОБЕЛЯНСЬКА

ПСЕВДОГУМАНІЗМ РЕЛІГІЙНО-АНТРОПОЛОГІЧНИХ
ТЛУМАЧЕНЬ СЕНСУ ЖИТТЯ

Вдосконалення розвинутого соціалізму передбачає дальший розвиток суспільних відносин, активізацію всієї системи політичних інститутів, поглиблення соціалістичної демократії, самоврядування народу. Розв'язати ці завдання можна лише за умови високої соціальної активності мас, «тільки спираючись на живу творчість народу, на його розум, талант і працю»¹. Це ще більше актуалізує той інтерес до проблеми людини, який традиційно притаманний марксистсько-ленінській суспільствознавчій науці.

По-своєму реагує на актуальність проблем людини богословська і релігійно-філософська думка. У теології і релігійній філософії відбувається зміщення акцентів з питань, які стосуються картини світу, в галузь людинознавства, сферу стосунків між людьми, моральних проблем, ціннісних орієнтацій особи, що узагальнено можна визначити як проблематику сенсу життєдіяльності індивіда. Не відмовляючись від традиційного або модерністського тлумачення природи, богослови і священнослужителі нині дедалі більшої уваги надають так званім антропологічним питанням.

Звернення до проблем людини характеризується типовими для релігійного світогляду рисами: догматичними положеннями про визначальний вплив надприродного на людину і суспільство, про «божественне одкровення», посмертне існування душі, прокляття і спасіння та ін. Основоположним принципом релігійної антропології є теоцентризм, згідно з яким сутність людини оголошується актом божественного творіння. Водночас як традиціоналізму, так і модернізму в теології притаманний і певний антропоцентризм, оскільки людина трактується як вінець божественного творіння.

Важливо відзначити, якщо раніше богослови акцентували увагу на вертикальному зв'язку «людина — бог», то нині вони дедалі більше перекладаються на горизонтальний зв'язок «людина — людина». «Християнин, — читаємо в одній із богословських статей, — ніколи не може в абсолютній самотності стояти перед лицем божим, але в його серці має жити повнота любові до братів»². Пояснюється це «переключення» тим, що церква змушена реагувати на ті глибокі соціальні процеси, які характеризують сучасне суспільне життя: в нього залучені широкі маси людей, серед яких є й віруючі.

Згадані «вертикальний» і «горизонтальний» рівні уявлень про світ і місце людини в ньому не відособлені один від одного. Як справедливо відзначає К. І. Ніконов, «у релігійному вченні про людину антропоцентризм незмінно поєднаний з теоцентризмом, бо специфіка релігійного відображення полягає у переломленні дійсності крізь призму ідеї надприродного»³. Визнаючи відносну самостійність дій людини, богослови водночас твердять, що її діяльність зумовлена божественним промислом: «всяку дію в горизонтальному плані християнин здатний і повинен поєднувати з планом вертикальним»⁴. Таким чином визнається за людиною право здійснювати свій життєвий шлях «за своєю вільною свободою», але водночас це здійснення ставиться в залежність від ціл-

¹ Горбачов М. С. Про скликання чергового XXVII з'їзду КПРС і завдання, зв'язані з його підготовкою і проведенням: Доп. на Пленумі ЦК КПРС, 23 квіт. 1985 р.— В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 23 квіт. 1985 р. К., 1985, с. 16.

² Журн. Моск. патріархії, 1974, № 5, с. 76.

³ Ніконов К. І. Критика современной религиозной антропологии.— М., 1979, с. 8.

⁴ Журн. Моск. патріархії, 1977, № 3, с. 57.

ковитої згоди з божественним провидінням і допускається «тільки в повній гармонії з божественною свободою і в премудрому плані світопорядку»⁵.

У такому контексті зрозуміло, що і в підновленому тлумаченні людська діяльність зводиться лише до релігійного, «санкціонованого божеством» діяння і позбавляється свого самостійного значення. «І в сучасному релігійному трактуванні сутності людини, — відзначають дослідники, — в центрі стоїть не людська особа у справжньому розумінні цього слова, а людина як носій «образу божого», як особистісна істота, яка стоїть перед богом»⁶. У підсумку, намагаючись урівноважити «горизонтальний» і «вертикальний» (земний і надприродний) плани людського буття, релігійна антропологія незмінно опиняється перед лицем нездоланих антиномій і парадоксів, які дістають своє вираження і в тлумаченні смисложиттєвих проблем.

У всіх без винятку типах релігійного вчення про сенс життя спільним є так зване трансцендентне тлумачення цього питання. Такий підхід припускає перенесення всіх основних цінностей людського життя в «потойбічний світ», пошук справжнього сенсу людського буття в «майбутньому, посмертному» житті. Відповідно, земне життя людини розглядається як минуше і тимчасове, бо воно, в кінцевому підсумку, як повчають богослови, визначається надприродними силами.

Перенесенням розв'язання земних проблем на небо релігія пропонує людині ілюзорний спосіб самоутвердження. У свідомості людини, подавленої соціальними стихіями і антагонізмами, сенс життя відокремлюється від реальної людської практики як щось чуже, потойбічне, задане «ззовні». В результаті людина і її світ стають поділеними на протилежні полюси («потойбічну сферу» і життєвий емпіричний досвід), а сенс життя «вимальовується» у випарах релігійної фантазії, відособлений від своєї реальної сутності й протиставлений їй.

Ідея креаціонізму, божественного творіння людини є провідною в релігійній антропології. З неї випливають підпорядкування земних інтересів ілюзорному «небесному блаженству», заклики «схилити себе перед господом, усвідомлюючи свою нікчемність і гріховність»⁷. Призначення ж людини вбачається у прославленні творця і в підготовці себе протягом («богом даного» людині) короткочасного земного життя до «життя вічного» після смерті. Сповідуючи ідеї провиденціалізму, богослови і в наші дні прагнуть нав'язати висновок: людина є всього лише об'єктом божественного визначення. Але це не що інше, як апологія людського безсилля, культ песнізму, перенесення сенсу життя «по той бік» життя. «Релігійний сенс людської творчості, — говорить в одній із богословських доповідей, — значно глибший від звичайного виправдання культурної і соціальної творчості. Творче покликання християнина полягає в тому, щоб встати і йти по шляху, що вказаний йому боголюдиною, яка сказала про саму себе: «Аз есмь путь, истина и жизнь»⁸.

Однак реальна дійсність примушує богословів багато в чому переорієнтуватися. Наприклад, православний теолог В. Боровой так обґрунтовує нову орієнтацію церкви: «Головною проблемою сучасності є не проблема бога, як думає більшість, а проблема людини, людства, питання спасіння індивіда перед дезінтеграцією; йдеться про те, що є визначенням і метою людського роду, йдеться про проблему, як розв'язати злосудні питання суспільства і культури у світлі християнської істи-

⁵ Богосл. тр., 1976, сб. 16, с. 196—197.

⁶ Филоненко Н. В., Ребкало В. А. Православие и современность.— Киев, 1982, с. 35.

⁷ Журн. Моск. патриархии, 1983, № 6, с. 39.

⁸ Журн. Моск. патриархии, 1981, № 4, с. 39.

ни про людину»⁹. Відмовляючись від архаїчно-ортодоксальних ідей про абсолютну визначеність людського життя, богослови частіше говорять про значення творчої діяльності самої людини, постулюють безмежні можливості останньої, якщо, мовляв, вона діє «в згоді з богом».

Враховуючи зрослий рівень самосвідомості особи, церква обстоює сьогодні тезу про органічну єдність божественного і людського чинників. У руському православ'ї ідея принципів протилежності земних і «потойбічних» інтересів людей дістає дещо пом'якшене трактування і немовби розчинюється в «загальній єдності» божественного і людського, а необхідність «співробітництва з богом у будівництві життя на землі» обґрунтовується богословською концепцією участі людини в творенні. З певними обмовками, оглядаючись на традицію, дедалі активніше пропагують богослови і уявлення про людину як «співпрацівника бога». Це, на їхню думку, цілком відповідає вимогам сучасної епохи і виводить з безвиході релігійне вчення про людину як пасивного виконавця божої волі. Насправді ж богословське модерністське уявлення про людину як «співпрацівника бога» не знімає релігійного відчуження віруючого від реального суспільного життя (хоча робить його менш відчутним) і разом з тим принципово не розв'язує антиномії, притаманної релігії: між людиною і богом, реальним життям і тезою про потойбічне «воздаяння» та ін. Модерністські новації в поглядах на людину і її смисложиттєві проблеми досить широко подані не тільки в православ'ї, а й у інших конфесіях. Прикладом того можуть бути поширені в сучасному протестантизмі й католицизмі так звані соціальні теології — «теологія революції», «теологія надії», «теологія визволення» та ін. У модерністському напрямі змущений переорієнтуватися і офіційний Ватикан. Людина, читаємо, наприклад, в одній з папських енциклік «*Laborem exercens*», «як образ бога», є особистістю, тобто суб'єктивним буттям, здатним цілеспрямовано і планомірно діяти і вирішувати свою долю й задовольняти свої бажання, оскільки вона є учасником «продовжуваного творення». Але, знову ж, діяльності людини приписується надприродний смисл: усе, що робиться нею, — робиться, мовляв, за волю бога, а людина є суб'єктом життєдіяльності лише остільки, оскільки в ній виявляється божественне начало. Подібна «нова людина» — це все той же, давно релігійно сформований світоглядний стереотип, хіба що трохи прикрашений.

Релігійно-антропологічна концепція «нової людини» зачіпає чимало сторін людської діяльності й насамперед трудової. Відзначимо, що для християнського вчення про працю характерні дві тенденції, які теологічна теорія відносить до ранньохристиянської традиції. Згідно з першою, — це прокляття, «божа кара»; згідно з другою — праця є природною для людини, саме тому людина подібна до боготворця. Останній погляд є найпоширенішим серед сучасних богословів, він вважається відповідним «новому» розумінню людини і сенсу її життя. Адже в праці інтегрується, на думку релігійних теоретиків-модерністів, «горизонтальний» і «вертикальний» виміри особи, бо праця для християнина є, з одного боку, виконанням біблійних заповідей і, з другого — реалізацією іманентно притаманної богові та його образу (людині) властивості творити.

У дусі останньої тенденції розглядається питання про людину і її трудову діяльність у згаданій енцикліці «*Laborem exercens*». «Праця, — зазначається в ній, — є обов'язком, тобто справою людини, а вона багатогранна. Людина має працювати тому, що так їй велів творець, а також із самого факту її людської сутності, оскільки праця необхідна для її субстанції і розвитку. Людина повинна працювати із-за поваги до ближнього, головним чином задля своєї сім'ї, але також і для су-

⁹ Borovoj V. Křesťanská perspektiva stvoření v době ekologické krise.— Křesťanská revue.— Praha, 1981. č. 1—2, s. 13.

спільства, членом якого вона є, для народу, сином чи донькою якого вона є, для всієї сім'ї людей, оскільки вона — її член, спадкоємець праці поколінь, які передували їй, і водночас — творець майбутнього тих, хто прийде в історію після неї». Основне достоїнство людини — в тому, що вона «своєю працею бере участь у справі свого творця і деякою мірою завдяки своїм можливостям продовжує розвивати і доповнювати її». Разом з тим людина у своїй діяльності не виходить за рамки, окреслені творцем: «Набуваючи дедалі більшої влади над землею через працю і зміцнюючи завдяки тій праці свою владу над видимим світом, людина не переступає в будь-якому випадку і на кожній фазі цього процесу меж початкового плану творця».

Схвалюючи трудову діяльність людини, богословно-модерністи намагаються провести аналогію між цитатами зі «священного писання» типу «Хто не працює, той не їж» і принципами наукового комунізму і тим самим довести схожість комуністичної і християнської моралі.

Новий підхід в оцінці праці, на думку богословів, повинен мати велике значення для теїстичної теорії і релігійної практики. Однак насправді претензії на нове ставлення до праці не йдуть фактично далі спроб пов'язати етичні функції праці з основоположними ідеями християнського віровчення. Богословська концепція праці безконечно далека від аналізу справжньої ролі трудової діяльності у перетворенні природи, становленні самої людини, соціальних функцій цієї діяльності в конкретних історичних типах суспільства. Вводячи бога в природний процес праці, сучасне богослів'я має на меті не теоретико-дослідні, а відверто апологетичні цілі, які зводяться до спроб видати церкву за причетну до аналізу сьогочасних соціальних проблем.

Сучасними релігійниками включаються до розряду «благочестивих» усі загальнозначущі людські цінності — турбота про сім'ю, участь у громадському житті та ін. «...Свідома практична діяльність кожного віруючого в сучасному суспільстві не тільки необхідна, але вона має бути спрямована на утвердження життя і процвітання суспільства...»¹⁰. Однак хоч би якими сучасними видавалися проповіді, у них незмінно провідною лишається думка про роздвоєність людського життя. На реальне життя людини нашаровується життя ірреальне, яке розглядається як визначальне щодо першого. Тому за критерій тут править підготовка до «життя вічного», а головним різновидом діяльності віруючого оголошується «молитовний труд» в ім'я «прославлення творця». Все це «звужує до краю діапазон творчого, реально здійснимого, відкриваного й створюваного в самому матеріальному світі»¹¹, блокує енергію й ініціативу віруючих.

Релігія завжди пов'язувала поцейбічний світ зі світом «потойбічним», вважаючи перший підготовкою до другого. Але якщо її традиційне трактування проводить різку межу між «земним» і «небесним», то сучасні богослови намагаються зруйнувати цю стіну, говорять навіть про їх взаємопроникнення, щоб тільки переконати віруючого (який дедалі частіше скептично ставиться до «загробного покарання») у тому, що «вічне життя» починається тут, на землі. Так, сучасне богослів'я готове, з одного боку, визнати головним для людини право на життя на землі, а з другого — воно підмінює реальне земне — ілюзорним, «небесним», надаючи земному характеру минущої ілюзії, а потойбічному життю, навпаки, статусу вічності найвищої цінності.

Суперечність релігійного підходу до питання про сенс життя полягає у способі поєднати вчення про бога — «абсолютного носія» і «першоджерела сенсу» життя — з ученням про людину як суб'єкта цілеспрямованої діяльності, не тільки пасивного виконання волі божої, а й

¹⁰ Богосл. тр., 1973, сб. 10, с. 164.

¹¹ Шинкарук В. И. Философия и мировоззрение. — В кн.: Человек и мир человека. Киев, 1977, с. 20.

активного творця свого життя. Але саме для того, щоб не допустити у свідомості віруючого актуалізації цієї суперечності, богослів'я вимагає віри в божественну зумовленість людської життєдіяльності.

Основні принципи релігійної антропології (теоцентризм, антропоцентризм, учення про гріховну сутність людини і необхідність спасіння, дуалізм душі й тіла) видозмінювалися залежно від еволюції уявлень про світ і людину, про її ціннісні орієнтації і сенс її життя. Але водночас «ці положення ще й сьогодні становлять сутність не тільки всякого релігійного вчення про людину, а й постійно виявляють себе у видозмінюваних і секуляризованих формах у найрізноманітніших ідеалістичних і релігійно-філософських ученнях»¹².

Проблема людини і сенсу її життя є центральною не тільки для традиційних і модернізованих богословських концепцій, а й для сучасної релігійно-антропологічної філософії, в якій ідеалізм зникається з релігійним світоглядом, а основні принципи теології обґрунтовуються на мові філософії, її засобами і методами. Своїм «антропологічним» аспектом такі вчення, як екзистенціалізм, гейярдизм, феноменологія, протестантська неоортодоксія та ін., «по суті справи виконують компенсаційну функцію, заповнюючи втрати, понесені релігією в сучасному секуляризованому світі»¹³. Ці вчення в усіх своїх варіантах мають на собі відбиток релігійних умонастроїв, вселяючи людині почуття ненадійності її існування, вродженої неповноцінності самої людини, безглуздості й безперспективності її участі у перебудові світу і пропонуючи натомість ілюзорні концепції сенсу життя.

Таке «звільнення» людини має на меті дати їй відчуття самоствердження в суспільстві, подолання (хоч би й у своїй фантазії) реально суцільних критичних ситуацій. Реакційні теологи використовують певну соціальну спрямованість філософсько-ідеалістичного антропологізму з метою ствердження можливості релігійної «терапії» соціальних хвороб, однією з яких є, за визнанням багатьох західних соціологів і теологів, знецінення самого людського життя.

В ідеології сучасного буржуазного суспільства, яке чітко виявило свою антигуманну сутність, думка про знецінювання існування людини є ще досить поширеною. Причому причини цього знецінювання релігійна і релігійно-філософська антропологія шукають аж ніяк не в соціально-економічних і політичних умовах життя буржуазного суспільства. Американський теолог Джорж Ф. Томас говорить, наприклад, що «в усьому західному світі люди стоять перед кризою релігійної віри, яка включає кризу віри в людину й сенс її життя»¹⁴. Такі ідеї пронизують багато інших напрямів сучасної буржуазної філософії. Зокрема, представники релігійного екзистенціалізму всіляко підкреслюють поглинаючий пантрагічний характер людського буття, головною причиною якого є відчуття страху, самотності, усвідомлення випадковості й безглуздості існування.

Аналіз проблеми людини і сенсу її буття в теології і релігійно-філософській антропології переконує, що їх орієнтація на деякі реальні проблеми сучасного суспільства надає цим ученням про людину лише удаваної актуальності. Однак, оскільки в сучасній боротьбі ідей релігійно-філософська антропологія лишається реальною силою, яка впливає на мільйони віруючих, то й марксистська критика цих течій з проблеми людини і сенсу її життя незмінно зберігає свою актуальність.

Релігійні уявлення про сенс життя стали специфічним продуктом духовного життя антагоністичного суспільства. Вони «відобразили найглибші суперечності між сутністю і існуванням людини в умовах соці-

¹² Григорян В. Т. Философская антропология.— М., 1982, с. 125.

¹³ Чухина Л. А. Человек и его ценностный мир в религиозной философии.— Рига, 1980, с. 9.

¹⁴ Thomas George F. Philosophy and religions belief.— New York, Scribners, 1970, p. 3.

ального відчуження»¹⁵. І піднесення цим суспільством релігійної віри до рангу вищої цінності — не що інше, як трансформація і абсолютизація дійсних властивостей відчуженого світу. В цій ситуації в ілюзійній формі дістало своє вираження не тільки реальне становище людини в такому суспільстві, а і її протест проти цього становища. Саме тому в антагоністичному суспільстві «подих пригніченої істоти» і її прагнення протестувати проти пригноблення стають найважливішим ілюзійно-компенсаційним компонентом релігійної свідомості, зокрема її уявлень про сенс людського буття.

На противагу релігії науковий, марксистський атеїзм в основі розв'язання питання сенсу життя ставить історично реальну людину. Методологічно він спирається на дослідження всієї суми наукових, соціальних, соціально-етичних і морально-гуманістичних проблем, які характеризують різні, але внутрішньо єдині сторони біологічного і соціального існування людини і її сутності як «сукупності всіх суспільних відносин» (К. Маркс).

Марксизм пов'язує питання сенсу життя з задоволенням людських потреб, оскільки в них відображається не тільки потреба індивіда в тому чи іншому предметі споживання, а й ставлення людини до цього предмета. Потреби стають причиною діяльності, лише перетворившись на певну зацікавленість, на інтерес. Якщо говорити про релігійні інтереси, то вони виникають внаслідок роздвоєності духовного світу особи і характеризуються неадекватністю відображення дійсності. Містифікація, якій в релігійній свідомості піддається реальне життя, породжує фантастичні, переальні цілі, які, у свою чергу, реалізуються фантастично. Потреба в ілюзорному доповненні дійсності породжує специфічно релігійні потреби: в спілкуванні з богом через молитву, відправленні культових обрядів та ін. Усе це відбувається через заінтересованість віруючого у здійсненні надприродної, марновірної мети, в досягненні якої він, однак, бачить вищий сенс свого життя.

Розірвати це порочне коло можна лише за допомогою звільнення віруючого від релігійних ілюзій і переорієнтації його на земні, реальні цінності, через вироблення у нього заінтересованості в здоровій, заповненій глибоким соціальним змістом діяльності, у перетворенні тепер уже нової заінтересованості на його життєву потребу, на сенс його життя.

Потреби суспільства, інтеріоризовані індивідом у формі своїх особистих потреб, виступають основою розв'язання смисложиттєвих питань і є об'єктивним критерієм цінності людського життя. Суспільна природа людини визначає постановку перед кожною конкретною людиною, членом суспільства таких завдань, які стали суспільно необхідними, і ці суспільні цілі є сенсом життя кожного конкретного індивіда. Оскільки ж само суспільство є продуктом життєдіяльності індивідів, то й цілі, які ним ставляться, в кінцевому підсумку виражають потреби цих людей.

Діяльність, спрямована на реалізацію суспільних цілей, і прагнення до досягнення особистого щастя, благополуччя притаманні осмисленому людському життю. «Даючи щастя суспільству, водночас створюєш і своє власне щастя»¹⁶. Щастя суспільства можна, отже, розглядати як міру особистого щастя, індивідуального благополуччя.

Багатогранність людської діяльності і визначає діапазон можливих компонентів сенсу життя, різне співвідношення яких у кожному випадку визначає сенс життя конкретної особи. Всі ці компоненти взаємодіють і переплітаються між собою. Тому тільки через аналіз різних сторін життєдіяльності особи можлива адекватна оцінка осмисленості

¹⁵ Шинкарук В. И. Методологические аспекты формирования научно-атеистического мировоззрения.— *Вопр. философии*, 1974, № 5, с. 85.

¹⁶ Ламетри Ж. Анти-Сенека, или рассуждение о счастье.— *Соч. М.*, 1976, с. 278.

її життя. Головним у визначенні сенсу життя людини і виміру цінності буття особи є участь її у здійсненні суспільного прогресу, в перетворенні умов власного буття, свідомій реалізації своїх можливостей, оскільки, як відзначав Ф. Енгельс, нормальним станом людини є той, який відповідає її свідомості і повинен бути усвідомлений нею самою.

Життєдіяльність людей матиме різну цінність залежно від того, на що вона спрямована. Критерієм того, яку роль відіграє та чи інша особа, група людей, клас в історії чи в сучасному житті суспільства, є те, якою мірою сприяють вони суспільному прогресу. Якщо життєдіяльність окремого індивіда сприяє суспільному прогресові, то вона буде становити дійсну цінність як для самого індивіда, так і для суспільства загалом, а отже, буде наповнена глибоким змістом. Те ж стосується діяльності соціальних груп і класів. Реалізація історичної необхідності, розв'язання потреб суспільного розвитку, сприяння суспільному прогресові виступають як об'єктивний критерій сенсу життя — і окремої людини, і всіх людей.

Водночас діалектичний матеріалізм вказує і на певну відносність смислотворчих установок, на змішаність умов, цілей, інтересів, потреб особи на різних етапах її життя. Тому сенс життя, що полягає в певному спрямуванні діяльності людини і породженій нею, відображає ті умови, в яких формується і діє людина, і ті уявлення, оцінки, які вона виробляє про суспільство і про себе, про теперішнє і майбутнє.

Поняття сенсу життя, всупереч релігійно-ідеалістичним уявленням про нього, не може розглядатися як завершена логічна схема чи ідеальна модель, куди лишається тільки втиснути реальне життя конкретної людини. Це поняття неоднакове і для різних людських спільностей — соціальних сил і класів, різних поколінь, культур і історичних епох. Однак, якими розмаїтими і несхожими не були б фактори, що зумовлюють зміст сенсу життя, він завжди відзначається специфікою конкретно-історичного характеру, бо відображає специфічну форму усвідомлення людиною своєї сутності через визначення свого місця у світі і свого духовно-практичного ставлення до нього.

Питання про сенс життя — це питання і про те, яку роль може і має відігравати особа в суспільстві, у творенні власного життя. Практично впливаючи на світ, людина змінює і себе, і навколишню дійсність, створює умови для свого існування, що виступає і метою, і смыслом останнього, тобто свідомо формує і згідно з суспільними цінностями спрямовує свою життєдіяльність. Власне кажучи, це і є мета і сенс життя людини. Спосіб же життєвої самореалізації має давати людині відчуття повноти життя відповідно до можливостей даного суспільства і об'єктивних завдань суспільного розвитку. Лише в цьому разі, а не на шляхах богословських повчань про сенс життя, особа дістає задоволення від того, що вона робить, її життя суб'єктивно і об'єктивно наповнюється глибоким соціальним змістом.

Сенс життя виступає способом свідомого надання людиною спрямованості своїй життєдіяльності, що історично реалізується як творча сутність людини. Створення умов для її реалізації і всебічний розвиток є історичним завданням людства. Ця мета свідомо ставиться і успішно розв'язується суспільством розвинутого соціалізму.

* * *

Релігія мистифіцирует проблему человека, его отношение к миру и смысл его жизнедеятельности. Теология и религиозно-философская антропология дают перевернутую картину ценностных ориентаций и смысложизненных установок личности, препятствуя тем самым развитию ее творческих потенций, ее социальной активности. Автор критикует модернистские и консервативные взгляды богословов, а также адептов религиозно-философской антропологии в вопросе о смысле жизни человека, освещает позитивное решение его научным атеизмом.

Ю. П. ШКУРІНОВА

ЕСТЕТИЧНІ ПОГЛЯДИ М. С. КОРЕЛІНА

Естетичні погляди Михайла Сергійовича Кореліна (1855—1899) — мало розроблена галузь духовної спадщини Росії XIX ст. Високо оцінена сучасниками¹ творчість цього визначного російського історика мистецтв незаслужено слабо висвітлюється в радянській літературі. Лише короткі відомості про його естетику дали О. Ф. Лосев², М. Ф. Овсянников, Б. Г. Сафронов³. Грунтовних же праць про його естетику досі немає. Аналіз поглядів названого мислителя дає цінний матеріал для розуміння культурної атмосфери в Росії минулого століття, проникнення в ті проблеми, які намагалися розв'язати прогресивні представники російського мистецтва.

Корелін був всебічно освіченим для свого часу спеціалістом. Закінчивши історико-філологічний факультет Московського університету, він з 1892 року сам стає його професором. Його естетичні пошуки підкріплювались солідною філософською ерудицією, вільним володінням рядом європейських мов, багатющими знаннями історії зарубіжного і вітчизняного мистецтв.

Певну роль у формуванні естетичних концепцій М. С. Кореліна відіграли і його ліберальні політичні погляди, активна громадянська позиція, — зокрема участь у Комітеті грамотності, просвітницька діяльність у справі популяризації мистецтва серед мас.

Естетика М. С. Кореліна — надто широка тема для жанру наукового повідомлення. Не прагнучи охопити всі аспекти його естетичної концепції, спробуємо висвітлити її основні, вузлові категорії, виявити її провідні принципи. Одним із таких найважливіших моментів можна вважати проблему розуміння М. С. Кореліним предмета історії і теорії мистецтва.

Аналіз таких основних праць М. С. Кореліна, як «Мистецтво і дійсність», «Нариси італійського Відродження» та інших, дає підстави твердити, що основними в творчості російського естетика були питання про принципи і функції мистецтва і його співвідношення з дійсністю. Вони явно або імпліцитно порушуються майже в усіх його творах. Розв'язуючи їх, М. С. Корелін глибоко вивчив мистецтво XIX ст., його різні напрями і різновиди; дослідив художні норми, вироблені Й. Гете, В. Гюго, О. Бальзаком, Жорж Санд, Г. Гейне. Об'єктом його пильної уваги було також мистецтво античності і середньовіччя і, особливо, мистецтво епохи Відродження. Про наукову ерудицію М. С. Кореліна, його широкі знання свідчать гектографічні видання лекцій з історії мистецтв на Сході і в Греції, читаних ним у 1888—89 навчальному році; в них є численні додатки малюнків самого автора — елементи і комплекси архітектурних споруд, окремі скульптури і скульптурні групи, класичні чоловічі і жіночі скульптурні торси, елементи станкового живопису. Ці малюнки, що ілюструють особливості важливих етапів історії мистецтв, стосувались асиріо-вавілонського, єгипетського, фінікійського, грецького, римського мистецтв, мистецтва епохи Відродження, Нового часу, європейського мистецтва другої половини XIX ст., а також історії вітчизняного мистецтва. Виконавсько-художній рівень цих малюнків дуже високий⁴.

Названий конкретний художній матеріал розробляється М. С. Кореліним в багатьох випадках на основі ключових естетичних принципів і категорій, висунутих його

¹ Див., наприклад: Соловьев Вл. М. С. Корелин.— Вестн. Европы, 1899, № 2, с. 1—3; Ключевский В. О. М. С. Корелин.— Вopr. философии и психологии, 1899, № 1, с. 4—13.

² Лосев А. Ф. Эстетика эпохи Возрождения.— М., 1978, с. 355, 223.

³ Овсянников М. Ф. История эстетической мысли.— М., 1978, с. 61; Сафронов Б. Г. Вопросы исторической теории в работах М. С. Корелина.— М., 1984, с. 130—139.

⁴ Див.: Корелин М. С. Лекции по истории искусства на Востоке и в Греции, читанные в 1888/89 гг.— М., 1889, с. 27—107.

великими попередниками — Чернишевським, Добролюбовим і Писаревим. Важливо підкреслити, що саме в їх душі М. С. Корелін ставив і розв'язував низку «генеральних питань» теорії мистецтва.

Значний вплив ідей революційних демократів на погляди автора «Мистецтва і дійсності» виразно виявляється в здійсненому ним аналізі принципів мистецтва. Особливу увагу він звертає на проблеми реалізму, народності і тенденційності мистецтва. Реалізм М. С. Корелін вважав основним принципом усіх різновидів мистецтва. Він доводив, що мистець «має невід'ємне право проводити в життя свої релігійні, естетичні й історичні переконання, але тільки за тієї умови, щоб ці ідеї не спотворювали художньої правди і не ображали естетичного почуття»⁵.

М. С. Корелін вимагав від мистецтва глибоко змістовного зображення дійсності: «мазки і плями, якими б вони вдалими не були, ще не становлять справжнього мистецтва»⁶. Справжнє мистецтво, твердив він, є відображення життя і творчості народу. Саме життя розуміється ним як багатограниний процес історичного розвитку різних форм діяльності. Відповідно завданням митця є адекватне художнє вираження явищ життя, проникнення в їхню суть. «Будучи ідеальним відтворенням життя,— писав М. С. Корелін,— мистецтво пов'язане з ним подвійним чином: воно залежить від реальної дійсності даного часу і від розуміння його суспільством»⁷.

Таке уявлення про реалізм мистецтва сприяло формуванню М. С. Кореліним висновків про вирішальне значення проблеми правдивості в художньому відображенні дійсності. «Правда життя в мистецтві — насамперед» — ось вихідна теза Кореліна.

Проблему правдивості мистецтва, його адекватності дійсності М. С. Корелін тісно пов'язує з проблемою тенденційності. У праці «Настрій сучасного французького суспільства у Паризькому салоні» він підкреслював «що тенденційність тісно пов'язана з світоглядною орієнтацією того чи іншого діяча мистецтва і навіть цілого покоління людей тої чи тої епохи»⁸. При цьому М. С. Корелін підкреслював принципову відмінність тенденцій, їх нерідко діаметральну «протилежність»⁹. Визнаючи право митця на суб'єктивний відтінок у його творчому доробку, М. С. Корелін зазначав, що воно стосується не тільки вибору форми відображення об'єкта, а й вибору сюжету, його композиції та ін.

М. С. Корелін вважав, що діяч мистецтва «не може бути нейтральним у суспільній боротьбі», його творчість неодмінно тенденційна і має служити передовим ідеям часу, які виражають «начальні потреби життя»; у художній формі він повинен формулювати свою соціальну позицію.

М. С. Корелін проголошував ідеї, близькі до естетичних ідей російської революційної демократії, зокрема до концепції М. Г. Чернишевського. Саме автору «Естетичного відношення мистецтва до дійсності», а також його полум'яному соратнику належить думка про тенденційність як неодмінну характеристику мистецтва, кожного художнього твору. «Цікавлячись явищами життя,— писав М. Г. Чернишевський,— людина не може, свідомо чи несвідомо, не виголошувати про них свого вироку; поет чи художник, не будучи здатним перестати бути людиною взагалі, не може, хоча б і хотів, відмовитись від проголошення свого вироку над зображуваними явищами»¹⁰. Аналогічна оцінка тенденційності як «вираження певної ідеї» обстоювалась і М. О. Добролюбовим¹¹.

Одним з провідних принципів мистецтва М. С. Корелін вважав народність. Художник, роз'яснював він, створюючи твір мистецтва, наповнює його «народним духом», ми-

⁵ Корелін М. С. Современное искусство: Выставка картин В. В. Верещагина.— Русская мысль, 1898, № 11, с. 20.

⁶ Корелін М. С. Современное искусство. Выставка картин, эскизов и этюдов Е. Е. Шрейдера.— Там же, 1899, № 1, с. 178.

⁷ Корелін М. С. Искусство и действительность.— Там же, 1889, № 4, с. 67.

⁸ Див.: Корелін М. С. Настроение современного французского общества в Парижском салоне.— Науч. 6-ка Моск. ун-та. Отдел. ред. книг, ф. М. С. Корелина, 51 ед. хр., 7 лист, с. 5.

⁹ Корелін М. С. Искусство и действительность, с. 72.

¹⁰ Чернышевский Н. Г. Эстетическое отношение искусства к действительности.— Полн. собр. соч., М., 1939—1953, т. 2, с. 86.

¹¹ Добролюбов Н. А. Луч света в темном царстве.— Избр. соч. М.; Л., 1947, с. 294.

стецтво має служити інтересам народу. «Весь, або майже весь, зміст духовного життя окремої особи,— писав він,— дається сполохою і навколишнім середовищем, і внаслідок цього художні пам'ятки є відображенням духовного життя певного народу в даний час»¹².

Проблему народності й в зв'язку з цим — відповідний спосіб розв'язання теми народу в художній творчості — М. С. Корелін розвивав на прикладі аналізу творів В. В. Верещагіна. Героєм чудових полотен цього художника, зазначає Корелін, є простий народ; їх велич і естетичне значення полягають у тому, що від них віє народним життям. Щоправда, вчений не ставить перед художниками завдання спеціально вивчати народне життя, як його ставили, скажімо, народники Росії 80—90-х років. Однак в усіх своїх творах того часу він підкреслював потреби в дослідженні митцем найрізноманітніших подій соціального життя.

Цікавим є проведений М. С. Кореліним аналіз питань, що стосуються категоріально-понятійного апарата естетики. Поняття і категорії мистецтва, на його думку, розвивалися історично, поряд з розвитком «естетичних почуттів і смаків», «критеріїв» і «норм» оцінок мистецтва сучасного і минулих часів. У статті «Мистецтво і діяльність» М. С. Корелін писав: «Ми здатні відчуті абсолютну витонченість античної статуї, зрозуміти привабливість готичного храму і знайти своєрідну красу в середньовічному живописі. Наші смаки, якщо й відмінні в частковостях від смаків ранніх періодів, то все ж таки можуть бути порівняні з їх художніми пам'ятниками. Якщо сучасний скульптор не спроможний створити Венеру Мілоську, художник не може намалювати Сікстинську Мадонну, то новий критик може насолоджуватися і оцінювати обидва твори не гірше за античного грека або сучасного Рафаеля. Сучасний естетичний смак виріс і розвинувся на художніх пам'ятках усіх попередніх епох, тому він ширший, всеб'чійший і, отже, досконаліший від ранніх поглядів, а тому може бути критерієм для їх оцінки»¹³. Розвиваючи цю тему, М. С. Корелін говорив про велику роль «історичних художніх зразків» (шедеврів) у формуванні «художніх смаків», думок і почуттів сучасників.

Найважливішим інструментом художнього освоєння дійсності теоретик вважав категорії естетики, оволодіння якими дає можливість відрізнити в історії мистецтва істотне від неістотного, реально-прекрасні зразки художньої творчості від уявних. Центальною у понятійному апараті естетики М. С. Корелін вважає категорію прекрасного. Немає жодної його значної праці, де б не ставилися і не розв'язувалися проблеми, пов'язані з цією естетичною категорією. Однак найглибше вона аналізується в «Нарисах італійського Відродження».

Багато уваги М. С. Корелін приділяв розгляді генетичного аспекту питання про категорії естетики; історичний метод для нього був методологічним принципом дослідження проблем цих категорій. Він намагався з'ясувати зміст категорії «прекрасне», звертаючись до естетичної теорії різних епох, зокрема до поглядів одного з найвищих представників естетичної думки епохи Відродження — Леона-Баттіста Альберті (1404—1472).

Критично осмисливши величезний історичний матеріал, М. С. Корелін зробив висновки, що «краса» — це внутрішня характеристика прекрасного, що розкриває найсуттєвіше «начало» художнього образу твору образотворчого мистецтва чи архітектури. Краса, за його твердженням, завжди пов'язана з «загальним», цілісним, або, кажучи сучасною мовою, «системним» відображенням явищ природи і суспільного життя у творах мистецтва.

М. С. Корелін вважав, що, згідно з поглядами античних філософів, зокрема Арістотеля, згідно з ідеями діячів Відродження, особливо Альберті, цілком правомірно вважати, що твір мистецтва — це своєрідний живий організм. Частини, деталі цього «організму» можуть стати зрозумілими тільки у зв'язку з цілим, тобто в єдиній канві всього художнього твору. Разом з тим виразність «цілому» повинна надавати кожна його частина: «Якщо, наприклад, зображено живе тіло, то дихати життям повинна кожна його частина»¹⁴ і т. д.

¹² Корелін М. С. Искусство и действительность, с. 68.

¹³ Там же, с. 64.

¹⁴ Корелін М. С. Очерки итальянского Возрождения, с. 176.

Краса, за М. С. Корелінім, міститься в дійсності, в самому житті. Щоб повною мірою виразити її, потрібно зберігати вірність природі, глибоко вивчати її. Це розвиває у митця спостережливість, своєрідну «чуйність до краси», творчу фантазію. Коли діяч мистецтва глибоко знає життя, добре його розуміє, то тим більше у нього простору для вибору сюжету і тим більшою глибиною буде відзначатись обробка теми. «Художник,— писав автор «Мистецтва і дійсності»,— переживає однакові події зі своїми сучасниками, одержує ті самі враження і поділяє їх настрій; але як людина, за натурою більш чутлива і вразлива, він глибше сприймає і сильніше відчуває, ніж його сучасники»¹⁵. Підкреслюючи часто висловлювану ним думку, що вивчення природи, наслідування її — основа творчих успіхів скульпторів і художників, М. С. Корелін заперечував якісь права за «натуралістичним» відтворенням дійсності, буквальною її копіюванням. Він вважав, що «суб'єктивний момент» творчості, скажімо, художника чи скульптора позитивно впливає на створення ним справжніх зразків мистецтва, однак за умови, що він виражається в «знанні законів краси». Привнесення у створюваний твір рис, типових для даних явищ, виконання вимог пропорцій, гармонії, композиційної цілісності є, за М. С. Корелінім, необхідною умовою «відтворення краси» в живописі і скульптурі так само, як і в архітектурі. Названі положення М. С. Кореліна дістали відображення в його розумінні теорії мімезису, тобто наслідування природної краси.

У чому полягає сутність цієї теорії в її тлумаченні М. С. Корелінім?

Категорія мімезису бере початок ще в античності. Поширення вона набула в епоху Відродження. Саме ці періоди в розвитку мистецтва й цікавили М. С. Кореліна. В «Лекціях з історії мистецтв на Сході і в Греції, читаних у 1888—89 навчальному році», і в інших творах М. С. Корелін дає систематичний виклад теорії наслідування. В часи Відродження уявлення стародавніх греків про мистецтво як наслідування природи доповнюються пантеїстичними філософськими настановами. Природа, людина, її внутрішній світ стають основним об'єктом наслідування для таких відомих гуманістів, як Петрарка, Боккаччо, Л.-Б. Альберті, Леонардо да Вінчі. М. С. Корелін зазначав, що характерною особливістю естетики Відродження було те, що вона вперше зрозуміла принцип наслідування як основу особистого «творчого почерку» художника, як наслідування «внутрішнього життя людини». У цьому, власне, виявились гуманістичні начала епохи Петрарки і Боккаччо.

Найважливішою установкою мімезису, за М. С. Корелінім, була вимога не пасивного, а активного, творчого відтворення реальної дійсності. Художник не повинен сліпо наслідувати природу, «не повинен по-рабському копіювати першу-ліпшу натуру»¹⁶. Його завдання — з радістю ставитись до її відтворення, її оптимістично описувати і виражати. Активність суб'єктивного начала у творчості, вважав естетик, надає зразкам мистецтва оригінальної, особливої форми. Та цього замало. В задумі і виконанні, твердив він, мають бути естетичний розвиток, висока міра краси і чуттєва її обробка.

У «Щоденнику», у працях «Нариси італійського Відродження», «Мистецтво і дійсність» М. С. Корелін тлумачив мімезису як розкриття внутрішнього світу людини, її психічного складу. Подібно до Чернишевського і Писарева, він вважав, що «наслідування» належить до тих важливих категорій, за допомогою яких естетик може з'ясувати сутність мистецтва. Ця категорія, на його думку, відіграла особливу роль в «генетичній класифікації художніх пам'яток», в установленні законів історичного розвитку мистецтва¹⁷.

Залишаючись загалом в рамках загальнодемократичної (буржуазної) орієнтації, М. С. Корелін зробив разом з тим значний внесок в утвердження в естетиці прогресивних для свого часу ідей. Навіть короткий виклад творчої спадщини цього мислителя демонструє його прагнення до розгляду явищ в їх діалектичному взаємозв'язку, гуманістичну спрямованість його мистецтвознавчих пошуків.

Недостатня розробленість важливого етапу історії естетики в Росії останньої чверті XIX ст., складна еволюція естетичних поглядів самого М. С. Кореліна, розкиданість його творчої спадщини (його праці зберігаються в різних бібліотеках), майже повна невивченість особистого архіву вченого (зокрема рукописних варіантів опублікованих праць, щоденникових записів, листів і ілюстративного матеріалу) — все це створює

¹⁵ Корелін М. С. Искусство и действительность, с. 71.

¹⁶ Корелін М. С. Очерки итальянского Возрождения, с. 174.

¹⁷ Див. там же, с. 71.

певні труднощі у розкритті його естетичних і філософських концепцій. Проте робити це конче потрібно для того, щоб створити більш повну картину розвитку естетичної думки останньої чверті минулого століття в нашій країні.

* * *

Михаил Сергеевич Корелин — один из видных представителей русской эстетической мысли XIX века. Анализ его творческого наследия дает ценный материал для понимания культурной атмосферы в России прошлого века, реконструкции более полной и детальной картины эстетической мысли того времени.

Основной темой творчества русского эстетика выступает исследование принципов и функций искусства, его соотношения с действительностью. Заметный вклад М. С. Корелин внес в разработку теории прекрасного и мимезиса.

Оставаясь в целом либерально-демократическим представителем буржуазной эстетики, он способствовал вместе с тем развитию и утверждению в этой науке ряда по тем временам прогрессивных идей.

І. З. ЦЕХМІСТРО, О. В. ТЯГЛО

ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «МОМЕНТ ЧАСУ» ТА «ІНТЕРВАЛ ЧАСУ»

Чи є поняття «момент часу» і «інтервал часу» логічно незалежними, а значить повністю рівноправними і однаково ефективними в описі структури часового континууму — проблема, яку ставить перед собою Ф. Л. Квінн у праці «Існування протягом інтервалу часу та існування в момент часу»¹.

Безпосередньо Квінн розглядає співвідношення понять «існування в момент часу» (ІВЧ) й «існування протягом інтервалу часу» (ІПІЧ). Однак, оскільки введені ним визначення цих понять спираються на поняття «момент часу» — «інтервал часу» (МЧ—ІЧ), то і з'ясоване Квінном співвідношення ІМЧ—ІПІЧ є лише відображенням відповідного співвідношення понять МЧ—ІЧ, що виступають в даному разі як опорні. У зв'язку з цим ми будемо далі говорити саме про останню пару понять — «момент часу» і «інтервал часу».

Якщо звернутися до суто логічного аналізу співвідношення понять МЧ і ІЧ поза співвіднесенням їх з емпіричними фактами і без урахування їх операціональної природи, то, на перший погляд, може видатися, що в логічному відношенні неможливо надати перевагу будь-якому з них. Саме до такого висновку і приходять Квінн у названій праці. Якщо ж розглянути операціональний аспект понять простору і часу, то реальний смисл мають лише деякі їх інтервали, а моменти часу (і точки простору) є лише певною ідеалізацією, введеною з допомогою граничного переходу і позбавленою безпосередньої фізичної визначеності.

Отже, проблема полягає в тому, що якщо в емпіричному і операціональному відношеннях поняття інтервалу часу є, безперечно, виділеним і первинним порівняно з поняттям «момент часу», то в логічному відношенні ці поняття уявляються рівноправними (симетричними, взаємозначуваними).

Щоб розв'язати цю проблему, проаналізуємо суть аргументів Квінна.

Його міркування ґрунтуються на вихідному припущенні щодо природи часу: «логічно можливо, що час має структуру, ізоморфну лінії, упорядкованій співвідношенням x менше за y ». Це означає, що всі моменти часу є відкритими станами і являють собою континуум. Більше того, ми можемо припустити логічну можливість того, що моменти часу, кожен з яких являє собою інтервал, є непротяжними і що всі невироджені інтервали кінцевих або безкінечних розмірів є станами континууму,

¹ Quinn Ph. Existence throughout an interval of time and existence at an instant of time.— Ratio, Oxford, 1979, № 1.

членами якого є описані моменти»². Квінн припускає можливість уявлення континууму як сукупності окремих моментів, точок. Виходячи з цього, він фактично постулює взаємовизначуваність (симетричність) понять (МЧ—ІЧ) і на цій підставі дає ідентичне співвідношення (тобто симетричність, взаємовизначуваність) похідних понять — ІПІЧ і ІМЧ. Інакше кажучи, вихідне припущення паритету понять МЧ—ІЧ з необхідністю тягне визнання паритетності і у співвідношенні ІПІЧ—ІМЧ. Саме в цьому і полягає висновок праці Квінна³.

Однак обгрунтованість висновків Квінна про логічну незалежність і рівноправність понять МЧ і ІЧ стає проблематичною, як тільки ми зосередимо увагу на вихідному припущенні Квінна про точкову структуру континууму. Річ у тім, що саме це уявлення про континуум як про множинну елементів (точок, моментів) певної трансфінітної потужності логічно недоказове.

Потужність континууму, якщо тільки мислити його як множину точок, повинна мати цілком певне місце на шкалі алефів. На припущенні, що ця потужність є першою, яка йде за лічильною, ґрунтувалася континуум-гіпотеза в основах математики. Однак досягнуте 1965 року П. Коеном розв'язання континуум-проблеми розкриває хибність уявлень про континуум як про деяку множину точок. Континууму можна доволіно приписати всяку потужність без будь-яких обмежень. Цей факт доводить, що континуум взагалі не є множиною. Погоне не можна вичерпно і однозначно описати з допомогою першої-ліпшої системи множин. Континуум-гіпотеза виявилася, отже, прикладом нерозв'язної математичної проблеми, що й дозволило Коену назвати її «хвибною» і такою, що «не має внутрішнього смислу»⁴.

Факт неможливості вичерпного і однозначного опису континууму як множини приводить до визнання в ньому властивостей нетривіальної цілісності, яку треба розуміти як повне заперечення і виключення самого стану множинності (диференційованості, розкладності на елементи). Як така цілісність континуум не вичерпується будь-якими системами множин і не розкладний на них⁵. Передбачення Л. Брауера, Г. Вейля, М. М. Лузіна про неможливість континууму як множини множин дістають підтвердження в сучасній математиці (П. Коен). Для адекватного відображення його структури необхідно вийти за межі понять «точка» («момент часу») — «множина точок» і звернутися до досконаліших засобів, зокрема, до діалектики категорій «єдине — множинне», «частина — ціле».

У світлі сказаного з'ясується, що не тільки в операціональному і емпіричному, а й в логічному плані розклад часового континууму на окремі точкові стани (моменти) має досить обмежену правомірність. Це всього лише деяка досить довільна ідеалізація, яка не піддається строгому обґрунтуванню ні в емпіричному, ні в операціональному ні в логічному планах. Необхідність цієї ідеалізації викликана потребами розвитку класичної математики (диференціального числення), а її функції, як показує приклад Квінна, можуть абсолютизуватися у рамках метафізичного стилю мислення. Отже, поняття ІЧ є виділенням щодо МЧ і в логічному плані — в додаток до його очевидної виділеності в операціональному і в емпіричному аспектах. Цей висновок зберігає силу як для співвідношення реперних понять (МЧ—ІЧ), так і для конструйованих з їх допомогою понять (ІПІЧ і ІМЧ).

Логічна частина праці Квінна також не позбавлена огріхів, основним серед яких є його уявлення про «точкову» структуру часу і про симетричність понять МЧ—ІЧ, яка при цьому мається на увазі.

Квінн твердить, що «будь-яке визначення існування в момент часу або існування протягом інтервалу часу має відповідати певним способам логічно можливого початку або припинення існування речі»⁶. Інакше кажучи, перше-ліпше коректне визначення цих понять має відображати факт народження або знищення речі. Згідно з цим Квінн визначає чотири основні логічні можливості для речі (А) почати або припинити існування, а також існувати протягом деякого інтервалу часу (ІА): (1)

² Op. cit., p. 2.

³ Op. cit., p. 8, 10.

⁴ Козь П. Дж. Об основаниях теории множеств.— Успехи мат. наук, 1974, т. 29, вып. 5 (179), 173.

⁵ Див.: про це докладніше: Цехмістро Н. З., Бобкова Н. П. Диалектика множественного и единого и континуум.— Харьков, 1977.

⁶ Quinn Ph. Existence thoughout..., p. 1.

є перший і останній моменти існування A . A існує для всіх t таких і тільки таких, що $t \in I_A = [t_i, t_f]$. Лбо: для всіх t таких, що $t < t_i$ і $t > t_f$, A не існує в t ; для всіх t таких, що $t_i < t < t_f$ A існує в t . (2) Немає ні першого, ні останнього моменту існування A . A існує для всіх t , таких і тільки таких, що $t \in (t_i, t_f)$. (3) Є перший, але немає останнього моменту існування A . A існує для всіх t , таких і тільки таких, що $t \in [t_i, t_f)$. (4) Є останній, але немає першого моменту існування A . A існує для всіх t , таких і тільки таких, що $t \in (t_i, t_f]$. Ці можливості розглядаються Квінном як беззаперечні, й висувається вимога, згідно з якою сумісність з кожним із них є критерієм істинності визначення понять ІПІЧ і ІМЧ.

Крім названих можливостей, він відзначає ще одну: (5) A існує в одні момент часу, який є і першим і останнім моментом існування A . Для всіх $t < t_i$ і $t > t_f$ A не існує; A існує в t . На відміну від очевидних випадків (1)—(4), питання про те, чи «становить (5) істинну логічну можливість, є спірним»⁷.

Далі Квінн уже згадуваним способом дає визначення ІМЧ через ІПІЧ: (Д8) A існує в момент t . Або t є перший момент деякого інтервалу існування A , або t є його останній момент. Цю дефініцію автор вважає погоджуваною з (1)—(4), але такою, що суперечить (5). Однак, оскільки (5) спірне, то, гадає автор, (Д8) можна прийняти

Визначення ІПІЧ через ІМЧ має такий вигляд: (Д9) A існує протягом інтервалу I ; для всіх t таких, що $t \in I$, A існує в t . Це визначення, за Квінном, також погоджується з (1)—(4) і не суперечить (5). Отже, (Д8) і (Д9) порізно співвідносяться з (5). Однак, оскільки (5) визнано спірним, то ця відмінність не дозволяє виділити жодне з наведених визначень як логічно найкраще. Квінн доходить висновку, що жодне з понять ІМЧ і ІПІЧ не має ніякої переваги перед іншими. Отже, читач має визнати повну логічну еквівалентність понять ІМЧ—ІПІЧ (відповідно МЧ—ІЧ).

Однак насправді міркування Квінна неправильні. Це стосується твердження, що (Д8) погоджується з усіма випадками (1)—(4). Назване твердження явно не погоджується з (2): «немає ні першого, ні останнього моменту існування A : A існує для всіх t таких і тільки таких, що $t \in (t_i, t_f)$ ». Проте визначення ІПІЧ в (Д9) очевидно погоджується з випадком (2), так само як і зі всією рештою: (1), (3), (4), а також, як уже було відзначено, не суперечить (5): прийняття (5) сумісне з ІПІЧ.

Отже, насправді навіть у контексті міркувань Квінна ІПІЧ є логічно відділеним і найкращим. Помилка цього автора криється в ненадійності доведення положення про те, що у випадку (2) всі $t \in (t_i, t_f)$ є такими, що будь-який із них може бути першим і останнім моментом інтервалу існування A , а для $t < t_i$ і $t > t_f$ A не існує і (Д8) не виконується. Основу цього «доведення» становить уявлення, замасковане в кон'юнкції (Д6) і (Д7) про те, що інтервал існування A може бути стягнутий до моменту часу t , і тому в разі (2) перший-ліпший з $t \in (t_i, t_f)$ може бути і першим і останнім моментом інтервалу існування речі A ⁸. Тим самим у пошуках доведення сумісності (Д8) з випадком (2) Квінн просто приймає ІМЧ і завдяки цьому досягає узгодження (Д8) з (23). А потім на факті погодження (Д8) і (2) робить висновок про логічну обґрунтованість ІМЧ. Ця помилка відома в логіці під назвою *reg idem*.

Нарешті, легко бачити, що будь-яка з дефініцій — (Д8) і (Д9) — не може бути сумісна одночас з (2) і з тією вихідною вимогою, щоб конкретне визначення ІПІЧ і ІМЧ відображало початок або кінець існування речі. Справді, згідно з (2) в інтервалі існування $I_A (t_i, t_f)$ немає ні першого, ні останнього моменту існування речі A . Тому, лишаючись у рамках цього випадку, ми не можемо дати дефініції, що вимагаються. Звичайно, ми можемо виділити і всередині даного інтервалу деякі моменти існування (або підінтервали). Але для цього нам треба буде розглядати ще іншу річ, існування якої описується підходящими варіантами випадків (1), (3), (4). З цього безпосередньо випливає, що (2) принаймні даремне і зайве. З погляду на це ми знову дійдемо вже розглянутим шляхом до висновку про певну логічну виділеність поняття «інтервалу часу» порівняно з поняттям «момент часу», що добре узгоджується з його емпіричною та операціональною виділеністю.

⁷ Ор. cit., р. 6.

⁸ Квінн дає такі допоміжні визначення: (Д6) t є перший момент певного інтервалу існування A -ДФ: існує інтервал I , такий, що t є перший момент I , і A існує на протязі I . (Д7) t є останній момент певного інтервалу існування A = ДФ: існує інтервал I такий, що t є останній момент I і A існує на протязі I .

НА ПЕРШОМУ ПЛАНІ — ВДОСКОНАЛЕННЯ СТИЛЮ І МЕТОДІВ РОБОТИ

Минуло чимало років, як в нашій країні створено єдину систему збирання, опрацювання і поширення результатів гуманітарних досліджень, яку координує Інститут наукової інформації з суспільних наук АН СРСР. Вдосконаленню стилю і методів роботи, механізму оперативного інформування, обміну досвідом, нагромадженням в республіканських центрах наукової інформації з суспільних наук, сприяють всесоюзні семінари, які проводяться раз на два роки.

Черговий, четвертий семінар по обміну досвідом роботи керівних працівників республіканських центрів наукової інформації з суспільних наук відбувся 5—7 грудня 1984 року в Києві.

У його роботі взяли участь відповідальні працівники ЦК Компартії України, співробітники наукових установ і вищих учбових закладів Москви, Ленінграда, Києва, Свердловська, столиць всіх союзних республік, а також ряду областей України.

За ґрунтовною доповіддю про роботу інформаційної служби Академії наук СРСР з суспільних дисциплін виступив директор ІНІСН АН СРСР, академік В. О. Виноградов. Доповідач наголосив, що Центральним Комітетом КПРС і Радою Міністрів СРСР поставлено завдання організації сучасної системи наукової інформації з суспільних наук, яка сприяла б підвищенню теоретичного рівня науково-дослідної роботи, поліпшенню викладання суспільних наук, посиленню ефективності ідеологічної роботи, критики буржуазної ідеології. Відповідно до цього завдання в останні роки склалася багатофункціональна система наукової інформації, яка успішно служить інтересам радянських учених. Видання ІНІОН і галузевих центрів інформації — бібліграфічні показники, реферативні журнали, спеціальні збірки і огляди — з кожним роком отримують все більше визнання, причому інтерес до них зростає як в СРСР, так і за кордоном.

Вглядаючись в завтрішній день, працівники інформаційної служби, як підкреслено в доповіді, повинні основну увагу приділити інформуванню про нові дослідження тенденції розвитку соціальної структури розвинутого соціалістичного суспільства, про вплив науково-технічної революції на характер і зміст праці, на соціальні групи радянського суспільства, про дослідження соціалістичного способу життя (вільного часу, сім'ї, побуту, культури, законотвірності соціального розвитку міста і села).

Необхідність прискорення суспільного прогресу, швидшого використання наукових

результатів в інтересах дальшого розвитку народного господарства, підвищення матеріального і духовного рівня життя народу висуває на перший план питання про те, як підвищити ефективність науки. Не останню роль у вирішенні цієї проблеми відіграє інформація — додаткова система «знань про знання». Вона має не допустити реальної можливості дублювання, повторення розробок одних і тих же тем, відкриття того, що вже відкрито.

Тепер постає завдання поступової інтеграції й автоматизації всіх рівнів збирання, опрацювання й поширення інформації створення повністю автоматизованих інформаційно-пошукових систем. Створення в соціалістичному суспільстві системи інформації в галузі суспільних наук дозволяє розв'язати відразу кілька завдань великої державної ваги. Насамперед, загиб радянських суспільствознавців — економістів, істориків, філософів, юристів, соціологів, спеціалістів у галузі теорії наукового комунізму, літературознавців і лінгвістів та ін. — отримав систематизовану інформацію (бібліографічну й реферативну) про повнінки вітчизняної й зарубіжної наукової літератури. При цьому кожний дослідник хоч би в якому регіоні країни він перебував, може мати на своєму робочому столі різнобічну інформацію не тільки з своєї вузької спеціальності, але й із суміжних дисциплін. На допомогу гуманітаріям приходять обчислювальна техніка, математичні методи і ЕОМ. В ІНІСН АН СРСР уже створені підсистеми з економіки, філософії, наукового комунізму, історії, права, філології.

Доповідач, а також інші промовці говорили про те, що поставлені партією завдання глибокого наукового аналізу явищ світового розвитку, зокрема, в галузі ідеології, економіки, філософії, вивчення всього кращого з досвіду братніх країн соціалізму, розробки найактуальніших проблем, спрямованих на вироблення практичних рекомендацій і обґрунтованих соціальних прогнозів, потребують дальшого вдосконалення інформаційної системи. Загальносоюзна інформація в галузі суспільних наук, головним центром якої є ІНІСН, виконує, як відомо, важливі функції: акумулює, систематизує і пропagaє найважливіші досягнення марксистсько-ленінської думки в СРСР і за кордоном, постійно стежить за еволюцією буржуазної ідеології, збирає інформацію про нові концепції немарксистських суспільних наук, про ідеологічні диверсії проти реального соціалізму.

Учасники семінару висловлювали дум-

ки про те, що на сьогодні необхідна більш спрямована координація інформаційної служби країни.

В недалекому майбутньому треба забезпечити вчених, викладачів, працівників середньої і вищої школи концентрованою інформацією, яка б допомогла краще орієнтуватися в ідейній боротьбі двох суспільних систем на сучасному етапі, озброювала б аудиторію фактами, що свідчать про корінні переваги соціалізму і соціалістичного способу життя. Така фундаментальна проблема поставлена перед системою інформації в галузі суспільних наук.

Завідуючий відділом наукової інформації з суспільних наук АН УРСР, доктор філософських наук І. В. Валько у доповіді «Деякі методичні питання науково-інформаційного забезпечення ідеологічної роботи в республіці» виклав конкретні пропозиції щодо підвищення ефективності результатів досліджень в галузі ідеології. З цього погляду, на його думку, мають дати користь науково-аналітичні огляди і проблемні збірники рефератів з важливих аспектів суспільного розвитку в умовах соціалізму і капіталізму.

Розкриттю спроб фальсифікувати історичне минуле і сучасне нашої країни, досягнення соціалістичної економіки і демократії присвятив виступ завідуючий сектором ІНІСН АН СРСР, кандидат історичних наук Ю. І. Ігрицький. У виступах старшого наукового співробітника ІНІСН І. О. Федякіна, керівників центрів наукової інформації Грузії й Азербайджану Н. І. Кіквідзе і А. А. Заргарова йшлося про форми і методи інформаційної діяльності на сучасному етапі.

Питання вдосконалення ідеологічної, масово-політичної, контрпропагандистської роботи було розглянуто у повідомленнях представників центрів наукової інформації з суспільних наук Ю. І. Прикуліса (Литва), А. Б. Бальсеса (Литва), А. Д. Киракосяна (Вірменія), Р. Т. Рашидова (Узбекистан), В. І. Мокряка (Молдавія), Б. М. Сужикова (Казахстан). Про досвід критичного аналізу буржуазних ідеологічних акцій як одну з головних умов ефективності контрпропаганди розповів заступник директора Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР, доктор історичних наук В. П. Чернявський. Представник центру наукової інформації з

суспільних наук Казахстану Н. А. Маженов висловив ряд принципових положень, які стосуються видавничої діяльності.

Велику увагу учасники семінару приділили створенню автоматизованої інформаційної системи. У доповіді головного координатора цієї системи по ІНІСН АН СРСР В. Ф. Хісамутдінова і в окремих виступах було зроблено аналіз стану і перспектив розвитку союзнаї автоматизованої системи інформації на 1985—1990 роки. Зокрема, про це говорили працівники наукових центрів Грузії, Латвії, Естонії, Азербайджану, Казахстану В. П. Гугушвілі, А. Я. Берзиньш, А. І. Апанаський, Я. О. Сельдін, Д. А. Фельдман. Вони відзначили, що завдання автоматизації інформаційних процесів все більше висуватиметься на перший план: передбачається розробка методологічних питань створення автоматизованого абонентського пункту, організація введення маси документів наукових центрів в базу даних ІНІСН, вдосконалення магнітно-стрічкової служби. Одне слово — взято рішучий курс на впровадження обчислювальної техніки в інформаційне обслуговування суспільствознавців нашої країни. Більш того, потрібна координація з суспільних наук не тільки в СРСР, а й з соціалістичними країнами. Ця думка наголошена у виступі представника наукового центру Ленінграда С. Д. Михайлової та ін.

У рамках Всесоюзного семінару відбулася республіканська координаційна нарада, на якій були розглянуті актуальні питання підвищення ефективності суспільствознавчих досліджень і розвитку науково-інформаційної діяльності в УРСР. Його учасники обговорили ряд доповідей і повідомлень, зокрема завідуючого сектором координації інформації з суспільних наук ІНІСН АН СРСР, кандидата економічних наук В. І. Трубіцїна.

У прийнятих на семінарі і нараді рішеннях дано оцінку зробленому, схвалено відповідні заходи, спрямовані на поліпшення організаційної роботи центрів наукової інформації з суспільних наук. Ухвалено регулярно видавати аналітичні огляди з критики буржуазної ідеології, ревізіоністських концепцій суспільного розвитку та ін.

П. П. САВЧЕНКО

МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ФІЛОСОФСЬКОЇ БОРОТЬБИ В ІІ ІНТЕРНАЦІОНАЛІ

Період розвитку марксистської філософської думки, розглянутий в рецензованому дослідженні*, пов'язаний з теоретичною й політичною діяльністю лідерів ІІ Інтернаціоналу — насамперед учнів і однодумців К. Маркса й Ф. Енгельса в європейських країнах, послідовників і пропагандистів марксизму в робітничому русі наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., їхніми виступами проти ревізійоністів і ренегатів в революційній боротьбі пролетаріату. Монографія написана авторським колективом у складі провідних радянських філософів, представників філософської науки ЧСРС і НРБ. Це — третя книга із серії праць з історії марксистсько-ленінської філософії, підготовлених Інститутом філософії АН СРСР і Академією суспільних наук при ЦК КПРС. 1979 року побачила світ «Марксистская философия в XIX веке» у двох книгах (рецензія на це видання вміщена у другому номері нашого журналу за 1980 р., с. 133—135.—*Ред.*). На черзі — підготовка й видання наступних томів цієї серії, які будуть присвячені ленінському етапові в розвитку марксистської філософії аж до наших днів.

Добре відомо, що на початку нинішнього століття серед соціал-демократичних партій, що входили до ІІ Інтернаціоналу, відбулось різке розмежування на ліве, центристське і праворевізійоністське угруповання. В умовах загострення революційної боротьби робітничого класу країнм з представників лівого, революційного крила цієї організації випало на долю зробити немало корисного для поширення марксизму в соціалістичному й робітничому русі, для захисту революційного вчення від буржуазних нападок і ревізійоністських фальсифікацій. Посилення боротьби між революційними й опортуністичними течіями ІІ Інтернаціоналу, як відомо, послужило однією з найважливіших передумов формування ленінського етапу в розвитку марксизму.

Рецензована книга складається з 14 глав. В них висвітлено теоретичну діяльність і світоглядно-філософські позиції представників лівореволюційного крила ІІ Інтернаціоналу (А. Бебеля, П. Лафарга, А. Лабріолі, Г. В. Плеханова, К. Лібкнехта, Р. Люксембург, Ф. Меринга, Д. Благоєва), критично проаналізовано теоретичну спадщину прибічників центристської позиції, яку уособлював К. Каутський, розглянуто праці ідеологів так званого австромарксизму (О. Бауєра, Р. Гільфердинга, М. Адлера,

Ф. Адлера, К. Раннера). В окремих главах проаналізовано ставлення теоретиків ІІ Інтернаціоналу до проблеми зв'язку філософії й природознавства, а також розглянуто ультраліву критику діяльності цієї організації з боку Г. Лукача і К. Корша. Завершується праця детальним критичним розбором сучасних «марксологічних», ліво-опортуністичних і праворевізійоністських інтерпретацій філософської боротьби у ІІ Інтернаціоналі буржуазними ідеологами. Отже, перед нами — вперше в марксистській літературі здійснене на ґрунті творчого співробітництва радянських вчених з вченими соціалістичних країн узагальнююче дослідження історії розвитку марксистської філософії в період, пов'язаний з теоретичною діяльністю лідерів ІІ Інтернаціоналу.

Характеризуючи філософські погляди названих діячів цієї організації, автори переконливо показують, що за наявності істотних відмінностей в діяльності лідерів ІІ Інтернаціоналу їх позиції можна зрозуміти в контексті ідейно-політичних орієнтацій, сформованих в межах цієї організації. Як відомо, ІІ Інтернаціонал не був монолітним, він зазнав краху від опортунізму. Але разом з тим йому належить історична заслуга створення масових робітничих організацій, зміцнення пролетарської класової солідарності, популяризації й пропаганди ідей марксизму. ІІ Інтернаціонал не був однорідною організацією ні в теоретичному плані, ні з погляду практично-політичної орієнтації окремих його діячів. Тому в літературі, особливо у тій, що вийшла протягом останніх років, переконливо показана марністська спроба дати одну, загальну оцінку теоретичної діяльності ІІ Інтернаціоналу. Схематизм і спрощення, неминучі при такому підході, були наявні в працях деяких авторів 20—30-х років. Цей підхід успішно долається в фундаментальних працях, здійснених протягом останніх десятиліть переважно представниками історичної науки. (Серед них відзначимо: *История II Интернационала.*— М., 1966; *Международное рабочее движение. Вопросы теории и истории.* Тт. 2—4.— М., 1976—1980 та ін.) Що ж стосується історико-філософського аналізу цього періоду поширення й розвитку марксизму, то він лишається явно недостатнім. Якщо в філософській літературі більш-менш ґрунтовно висвітлено погляди Г. В. Плеханова, Ф. Меринга, П. Лафарга, Д. Благоєва, то цього, на жаль, донині не можна було сказати про стан аналізу філософських ідей в теоретичній спадщині А. Лабріолі, К. Лібкнехта, Р. Люксембург та ін. Недостатня увага приділялась і кри-

* Марксистская философия в международном рабочем движении в конце XIX—начале XX века.— М.: Наука. 1984.—448 с.

тичному аналізові філософії представників центральної і правоопортуністичної лінії в II Інтернаціоналі.

Тому рецензована праця не є простим підсумком, систематизацією і узагальненням роботи, виконаної попередніми дослідниками. В багатьох моментах вона є принципово новим кроком у справі науково-матеріалістичного вивчення цього періоду історії марксизму. Сказане стосується й розділів, присвячених аналізу творчості тих діячів II Інтернаціоналу, спадщина яких вже була предметом поглибленого вивчення з боку представників марксистсько-ленінської історико-філософської науки. Адже й досі в нашій літературі нема повної однастайності в оцінках окремих моментів, які характеризують суть і значення в історії філософії марксизму теоретичного доробку, скажімо, Плеханова.

Зважаючи на великий обсяг розгляданого дослідження, надалі спинимося лише на деяких його істотних моментах, фактах і положеннях.

В монографії показано, що А. Бебель був одним з найпослідовніших прихильників марксизму, людиною з широким політичним і теоретичним кругозором, яка віддала всі свої сили боротьбі за справу соціалізму. Діяльність Бебеля невіддільна від конкретно-історичних умов його часу, зокрема від тих змін, що відбувалися в політичному житті тодішньої Німеччини, в світовому суспільному розвитку. Політичні перипетії епохи справляли свій вплив і на погляди Бебеля. Йому були властиві «й тимчасові помилки, і традиційні розв'язання проблем, до яких життя вимагало нових підходів» (с. 16). Водночас автори відзначають прагнення Бебеля діяти по-революційному в обстановці, коли ще не було умов для відкриття, дійсно масової революційної боротьби. Розробляючи проблеми історичного матеріалізму і теорії класової боротьби пролетаріату, Бебель ретельно вивчав праці К. Маркса і Ф. Енгельса.

Що ж стосується К. Каутського, Е. Бернштейна та інших подібних до них теоретиків, які вважали себе «учнями» К. Маркса і Ф. Енгельса, то, виступаючи на словах за «чистоту» марксизму, ці, з дозволу сказати, учні, не спромоглися серйозно ознайомитися з періоджерелами марксистського вчення. В главі про Каутського детально проаналізована еволюція його філософських поглядів і політичних переконань, розкритий процес переродження цього діяча II Інтернаціоналу на ренегата робітничого руху, показані дрібнобуржуазна обмеженість його світогляду, метафізичне сплутвання ним діалектики історичного процесу. Автори показали, що Каутський не бачив органічного зв'язку між науковим соціалізмом і марксистською філософією, а симпатії до позитивізму і вузькоекономічний об'єктивізм заважали йому правильні розкрити діалектику суб'єктивного й об'єктивного в історичному процесі, оцінити роль пролетаріату в зміні суспільних відносин, зрозуміти закономірності революційного розвитку, розібратися в питаннях держави й революції. Навіть у своїх великих актуальних на той час виступах проти соціал-дарвінізму, у

критиці поглядів Е. Бернштейна він лишався неспослідовним. Не випадково фальсифікатори марксизму-ленінізму, як показано в монографії, завжди звертаються до каутськіанства, яке передходило основні ідеї сучасного реформізму й ревізіонізму (с. 74).

Стисло, але змістовно в рецензованій праці висвітлюється багатогранна діяльність П. Лафарга, який з марксистських позицій досліджував різні сфери культури класово-антагоністичного суспільства, розкривається його доробок в осмисленні єдності марксизму, висок в критику ідеалізму. Автори відзначають, що головним для Лафарга завжди лишалися пропаганда марксистської концепції суспільного розвитку, боротьба проти її еволюціоністських і соціал-дарвіністських перекуреннь, внесення в революційний рух науково-матеріалістичного світогляду.

В книзі ґрунтовно розкрито внесок А. Лабріолі в поширення матеріалістичного розуміння історії в Італії. Особлива увага приділена тому фактові, що Лабріола був одним з небагатьох соціалістів свого часу, хто глибоко усвідомив зв'язок теорії з практикою і визначив марксизм як «філософію практики» — на противагу споглядальності домарксистського матеріалізму. Водночас в рецензованій праці показана вся складність шляху Лабріолі — першого в історії університетського філософа-марксиста, професора — до теорії наукового соціалізму.

Точно і емко в монографії схарактеризовано роль Е. Бернштейна у формуванні опортунізму, яке відбувалося мірою загострення ідеологічного й політичного протиріччя революційних і реформістських сил в соціал-демократичному русі тих часів. Автори переконливо розкривають філософську неспроможність ідей Бернштейна, показують, що його реформістська обмеженість в трактуванні важливих політичних подій була результатом незнання ним не тільки марксистської філософії, а й філософії як такої. Він так і не спромігся збагнути зміст філософських основ марксизму, хоча для «підкріплення» своїх реформістських ідей нерідко прикривався авторитетом К. Маркса і Ф. Енгельса, не спиняючись навіть перед відвертою фальсифікацією висунутих ними положень. Наслідком цілковитого нерозуміння Бернштейном матеріалістичної діалектики загалом і співвідношення свободи й необхідності в суспільному розвитку зокрема були абсолютизація ним буржуазної демократії, заперечення марксистської вимоги про злам буржуазної державної машини й заміну її в ході соціалістичної революції диктатурою пролетаріату.

В рецензованій праці показано, що теоретики II Інтернаціоналу так і не змогли дати належну відсіч ревізіоністським тезам Бернштейна про несумісність соціалізму й матеріалістичної філософії, викрити теоретичні й політичні хибні обстоювані ним позиції, ефективно протидіяти його діяльності. Г. В. Плеханов у своїх виступах проти Бернштейна, які підтримали тільки А. Бебель і Р. Люксембург, був неспослідовним. Як показала наступна історія розвитку ре-

волюційного руху, теоретичні й політичні хибні ревізіонізму змогли викрити тільки В. І. Ленін і керована ним партія більшовиків.

У зв'язку з цим варто детальніше сплинути на місці Г. В. Плеханова в діяльності II Інтернаціоналу. Відповідна глава рецензованої праці побудована на багатому фактичному матеріалі. Автори додержуються заповіту В. І. Леніна про необхідність бережливого ставлення до філософської спадщини мислителя. Вони висвітлюють процес подолання Плехановим своїх ранніх народницьких поглядів, розкривають історичні заслуги створеної ним групи «Визволення праці», захист мислителем діалектико-матеріалістичної філософії, зокрема, від нападок махістів, аналізують помилки, яких він припускався. У монографії відзначається, що порівняно з іншими діячами II Інтернаціоналу Плеханов набагато глибше усвідомлював методологічну значущість матеріалістичної діалектики, світоглядну роль політичної економії марксизму, її глибокий зв'язок з теорією наукового соціалізму, загальнофілософськими питаннями. Це допомогло Плеханову збагнути необхідність підведення твердої теоретичної основи під розв'язання найважливіших соціально-політичних завдань, розкрити принципovu роль поєднання соціалістичної теорії з класовою боротьбою пролетаріату, побачити в робітничому класі головну рушійну силу революційної боротьби в Росії.

Автори проаналізували її складні, суперечливі періоди ідейної еволюції Плеханова, відзначивши, що на рубежі XIX—XX ст. він не зміг правильно орієнтуватися в новій конкретно-історичній ситуації в Росії: «Життя пішло вперед, Плеханов же лишився на позиціях 80—90-х років» (с. 170). Водночас в монографії аргументовано доводиться неправочинність прямого отождіння політичної еволюції Плеханова з його позицією у філософії. «Ленін — підкреслюють автори, — різко критикував політичну позицію Плеханова в меншовистькі періоди його діяльності, але відзначав, що й в ці роки в галузі філософії він захищав правде діло, що його праці тих років не втратили свого значення» (с. 148). Саме на основі такого підходу в книзі здійснюється ґрунтовний аналіз як позитивних, так і негативних рис, притаманих діяльності Плеханова.

ґрунтовно й різнобічно розкрито в праці теоретичну й практичну діяльність К. Лібкнехта й Р. Люксембург, роль Ф. Меринґа як першого авторитетного історика становлення марксизму, його пропагандиста, біографа вождів світового пролетаріату. Висвітлено революційний шлях Д. Благосєва — першого послідовного марксиста на Балканах, який став неохотним прихильником ленінського вчення, активним діячем Комінтерну.

В дослідженні дано ґрунтовний аналіз австромарксизму. Автори показали, як за «марксистською» фразеологією прибічників різних відгалужень цієї течії приховувалась їхня спільна риса — у кінцевому підсумку реакційна ідейно-політична платформа. Досить вдало, на нашу думку, є ана-

ліз економічних праць Р. Гільфердинґа, творів О. Бауера з національного питання. Переконаливо розгорнута критика намагань М. Адлера й Ф. Адлера «доповнити» марксизм ідеалістичними філософськими конструкціями неокантіанського й махістського гатунку.

Оскільки починаючи з 60-х—70-х років тема «Лукач—Корш» стала активно дебатуватися в буржуазній літературі, матеріал про цих ультралівих критиків діяльності II Інтернаціоналу, поданий у 12-й главі, є досить актуальним з погляду завдань ідеологічної боротьби на сучасному етапі. Своєю часу Г. Лукача і К. Корша об'єднували виступи проти антиреволюційного фаталізму й соціального еволюціонізму деяких лідерів II Інтернаціоналу, яким вони протиставляли ультраліву, псевдореволюційну фразу, а по суті — волютаризм і суб'єктивістське прожектерство. У монографії ґрунтовно розкрито ту негативну роль, яку відіграла діяльність Лукача і Корша у справі поширення марксизму-ленінізму на Заході. Відзначено й те, що шляхи цих двох діячів згодом принципово розійшлися. Корш став антимарксистом. Лукач же, поступово і з невеликими труднощами долаючи свої попередні помилки, пройшов довгий і складний шлях до марксизму-ленінізму.

Логічним завершенням рецензованою дослідження є критичний аналіз інтерпретації філософської боротьби в II Інтернаціоналі буржуазними «марксологами» й реформістами, а також представниками лівацько-дрібнобуржуазного крила західної «марксології». Автори дають ґрунтовний критичний огляд новітньої «марксологічної» літератури від Г. Ліхтхеїма до Л. Колаковського, показують, що стратегією установкою її творців є антимарксизм, антиленінізм, антикомунізм і антирадянське.

У ході вивчення рецензованої монографії вималюовується змістовна ємність охопленого в ній предмета дослідження. Разом з тим, незважаючи на величезну фактологічну насиченість книги, виникає враження певної неповноти і в цьому розумінні — незавершеності дослідження. Річ у тім, що діяльність далеко не всіх визначних представників російського й міжнародного робітничого руху, шляхи яких вже в II Інтернаціоналі розійшлися, дістала своє висвітлення в даній праці. Пояснимо, хто конкретно мається на увазі.

Це, насамперед, К. Цеткін (1857—1933). Вона брала участь в створенні і в діяльності II Інтернаціоналу, успішно пройшла всі етапи революційної боротьби на зламі XIX—XX ст. і згодом відіграла помітну роль у Комінтерні. Це Ю. Мархлевський (1866—1925), делегат кількох конгресів II Інтернаціоналу, який пройшов велику школу пролетарської боротьби, був учасником революції 1905—1907 рр. у Польщі, а згодом увійшов до ЦК РСДРП, став членом ЦВКВ молодії Радянської республіки. Його історичні дослідження, праці з історії економічних вчень і з національного питання, безперечно, становлять інтерес і для філософії. Це, нарешті, В. І. Засулич (1849—1919), одна з організаторів групи «Визволення праці». Вона переклала пра-

ці основоположників марксизму на російську, особливо листувалась з ними, була активним діячем російського революційного руху, хоча згодом, на жаль, не змогла подолати меншовицьких поглядів і перейти на лєнінські позиції.

Було б також доцільним критично проаналізувати філософську творчість деяких меншовиків (Л. Аксельрод та ін.) і взагалі не обходити стороною таку — в цілому дрібнобуржуазну — течію російської соціал-демократії, як меншовизм, ідейно споріднений з бернштейніанством. Викликає подив і те, що в праці відсутній критичний аналіз діяльності такого теоретика німецької соціал-демократії, як Г. Кунов (1862—1936). Починаючи з 20-х років, він здійснив несприховану спробу ревізії основних положень марксистської теорії історичного процесу, суспільства і держави, вчення про пролетарську революцію і диктатуру пролетаріату в соціалістичній перебудові суспільних відносин. Критичний аналіз праць Кунова доповнив би картину боротьби з ревізіонізмом і опортунізмом в II Інтернаціоналі. Те ж саме слід сказати й про Т. Масарика (1850—1937), буржуазно-ліберальні, реформістські установки якого використовуються принаймні вже двома поколіннями ревізіоністів.

Авторському колективові варто було б глибше продумати структуру дослідження, упорядкувати й об'єднати його матеріал в якомусь одному ключі — хронологічно, за течіями або ж за етапами ідейно-філософської та класово-політичної боротьби у II Інтернаціоналі. Якщо структурувати зміст книги за хронологічним принципом, тобто за роками життя і діяльності розглянутих у ній історичних осіб, то це, гадаємо, навряд чи допоможе показати логіку розвитку революційної боротьби загалом і ідейної боротьби в II Інтернаціоналі зокрема. Простий поділ лідерів II Інтернаціоналу на групи («ліві», «праві», «центри») також недостатній, оскільки занадто спрощує всі перипетії боротьби ідей у цій організації. Мабуть, найпридатнішим є принцип структуривання, пов'язаний з виділенням різних періодів ідейно-політичної боротьби в контексті відповідних етапів соціально-економічної історії Європи. В межах кожного з них цілком природним був би й поділ діячів II Інтернаціоналу на відповідні групи. В усякому разі, принципи структуривання

змісту даної книжки заслуговують спеціального обговорення і роз'яснення у вступній частині дослідження, а цього не зроблено.

На початку книги було б корисно дати також характеристику соціально-політичної обстановки в Європі на зламі XIX—XX ст., якою, зрештою, й визначались зміст і характер діяльності лідерів II Інтернаціоналу.

Як вже відзначалось, аналіз розв'язання лідерами II Інтернаціоналу питання про зв'язок філософії й природознавства виділено в праці як самостійну главу. Тут показано, що більшість з них при осмисленні цієї проблеми виявилась в полоні позитивізму і його різновиду — махізму. На захист діалектико-матеріалістичної філософії у цьому питанні виступили тільки Ф. Мерінг і Г. В. Плеханов, причому перший з них припускався тут істотних помилок, а другий, хоча й не зумів до кінця розібратись у зв'язках махізму з кризою в природознавстві (це, як відомо, зробив В. І. Ленін), все ж займав — порівняно з іншими діячами II Інтернаціоналу — найбільш правильні позиції стосовно розглядуваної проблеми. На жаль, автори обмежились спеціальним розглядом у названому аспекті тільки філософських питань природознавства. Гадаємо, що в контексті ідейно-політичної боротьби в II Інтернаціоналі доцільно було б виділити для аналізу і світоглядно-методологічні проблеми деяких суспільних наук, наприклад політекономії, естетики та ін.

Вкажемо й на те, що в главах, присвячених розкриттю філософських поглядів Ф. Мерінга, К. Каутського, Г. В. Плеханова, П. Лафарга, А. Лабріоли, Д. Благоева зустрічаються змістові повтори порівняно з аналогічними розділами другої книги «Марксистської філософії в XIX веке». Небажаність таких повторів очевидна, оскільки обидві праці входять до однієї й тієї ж серії видань.

Гадаємо, що при новому виданні рецензованого дослідження слід усунути названі недоліки й врахувати висловлені побажання. Загалом же монографія містить значний матеріал, принципово проаналізований з марксистсько-лєнінських позицій. Вона істотно розширює і збагачує наші уявлення про історію боротьби за марксистську ідеологію в міжнародному робітничому русі.

Л. Я. КУРКІНА

СВІДОМІСТЬ НАРОДНИХ МАС — ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Останнім часом одним із магістральних напрямів наукового пошуку стало вивчення соціальної свідомості справжніх творців історії — народних мас. Учені, керуючись принципом історизму, дедалі частіше звертають увагу на висвітлення джерел, етапів формування та еволюції цього феномена.

Зокрема, значний науковий інтерес становить дослідження соціальної свідомості різних категорій безпосередніх виробників за доби феодалізму. Це дає можливість не лише проникнути в духовний світ рельєвовічного селянина, а й розкрити мотиви його боротьби проти феодальної

експлуатації та конкретних соціальних груп, класів, що її уособлювали.

Одну з вдалих спроб щодо цього здійснив автор рецензованої праці*, на сторінках якої простежуються етапи еволюції формування соціальної свідомості народних мас України протягом майже півторастолітнього періоду історії (друга половина XVII—XVIII ст.). Підкреслює, що особливості становлення світогляду селянства, а також інших пригноблених станів тогочасного суспільства (рядове козацтво, трудове населення міст та ін.) В. А. Смолій розглядає у контексті класової боротьби, акцентуючи при цьому увагу на розкритті тих періодів історії, коли творчість грудячих мас виявлялася якнайповніше. Характерна риса книжки — її широкий хронологічний діапазон, що дає можливість відтворити процеси і явища історії в динаміці, показати шляхи і напрями еволюції основних вимог і лозунгів повстанців мас.

У ході своїх наукових пошуків автор у багатьох випадках відштовхується від подій визвольної війни українського народу 1648—1654 років, яка не лише розв'язала етнополітичне питання, а й вплинула на соціальну психологію безпосередніх виробників.

В монографії на конкретних фактах показано, як і за яких обставин формувалися і зміцнювалися традиції визвольної війни в ході антифеодальних повстань та визвольної боротьби (Правобережна Україна), досліджено їх трансформацію, збагачення і видозміну за умов становлення капіталістичного укладу.

Дослідження основних проблем здійснено автором на широкому історичному тлі. І це цілком зрозуміло. Адже соціальна свідомість народу органічно пов'язана з економічними процесами та етнополітичною історією. У монографії містяться цікаві роздуми про вияв і специфіку формування поглядів на тогочасних суспільну дійсність та оцінок подій, які розгорталися на Україні в другій половині XVII — на початку XVIII ст. В. А. Смолій переконливо показав, що селянсько-козацькі маси у надзвичайно складній політичній ситуації, в умовах ідеологічної обробки з боку пропольських і протурецьких настроїв старшинських угруповань, виявили високу соціальну зрілість, своєю боротьбою зірвали авантюристичні плани І. Виговського, П. Дорошенка, І. Мазепи та до них подібних. На цьому етапі розвитку класової боротьби домінуючою залишалася ідея російсько-української єдності, вірності рішенням Переяславської ради 1654 р. та політичному заповіту Б. Хмельницького.

Регіональний підхід до вивчення питання дав можливість автору рельєфніше відтілити специфіку виявів соціальної свідомості учасників антифеодальних рухів на наступному етапі історії — у XVIII ст. Підкреслено, що розчленованість українських земель політичними кордонами

значною мірою вплинула на особливості формування вимог і лозунгів повстанців. Тоді як на Лівобережній та Слобідській Україні класова боротьба точилася передусім навколо політико-економічних проблем, то в регіоні правобережних українських земель вона ускладнювалася специфічними етнічними, релігійними та іншими чинниками. Тому, як справедливо наголошено у книжці, для таких епізодів боротьби, як гайдамацький рух, велике народно-визвольне повстання — Коліївщина 1768 р. та ін., характерне значне нагорування релігійних ідей та наівно-монархічних ілюзій.

Поставлено і успішно, загалом, розв'язано ряд важливих науково-теоретичних проблем.

Автор праці досить переконливо, на великому фактичному матеріалі розкрив формування суспільної свідомості селянсько-козацьких мас, намагаючись водночас відтворити її діалектику обох її сфер — соціально-психологічної та ідеологічної. Заслугує на увагу його теза про те, що у вивченні ідейної творчості народу періоду пізнього феодалізму не слід відмовлятися від поняття «ідеологія» (пам'ятаючи, що, як і інші, воно — конкретно-історичне за своїм змістом). Факти, наведені у рецензованій монографії, свідчать, що в роки великих народних повстань та виступів у селян і рядових козаків поступово почав складатися відносно цілісний комплекс ідей і поглядів на ідеологічному рівні. Це стосується насамперед їх оцінок процесів формування великого феодального землеволодіння і поступового закріпачення селян, а також діяльності старшинсько-гетьманської адміністрації та ін. Водночас автор переконливо доводить, що здебільшого соціальна свідомість народних мас все ж не виходила за рамки соціально-психологічної сфери.

До творчих здобутків дослідника залічимо й ґрунтовне висвітлення таких питань, як діалектика соціального та етнічного у народних рухах, специфіка вияву соціально-політичних поглядів трудового населення міст та робітничих людей у ході їх боротьби; оригінальне трактування закономірностей видозміни форм і методів соціального протесту та ін.

Загалом монографія розкриває широкую паїоруаму класової боротьби народних мас України за доби пізнього феодалізму. На основі вивчення великої кількості першоджерел (в тому числі — архівних матеріалів та фольклорної спадщини) автор відтворив світогляд селян, їх світосприйняття та світорозуміння, оцінки найважливіших подій тогочасної дійсності, діяльність по запровадженню у практику соціальних ідеалів, альтернативних феодальній суспільно-економічній формації.

Використовуючи чималий емпіричний матеріал, В. А. Смолій, і це цілком природно, подекуди впадає в надмірну конкретизацію та деталізацію розгляданого процесу. Проте в рецензованій праці, на наш погляд, це не є недоліком. Як відомо, проникаючи в сутність історичної реальності, і виявляючи закономірності її розвитку, необхідно водночас враховувати

* Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII—XVIII ст. — К., Наук. думка, 1985.—264 с.

специфічні обставини, умови, фактори, які виходять за межі найзагальніших рівнів соціологічного узагальнення.

Водночас варто зазначити й те, що монографія не позбавлена недоліків. Так, аналіз процесу формування соціальної свідомості народних мас України досліджуваного періоду, з нашого погляду, слід було б пов'язати з формуванням у масних світоглядних установах, що впливають з самої боротьби пригнобленого селянства за своє соціальне визволення. Світогляд, як відомо, — це регулятив духовно-практичного освоєння дійсності, в якому реалізуються суспільно-вироблені поняття (ідеї) добра, правди, справедливості. Для даного періоду характерним є те, що формування соціальної свідомості трудящих відбувалося через появу принципово нових світоглядних ідей. До них можна залічити ідею соціальної рівності всіх людей, незалежно від їх етнічної і соціально-станової належності, ідею свободи, як духовної, моральної якості людини, ідею історичного майбутнього, яке повинно позбавити людей від соціального гніту, страждань, бід і забезпечити «вічну

благодать», і, нарешті, ідею наближення до цього майбутнього через неприйняття соціального зла і організовану боротьбу з ним.

Автор недостатньо показав роль соціального ідеалу в розвитку соціальної свідомості народних мас. Саме ідеал соціальної справедливості був тим мобілізуючим чинником, який надихав і піднісив людей на боротьбу за своє визволення від гніту і страждань, заради нього маси йшли на жертви, жорстокі випробування. В такому розумінні ідеал виступає і важливим світоглядним орієнтиром усієї життєдіяльності людини, надає їй діям цілеспрямованості, енергії і сили для боротьби.

Загалом же праця В. А. Смоляка містить глибокий аналіз процесу формування соціальної свідомості народних мас на Україні в ході класової боротьби в другій половині XVII—XVIII ст. і має важливе теоретичне й методологічне значення для дальшого спеціалізованого історичного вивчення зазначеної проблематики.

М. О. ПАРНЮК,
В. І. ПІДТИЧЕНКО

ЗДІБНОСТІ І ДІЯЛЬНІСТЬ ОСОБИ

Суспільство розвинутого соціалізму не тільки створює дедалі сприятливіші умови для розвитку особистості, а й потребує такого розвитку, оскільки його дальший рух по шляху прогресу, його вдосконалення значною мірою залежить від зрілості суб'єктивного фактора, цілеспрямованого формування й адекватного використання здібностей людей до праці, до соціальної творчості. Ці вимоги часу дістали своє відображення в Постанові ЦК КПРС «Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи», реалізація якої передбачає розв'язання комплексу проблем виховання всебічно розвиненої особи, формування її здібностей до праці, потреби в праці.

Дослідженню взаємозв'язку здібностей і потреб у відповідних формах діяльності особи присвячена монографія Р. О. Довбуш*. На основі праць класиків марксизму-ленінізму, партійних документів, досліджень радянських філософів, соціологів, біологів, економістів, психологів, педагогів автор послідовно висвітлює проблему, вступає в полеміку з деякими, наявними в літературі точками зору, дає своє тлумачення цілого ряду питань.

Особлива увага в монографії приділяється критиці біологізаторських трактувань сутності людини, які спостерігаються в таких буржуазних учіннях, як соціал-дарві-

нізм, еволюціонізм, соціобіологія. Автор підкреслює, що в наш час буржуазні ідеологи за допомогою ідеалістичних та метафізичних поглядів механічно переносять на сферу суспільного життя поняття і методи природничих і технічних наук. Такий вульгаризаторський підхід дозволяє їм зробити антинауковий висновок про те, нібито генетична програма визначає здібності людей, керує їх поведінкою — отож, мовляв, комуністичний ідеал — всебічний, гармонійний розвиток всіх людей — нездійснений.

І щоб довести наукову безпідставність цих реакційних висновків, автор монографії досліджує природні передумови діяльності людини, показує якість визначеності біологічної життєдіяльності всієї живої природи та її відмінність від соціальної життєдіяльності особи. Водночас відзначимо надмірне, на наш погляд, захоплення автора аналізом біологічних проблем, що з деякої міри переобтяжує дослідження, присвячене проблемам розвитку здібностей людей в умовах розвинутого соціалізму.

Поряд з критикою буржуазних біологізаторських «теорій» в монографії поглиблюється діалектико-матеріалістичне розуміння здібностей. Доводиться, що їх сутність визначається не біологічними, а соціальними чинниками, насамперед — суспільними відносинами, які впливають на формування і задоволення потреб людей. Автор доходить висновку, що без правильного розуміння природи потреб не можна з'ясувати і сутність здібностей. В повсякденному житті відносини між людьми не лише безпосередні, а й опосередковані речами. Однак, як

* Довбуш Р. А. Способности и деятельность личности в условиях развитого социализма: Методологический аспект. — Киев: Вища школа, 1984. — 255 с.

показано в книжці, потреба виражає саме об'єктивно існуючі відносини людини до інших людей.

Суспільні потреби усвідомлюються особистістю у вигляді беспосередніх мотивів діяльності; бажань, прагнень тощо, тобто різних внутрішніх спонукальних психологічних явищ. Тому, робить висновок автор, діяльність як процес здійснюється за наявності двох чинників: з одного боку, — внутрішніх психологічних можливостей або здібностей людини, а з другого — її об'єктивних відносин до середовища свого існування, що виступають як конкретні потреби особи.

Такий погляд є досить оригінальним. Він дає можливість простежити механізм перетворення об'єктивних суспільних відносин у внутрішні характеристики сучасної людини і у форми взаємозв'язку з навколишнім світом. Цей підхід відповідає марксистському розумінню сутності людини як сукупності «всіх суспільних відносин»¹.

Розгляд потреб як об'єктивного явища, на думку автора, дає можливість уникнути хибного розуміння суспільних відносин як суто зовнішньої форми. Крім того, завдяки цьому відкриваються широкі можливості для наступальної критики буржуазних теорій особистості, які, ґрунтуючись на ідеалістичних концепціях, зводять сутність людини до самосвідомості, відводляють дослідників соціальних процесів від аналізу суспільних і передусім виробничих відносин (с. 234—235).

У монографії доводиться, що без аналізу виробничих відносин не можна зрозуміти, що певному типові суспільних відносин відповідають ті чи інші здібності і потреби. Водночас зазначаємо, що, оскільки дослідження матеріальних виробничих відносин здійснюється в усіх розділах монографії, Р. О. Довбуш не вдалося уникнути повторення одних і тих же думок (див. с. 79, 157).

У процесі вдосконалення виробничих відносин в умовах розвинутого соціалізму відбувається цілеспрямоване формування особистості. Воно передбачає організацію такої діяльності людей і насамперед дітей (в сім'ї, в дошкільному дитячому закладі, в школі та ін.), яка б сприяла розвитку їх здібностей до найрізноманітніших видів праці.

Автор переконливо показує, що лише за розвинутого соціалізму «розвиток сутнісних сил людини є водночас процесом формування особистості, який здійснюється в ході поступового розвитку потреб і здібностей в суспільно корисній діяльності» (с. 141).

Досліджуючи діалектику здібностей, потреб і діяльності, Р. О. Довбуш обстоює марксистське положення про те, що пізнати закони діяльності людей не можна без зведення індивідуального до особливого і загального. Тому діяльність розглядається в загальних і особливих формах філософського, теоретичного пізнання реальної

життєдіяльності людей, соціального виробництва життя.

На рівні загального аналізується діалектика виробництва і споживання взагалі, на рівні особливого — діалектична єдність продуктивних сил і виробничих відносин конкретного (соціалістичного або капіталістичного) способу виробництва. На рівні єдиного акцент робиться на взаємозв'язку об'єктивної і суб'єктивної сторін життя (потреб і здібностей).

Тільки марксистсько-ленінська філософія, наголошує автор, дає відповіді на питання про те, як уникнути сповзання до ідеалізму, не применшуючи водночас реального, велими істотного значення ідеальної, духовної сторони людської життєдіяльності (с. 194). Потрібно передусім з'ясувати механізм взаємозв'язку об'єктивного і суб'єктивного факторів суспільного життя. За такого підходу історію ідей, почуттів, всього багатства духовного життя ми виводимо з об'єктивних потреб особи, соціальної групи, класу, суспільства в цілому.

Заслуговує на увагу й думка автора про те, що невідповідність об'єктивного і суб'єктивного в життєдіяльності людей, тобто «невідповідність між загальною здатністю до праці і постійно зростаючими потребами споживання гальмує виробничу діяльність людей як в масштабах суспільства, так і на рівні окремої особи» (с. 197). Тому подолання зазначеної невідповідності є першочерговим завданням всього виховного процесу.

З допомогою поняття способу виробництва життя автор розкриває складну, опосередковану зумовленість індивідуального соціального. Відомо, що сутнісні сили індивіда — це, з одного боку, потреби, в яких виявляються об'єктивні суспільні відносини, а з другого — здібності, тобто сукупність психічних характеристик особи. Виявом сутнісних сил людей виступає їх суспільна діяльність, праця в умовах конкретного способу виробництва. Тому гармонізація взаємозв'язків здібностей і потреб є важливим засобом удосконалення соціалістичного способу життя і розвитку особи. Адже реалізація потреб творення формує здібності особи, а вони, в свою чергу, підносять на новий щабель зміст і способи діяльності людини, тобто сприяють підвищенню якості роботи кожного працівника.

У процесі формування гармонійно розвинутої особи виникає суперечлива єдність потреб і здібностей, в результаті чого загальна здатність людини до праці буде трансформуватися в потребу в праці. Отже, робить висновок автор, в умовах вдосконалення розвинутого соціалізму створюються умови для задоволення таких потреб, які сприяють розвитку особи, тобто розвитку різних її здібностей до різновидів праці.

У монографії висвітлюється актуальна проблема формування розумних потреб особи. Автор не йде вже торованою дорогою розгляду критеріїв розумності потреб, а досліджує реальний механізм вдосконалення їх структури, показує, що поряд з вихованням, основним фактором формування розумних потреб є вдосконалення соці-

¹ Маркс К. Тези про Фейєрбаха. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 3.

лістичних суспільних відносин, передусім матеріальних виробничих відносин.

Як відомо, соціалістичний колективізм в суспільних відносинах є істотною передумовою дедалі повнішого задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб особи. Для радянської людини розумними є ті потреби, задоволення яких сприяє розвиткові її здібностей, самостверженню в трудовому колективі. Центральне місце в системі таких потреб посідають потреби в діяльності, яка створює можливість гармонійного розвитку і адекватної реалізації людських сутнісних сил. Якісне зростання потреб, наголошує автор, призводить до розширення стимулів до праці: поряд з матеріальними і моральними стимулами першорядного значення набуває стимулювання таких видів праці, які сприяють розвиткові здібностей людей, піднесенню громадського престижу особи.

Змістовна і цікава за проблематикою та дослідницьким доробком монографія Р. О. Довбуш не позбавлена, звісно, її пев-

них огріхів. Не завжди чітко в ній розкривається питання про шляхи трансформації теоретичних висновків про формування здібностей і потреб у практичні рекомендації щодо поліпшення роботи школи і дошкільних установ. Дещо схематично показано зв'язок розвитку здібностей з удосконаленням соціалістичного способу життя. Не завжди переконливими, а інколи до того ж і занадто категоричними, є тези, висунуті автором в ході полеміки з представниками різних поглядів на проблему природи здібностей і діяльності на всіх рівнях розвитку живої природи.

Загалом же монографія Р. О. Довбуш «Здібності й діяльність особи в умовах розвинутого соціалізму: методологічний аспект» є результатом плідного наукового дослідження важливої соціальної проблеми, містить ряд досить цінних теоретичних висновків і, гадаємо, буде з інтересом зустрінуто фахівцями, всіма, хто цікавиться проблемами розвитку особи нового типу.

Д. Х. ОСТЯНИН, Н. О. ЯРОВЕЦЬ

КАТЕГОРІЇ ПЕРЕРВНОГО І НЕПЕРЕРВНОГО У ФІЛОСОФІЇ І НАУЦІ

Дослідження світоглядної і методологічної функцій діалектичного матеріалізму, його категоріального апарата — одна з найактуальніших проблем марксистсько-ленінської філософії. Важливу роль у системі категорій матеріалістичної діалектики відіграють категорії «перервного» і «неперервного», висвітленню яких присвячена рецензована монографія*.

В своїй праці автори керувалися ленінською концепцією категорій як шаблів пізнання. Тому категорії «перервне» і «неперервне» розглядаються ними у тісному зв'язку зі спорідненими категоріями — простору і часу, руху й спокою, кількості і якості, кінцевого і безкінцевого.

Мета дослідження зумовила композицію монографії. Перший її розділ присвячений розвитку знань про перервність і неперервність в історії філософії; другий — концепції перервного і неперервного в діалектичному матеріалізмі, третій — становленню категорій «перервне» і «неперервне» в сучасній науці.

Характеризуючи першу частину монографії, відзначимо, що в ній наведено значний історико-філософський матеріал, причому низка питань потрапила в поле зору радянських дослідників вперше. Зокрема, це стосується викладу поглядів на дану проблему філософів Києво-Могилянської академії (В. М. Нічик), дослідження континуалістських і атомістських поглядів в арабововній філософії середніх віків, особливо поглядів Аль-Ашарі (О. В. Самуске-

вич). Значний інтерес становить і перший параграф розділу (М. Д. Ахундов), де автор розглядає зміну міфологічних уявлень про перервне і неперервне філософськими поглядами, показує історичну обмеженість як абсолютизації неперервного начала (мілетці, елейці, Арістотель), так і гіпостазування дискретності (піфагорейці, Демокрит, Епікур). Автор не обмежується зображенням іманентної логіки розвитку цих категорій, а намагається простежити соціально-культурні джерела цього розвитку. Це, на жаль, вдалося зробити не всім авторам першого розділу.

Позитивне враження залишив аналіз розвитку категорій «неперервне» і «перервне» в філософії Нового часу і німецькій класичній філософії. Параграфи, де аналізується проблема перервного і неперервного в суспільному і історичному розвитку в історії філософії і соціології (Б. П. Лазоренко, М. О. Шульга), виконані на досить високому теоретичному рівні. Проте, на наш погляд, їх можна було б з'єднати в один, що допомогло б уникнути деяких повторів.

Заслуговує на увагу параграф, присвячений трансформації змісту даних категорій в сучасній буржуазній філософії (В. О. Звіглиць). Автор дає не тільки критику вживання категорій перервного і неперервного таким впливовими представниками сучасної буржуазної філософії, як Бергсон, Хайдеггер, Гадамер, а й проводить типологічний аналіз категорій в класичній і сучасній буржуазній філософії, відзначає труднощі їх вивчення, що постанять перед дослідниками. Це, зокрема,

* *Перрывное и непрерывное.* — Киев: Наук. думка, 1983. — 312 с.

демонстративна відмова представників сучасної немарксистської філософії від раціональної манери викладу сучасних концепцій, притаманної класиці, що призводить до «розмитості» вживання тих чи інших понять. Якщо для класичної традиції категорії — це знаряддя і форми мислення, засоби наукового дослідження, які систематизувались за допомогою певного принципу, то для сучасної буржуазної філософії, як справедливо відзначає автор, категорії виступають формами безпосереднього духовного переживання світу, засобами «вживання», «вслуховування» в нього. Гадаємо, що цим змістовним параграфом можна було б й завершити історико-філософську частину монографії. Тим більше, що параграф цієї частини «Перервне і неперервне і культурно-історичні умови» за своїм змістом більше тяжіє до дослідження даних категорій в діалектичному матеріалізмі, а не в історії філософії.

Цій темі присвячено другий розділ монографії. Цікаво і змістовно виконані параграфи, написані М. О. Парнюком. Він аргументовано показує недостатність онтологічного плану вивчення даних категорій. Головна увага зосереджується на їх гносеологічній характеристиці, показана діалектика перервного і неперервного, піддаються критиці концепції, що абсолютизують одну з названих категорій. Перервне і неперервне розглядаються як ступені переходу до категорій простору і часу, при цьому наголошується на неможливості ототожнення їх з категоріями «кількість», «якість», «міра», «структура», «організація» та ін.

Суспільно-історична практика, підкреслюють автори, — основа формування і еволюції категорій «перервне» і «неперервне». Заслугує на увагу спроба авторів показати зворотний вплив категорій на суспільну практику, адже саме завдяки практичній діяльності їх зміст об'єктивується в продуктах людської діяльності і культури. Водночас зазначимо, що параграф, присвячений практиці як основі формування категорій «перервне» і «неперервне», на який падає велике смислове навантаження, написаний дещо схематично. Його треба було б поглибити й розширити. Цей недолік значною мірою компенсується дослідженням соціально-культурної зумовленості неперервності пізнавального досвіду (В. О. Звігяннич). Автор, розглядаючи як безпосередню, так і опосередковану форми впливу суспільно-історичної практики на пізнання, на значному матеріалі розробок з генетичної і когнітивної психології, соціолінгвістики, історії пізнання переконливо показує, що суспільно-історична практика є запорукою єдності і неперервності пізнавального досвіду. Водночас її конкретно-історичні типи зумовлюють своєрідність пізнання в різні історичні епохи.

Заключний розділ монографії присвячений методологічній ролі категорій «перервне» і «неперервне» в сучасній науці. Дослідження останньої — безумовна заслуга авторського колективу. Адже відомо, що у вітчизняній філософській літературі проблема перервного і неперервного досить

широко розглядалась лише в працях В. П. Зубова, та й то тільки стосовно фізики і хімії і — частково — математики. В монографії ж робиться спроба простежити розвиток змісту категорій перервного і неперервного в історії математики, фізики, астрономії, хімії, біології, геології. Автори показують, як у процесі історичного розвитку наукового знання відбувається збагачення змісту цих категорій, розкривають їх методологічну роль у розв'язанні важливих проблем сучасної науки, виявляють соціально-культурні детермінанти розвитку зазначених категорій.

У параграфі, присвяченому розвитку уявлень про перервне і неперервне стародавніми математиками (його написали В. А. Рижко і О. Г. Новиков), показано, що ця проблема виникла під час аналізу особливостей чисел і геометричних фігур як математичних об'єктів, а не просто як засіб вирішення тих чи інших задач. Справедливо зазначається, що в дослідженні обчислювальних процедур на перше місце висувається проблема перервності, тоді як, наприклад, відкриття ірраціональності зумовлює пріоритет неперервності. Заслугує на увагу аналіз означеної проблеми в математиці Нового часу в зв'язку із створенням диференціального і інтегрального числень, а також перспектив застосування цих категорій в алгебраїчній топології, зокрема в апараті розширених просторів.

Цікавим є дослідження категорій перервного і неперервного в кібернетичі (В. І. Кашперський). Автор показує недоліки тлумачення цих категорій в дусі доповняльності. Він вважає, що, незважаючи на переважання дискретних методів у сучасній кібернетичі, моделювання змістових процесів пов'язане з розвитком нових розділів «неперервної» математики.

У параграфі, присвяченому методологічній ролі категорій перервного і неперервного у фізиці (В. С. Готт та ін.), на значному матеріалі показується, що закономірністю їх розвитку є рух фізичного пізнання від абсолютизації однієї з названих сторін до виявлення і усвідомлення їх діалектичної єдності.

Автор параграфа про категорії перервного і неперервного в хімії (Р. В. Гарковенко), аналізуючи історичні долі відомої дискусії Ж. Пруста і К. Бертолле стосовно дискретності або неперервності складу хімічних сполук, доходить висновку, що діалектична єдність названих категорій в хімії стала глибоко усвідомлюватися у врахуванні фактору часу.

Діалектична єдність категорій неперервного і перервного є невід'ємним атрибутом розвитку всіх шаблів біологічної організації: клітинного, організменого, популяційного, видового, біоценозів, всього еволюційного процесу загалом — такий висновок зробив автор параграфу (І. В. Огородник), присвяченого даній проблематиці в біології.

Грунтовно написані й інші параграфи розділу. В них на значному історико-науковому матеріалі показана загальна тенденція діалектизації сучасного природознавства, зокрема осягнення взаємозв'язку і розвитку категорій неперервного і перерв-

ного. На наш погляд, даний розділ тільки виграє би, якби в ньому був поданий аналіз даних категорій і в суспільних науках.

Позитивно оцінюючи рецензовану монографію, разом з тим зазначимо, що вона має і певні недоліки. Головним з них є той, що авторам не завжди належним чином вдається показати органічну єдність онтологічних, гносеологічних, логічних, методологічних, світоглядних й соціально-практичних характеристик категорій перервного й неперервного. І якщо в історико-філософському і історико-науковому розділах це певною мірою пояснюється досліджуванним матеріалом і зрозумілим акцентом на методологічній функції зазначених категорій, то діалектико-матеріалістичний їх аналіз, як, головним чином,

щаблів пізнання, на наш погляд, не зовсім виправданий. Доцільним у другому розділі був би й спеціальний параграф, присвячений єдності вказаних аспектів категорій «перервне» і «неперервне». Серед інших недоліків можна назвати ті, що притаманні тією чи іншою мірою взагалі майже всім колективним монографіям: це — стильові відмінності авторів різних розділів, певна розбіжність у тлумаченні тих самих понять, смислові повтори та ін.

Загалом же рецензована колективна монографія стала помітним явищем в нашому науковому житті, зробила відчутний внесок в літературу з проблем теорії матеріалістичної діалектики.

В. П. ПЕТРЕНКО

ВИДОВА СПЕЦИФІКА І СИНТЕЗ МИСТЕЦТВ ЯК ЕСТЕТИЧНА ПРОБЛЕМА

Проблема видової специфіки і синтезу мистецтв досить актуальна. У руслі її розв'язання розкривається об'єктивний процес інтеграції художньої культури, виявляються якісні зміни, що відбуваються в ній мірою втілення в дійсність найважливішого естетичного ідеалу — цільної людської особистості, гармонійно розвиненої людини. Разом з тим ця проблема ще не стала предметом всебічного розгляду в сучасній естетичній літературі. Труднощі, що виникають на шляху її розв'язання, спричинені насамперед необхідністю поєднання емпіричного та теоретико-методологічного аналізу історії мистецтва, тенденції його розвитку. Тому праця «Видова специфіка та синтез мистецтва»* є помітним внеском в розробку вказаної проблеми.

Автор спробував проаналізувати багатограний процес динаміки розвитку різновидів мистецтва зі врахуванням діалектики їх відособлення і синтезу. Відособлення і синтез мистецтв, підкреслює він, супроводжують усю історію художньої культури, спричинюють той її динамічний стан, який насправді і зумовлює життєздатність культури, сприяє її самозбереженню і розвитку.

Прагнення різновидів мистецтва до самостійності, як і їх інтеграція, зумовлені не лише іманентними мистецтву причинами, а й багатьма суспільними чинниками: суспільним поділом праці, спеціалізацією і професіоналізацією різновидів діяльності, поглибленням пізнання дійсності та ін.

Автор книжки цілком правильно розпочинає з визначення вихідних понять, якими оперує наука під час аналізу мистецтва в указаному аспекті. Насамперед він, хоча це й може видатися несподіваним, звертається до самого поняття «різновид мистецтва».

* *Михалев В. П.* Видовая специфика и синтез искусств. — Киев: Наук. думка, 1984.—99 с.

Справді, досить часто виникають ситуації, за яких даний термін вживається з різним смисловим змістом. «Різновид мистецтва», — пише В. П. Михалев, — можна визначити як духовно-практичну діяльність, мета і смисл якої в переживанні, відображенні й розвитку специфічно художніми засобами, пов'язаними з однією з типологічних форм людської чуттєвості, соціального буття, з притаманними йому культурно-історичними типами спілкування, різними уявленнями про світ, ідеологічними установками» (с. 23). Уже одне те, що в цьому визначенні ламається поширене спрощене розуміння різновиду мистецтва як сукупності творів з їх певними ознаками, говорить про наукову серйозність даної праці. Однак цей нетрадиційний підхід до визначення «різновиду мистецтва» був би більш фундаментальним, якби автор дещо збільшив обсяг проаналізованої ним літератури саме з різновидів мистецтва, навіть би приклади визначення «різновиду мистецтва», що давалися у вітчизняних дослідженнях попередніх років.

Книжку відзначає широта охопленого матеріалу, аналіз не тільки естетичних, а й традиційно мистецтвознавчих проблем. Зокрема, цікаві міркування про кінематограф, де висловлюються положення про сутність кінематографічного бачення світу, про культурно-історичну місію художнього кіно, про ритм як один із головних структурних елементів фільму.

Переконалим є те, що свої теоретичні міркування автор розвиває на прикладах конкретних різновидів мистецтва. Так, розгляд культурно-історичних чинників динаміки різновидів мистецтва ілюструється на прикладі живопису. Зміни, які стаються в ході його історичного розвитку, пов'язуються з дією загальних соціальних закономірностей, які характеризують динаміку всього комплексу різновидів мистецтва: зміною

супільно-економічних формацій, перетвореннями в структурі людського спілкування, формуванням нових уявлень про світ у його просторово-часових параметрах, удосконаленням типологічних форм естетичної чуттєвості.

Відзначимо й те, що автором освоєний і органічно влєтений у тканину праці значний масив джерел: це праці з філософії, радянські й зарубіжні матеріали з естетики; мистецтвознавчі дослідження і трактування самих творів мистецтва, ідейно-естетичний зміст і форма яких осмислюється оригінально і переконливо. Гадаємо, що спеціалістів зацікавлять міркування автора про природу театрального мистецтва, про художню домінанту театру, його аналіз уявлень про сценічне мистецтво як колективний і синтетичний різновид мистецтва і висунуті у зв'язку з цим положення про роль режисера і актора в сучасному театрі. Строго наукове дослідження органічно доповнюють наведені в тексті бесіди автора з акторами і режисерами. На жаль, чи то недостатньо великий обсяг монографії, чи то свідомо авторська позиція призвели до своєрідної і не завжди зрозумілої «дискримінації» окремих різновидів мистецтва. Досить мало сказано про архітектуру, літературу, естраду, вивчення яких, безперечно, збагатило б зміст монографії. В усякому разі автору слід було більше уваги звернути на обґрунтування необхідності обмеження розгляду проблеми саме тими різновидами мистецтва, на аналізі яких він будує свою концепцію.

Водночас увесь процес дослідження спрямований на розгляд цільності художньої культури розвинутого соціалізму, в якій відособлення і синтез різновидів мистецтва

визначаються принципово іншими, ніж на попередніх стадіях суспільного розвитку, причинами. Автор послідовно проводить думку про провідну роль культурної політики партії і уряду в розвитку мистецтва соціалістичного реалізму, регульованні динаміки всієї системи різновидів мистецтва. Завдяки цьому впливові за соціалізму всі різновиди мистецтва беруть участь у формуванні гармонійно розвиненої людини, про що, зокрема, свідчить соціологічний аналіз естетичних уподобань радянських людей. Цілеспрямоване планування впливу на особу різновидів мистецтва, традиційних і таких, що виникли з розвитком засобів масової комунікації, посилює можливість усебічного художнього виховання кожної радянської людини. Автор висловлює цікаві думки про безпосередню участь людини майбутнього в процесі синтезу різновидів мистецтва. Він гадає, що лікони мистецтва повністю не зліються в єдиний синтетичний комплекс, про який мріяли, наприклад, романтики. Розмежування на окремі різновиди завжди буде притаманне мистецтву. Однак сама людина комуністичної формації разом з перетворенням її з об'єкта впливу художньої культури на активного суб'єкта її розвитку стає і суб'єктом синтезу мистецтв. Інакше кажучи, у сприйнятті особи будуть гармонійно поєднуватися всі мистецтва, до кожного з яких вона виявлятиме інтерес і через які задовольнятиме свої естетичні потреби. Це забезпечить не тільки формування високої художньої культури особи, а й зростання її творчого потенціалу загалом, що позитивно позначиться на всіх сферах її діяльності, виявиться у цілісному ставленні людини до світу.

С. М. ШАНГІН

ВЗАЄМОЗБАГАЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ХУДОЖНІХ КУЛЬТУР

У монографії Т. П. Рудої* досліджується одна з актуальних проблем духовного прогресу нашої країни. І хоча вже опубліковано чимало праць, в яких висвітлюються різні її аспекти, лишається ще чимало складних, нерозв'язаних питань, що стосуються перспектив дальшого розвитку і консолідації культур народів СРСР, виявлення і оцінки глибинних наслідків їх взаємовпливу, шляхів посилення ідейно-виховного впливу літератури і мистецтва на духовний розвиток радянських людей.

Автор розглядає досить широке коло питань діалектичного процесу взаємодії і зближення національних культур. Особлива увага приділяється характеру культурної взаємодії в період розвинутого соціалізму. Проблема взаємозбагачення є, по

суті, тим стрижнем, який об'єднує ці питання. Адже взаємозбагачення, тобто найбільш досконала й історично розвинута форма взаємини між національними культурами є одним з важливих факторів прискореного розвитку і розквіту художньої культури радянських націй і народностей. Їх взаємозбагачення, як стверджує автор, «визначає характер багатьох процесів, що відбуваються в національних художніх культурах. Воно включає до скарбниці колективного досвіду як надбання сучасних митців, так і духовні цінності, створені в минулому. Воно посилює найбільш прогресивні тенденції в національних культурах, збільшує кількість і значущість спільних начал, спільних рис, стимулює нові, різносторонні творчі пошуки, розширює художній арсенал мистецтва. Завдяки взаємозбагаченню художня культура досягає небаченої глибини і повноти в художньому освоєнні світу, її можливості в забезпечен-

* Рудої Т. П. Взаємозбагачення художественных культур народов СССР.— Киев: Наук. думка, 1983.—215 с.

ні духовних потреб народу незмірно зростають» (стор. 4—5).

Процес взаємозбагачення, доводить автор, не обмежується лише сферою художньої культури, він впливає й на інші галузі духовного виробництва, на суспільні відносини. Адже мистецтво, як відомо, відіграє важливу роль у соціалізації людини, сприяє розгортанню її сутнісних сил, впливає на формування стосунків між людьми у сфері виробництва і побуту, на розвиток дружби між народами.

У монографії розглядаються шляхи формування багатонаціонального радянського мистецтва, характер культурних взаємозв'язків на різних етапах цього складного процесу. В період становлення соціалістичної культури ці зв'язки, відзначає Т. П. Руда, часто втілювалися у впливі більш «зрілих» культур на «молоді», які лише розпочинали свій самостійний розвиток. Підтримуючи концепцію А. Г. Єгорова і Г. Й. Ломідзе, автор, однак, заперечує погляди на культурні контакти того часу як на прямих однобічні впливи з боку високорозвинутих культур, підкреслюючи думку про неприпустимість ігнорування процесу взаємовпливу, зворотної дії «молодих» культур на «зрілі». На сучасному етапі провідною тенденцією взаємодії національних культур є їх взаємозбагачення, яке одночасно і сприяє розвитку кожної з них, і стає фактором їх подальшого зближення, консолідації на соціалістичній, інтернаціоналістській основі. Значна увага приділяється такій важливій проблемі, як визначення ролі російської культури в процесі культурної взаємодії народів СРСР.

Другий розділ книги — «Єдність і багатоманітність радянського мистецтва» — присвячено дослідженню таких вузлових проблем, як діалектика інтернаціонального і національного у мистецтві, інтернаціоналістська сутність методу соціалістичного реалізму, роль і місце національних традицій у сучасній художній культурі радянського народу. Особливий інтерес викликають сторінки, присвячені останньому з цих питань. Автор переконливо доводить, що взаємозбагачення національних культур значною мірою сприяє глибшому художньому осмисленню сучасної дійсності, переосмисленню національних традицій за критерієм їх придатності активно «працювати» на задоволення духовних потреб людини соціалістичного суспільства.

У радянській культурі склалися і зміцніли нові традиції, спілні для культур всіх народів нашої багатонаціональної країни.

Третій розділ — по суті центральний у книзі — характеризує зміни в самому ми-

стестві у процесі його функціонування, які відбуваються внаслідок взаємозв'язків між національними культурами, посилення їх взаємного збагачення. Тут розглянуто найменш вивчені в сучасному мистецтвознавстві питання про залежність розвитку системи різновидів і жанрів мистецтва від характеру взаємодії національних культур. Активний взаємообмін естетичними цінностями, формування багатонаціональної радянської культури, підкреслює автор, посилюють соціальні можливості мистецтва, їх плідний вплив на свідомість мільйонів радянських людей. В процесі культурного взаємозбагачення відбуваються не лише поглиблення змісту творчості і зростання майстерності митців, а й вдосконалення художніх потреб і смаків широких мас, що, у свою чергу, сприяє більш ефективній дії творів мистецтва на духовний світ нашого сучасника.

Книга побудована на аналізі широкого дослідження сучасного мистецтва. Теоретичні роздуми автора підкріплюються цікавими прикладами з художньої практики, історії вітчизняної і світової культури. Все це робить працю доказовою, придатною для сприйняття широкою аудиторією.

Рецензована книга має і окремі недоліки. По-перше, не всі визначені проблеми вдало розкрито. Так, історичний екскурс в розвиток багатонаціонального мистецтва зроблено занадто стисло, майже конспективно. Розгляд існуючих форм міжнаціонального культурного спілкування, на наш погляд, теж вимагає конкретизації і аналітичного підходу, — це могло б мати і практичне значення. Слід було б зосередити більшу увагу на такій складній теоретичній проблемі, як роль національної мови та мови міжнаціонального спілкування у розвитку національної культури, враховуючи при цьому і новітні дослідження в галузі теорії нації і національних відносин. Автор звертається до питань методики вивчення міжнаціональних культурних зв'язків, але, на жаль, цей винятково важливий аспект розроблений явно недостатньо. Взагалі, коло питань, пов'язаних з вивченням глобального процесу культурної взаємодії націй і народів, надзвичайно широке, і в рецензованій книзі хотілося б прочитати значно більше сторінок, присвячених їх вивченню. Окремі розділи праці видаються перевантаженими фактичним матеріалом, ілюстраційний показ деяких творів мистецтва надміру деталізований.

Загалом книга Т. П. Рудої є певним внеском у загальну теорію мистецтва, розширює уявлення про характер і наслідки взаємодії національних культур народів нашої країни.

В. М. КОЗАКОВ

Наші автори

- БИСТРИЦЬКИЙ**
Євген Костянтинович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ГЕРАСИМОВ**
Євген Миколайович — кандидат філософських наук, доцент Київського інституту інженерів цивільної авіації
- ГОРСЬКИЙ**
Вілен Сергійович — доктор філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ДАНИЛЕНКО**
Володимир Іванович — кандидат філософських наук, доцент, начальник управління викладання суспільних наук Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР
- ЗАГОРОДНЮК**
Валерій Петрович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- КОБЕЛЯНСЬКА**
Лариса Станіславівна — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ЛОГІНОВА**
Галина Іванівна — кандидат філософських наук, доцент Білоцерківського сільгоспінституту
- МИГОВИЧ**
Іван Іванович — кандидат філософських наук
- НІЧИК**
Валерія Михайлівна — доктор філософських наук, завідувача сектором домарксистської філософії на Україні Інституту філософії АН УРСР
- СИВОЛОБ**
Юрій Володимирович — кандидат історичних наук, вчений секретар сектора суспільних наук науково-організаційного відділу Президії АН УРСР
- СЛАСТЕНКО**
Євген Федорович — кандидат філософських наук, старший викладач Київського інституту інженерів цивільної авіації
- ТЯГЛО**
Олександр Володимирович — кандидат філософських наук, старший викладач Харківського держуніверситету
- ЦЕХМІСТРО**
Іван Захарович — доктор філософських наук, професор Харківського держуніверситету
- ШКУРІНОВА**
Юлія Павлівна — аспірантка МДУ ім. М. В. Ломоносова

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор), В. Г. АНТОНЕНКО, В. Л. ВАСИЛЕНКО, В. І. ВОЛОВИЧ, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, В. І. ДАНИЛЕНКО, В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО, В. П. ІВАНОВ, В. І. КУЦЕНКО, Б. О. ЛОБОВИК, В. С. ЛУК'ЯНЕЦЬ, І. Ф. НАДОЛЬНИЙ, В. М. НІЧИК, О. С. ОНИЩЕНКО, В. С. ПАЗЕНОК, М. О. ПАРНЮК, Я. Б. ПОПОВА (відповідальний секретар), М. В. ПОПОВИЧ, Ю. Д. ПРИЛЮК (заступник головного редактора), В. М. СВІНЦІЦЬКИЙ, Л. В. СОХАНЬ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ, В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО.

Адреса редакції: 252001, Київ 1, вул. Героїв Революції, 4.

Телефони: 29-38-78, 29-48-55.

Художній редактор С. О. Стегняк

Технічний редактор Л. М. Кравченко

Коректор Н. А. Дерев'яко

Здано до набору 01.07.85. Підд. до друку 20.08.85. БФ 16913. Формат 70×108/16. Вис. друк. Уз. друк. арк. 11,2. Ум. фарбо-відб. 11,7. Обл.-вид. арк. 13,03. Тираж 1200 пр. Зам. 0-82

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкинг», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19

ФІЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ, № 5, СЕНТЯБРЬ—ОКТЯБРЬ, 1985. Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 году. Выходит 1 раз в 2 месяца. (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001, Киев 1, ул. Героев Революции, 4. Журнальное производство РПО «Поллиграфкинг». 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ НА 1986 РІК НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ
ФІЛОСОФІВ І СОЦІОЛОГІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

«ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА»!

Наші рубрики охоплюють широкий тематичний діапазон і зацікавлять філософа і соціолога, історика і мистецтвознавця, викладача і аспіранта, молодого науковця і студента:

соціально-філософські проблеми прискорення науково-технічного прогресу;
теоретичні проблеми вдосконалення розвинутого соціалізму;
проблеми формування нової людини;
світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики;
методологія наукового пізнання;
методологічні проблеми спеціальних наук;
на допомогу соціологові-практику;
з історії вітчизняної філософії;
першодруки «Філософської думки» (переклади іншомовних текстів);
критика буржуазної ідеології;
з досвіду роботи кафедр філософії і наукового комунізму вузів республіки;
критика і бібліографія (рецензії, проблемні огляди літератури); наукове життя.

Як завжди, щомесячно вміщуватимемо статті, рекомендовані для вивчення слухачами системи політичної освіти, керівниками й учасниками методологічних семінарів, а також інформацію про досвід роботи методосемінарів в областях республіки.

Вчені-суспільствознавці регулярно збиратимуться за «круглим столом» «Філософської думки». Тема найближчого обговорення — «Цивілізація і культура».

Плануємо видрукувати цикл статей та інформаційних матеріалів до дев'ятої Все-союзної конференції «Логіка і методологія науки» (Київ, 1986) та до VIII Міжнародного конгресу «Логіка, методологія і філософія науки» (Москва, 1987).

Розпочнемо новий цикл публікацій «Життя як творчість», до якого увійдуть статті «Життєтворення як явище культури», «Життя як світоглядна цінність», «Внутрішньо-особистісні суперечності і шляхи життєтворчості» та ін.

Всіх, кого цікавить історія вітчизняної культури, запрошуємо прочитати цикл статей, присвячений 800-річчю «Слова о полку Ігоревім».

Нова рубрика «Роздуми над книгою» дає простір для докладних аналітичних міркувань з приводу окремих праць філософів і соціологів, для широкого обговорення достоїнств і недоліків суспільствознавчих праць.

Редакція познайомить читачів з творчим доробком філософів і соціологів Естонії і Грузії. Вийде друком і спецномер, підготовлений суспільствознавцями Харкова.

Відкривається нова рубрика «Діалоги «Філософської думки»». Тут вміщуватимемо дискусійні статті, що обстоюють різні погляди на ту чи іншу теоретичну проблему.

Журнал виходить один раз на 2 місяці. Ціна примірника — 75 коп. Передплатна ціна: 4 крб. 50 коп. на рік; 2 крб. 25 коп. на півроку. Журнал можна передплатити і на квартал. Передплата приймається і поновлюється протягом року.

В роздріб журнал надходить в обмеженій кількості.

Передплати приймають всі агентства «Союздруку», відділення зв'язку, листоноші, громадські розповсюджувачі преси на підприємствах, в установах, в учбових і культурних закладах.